

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग तिसरा

अग्निकल्लोळ

© Himani Savarkar,

Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

Internet Rights are with Swatantryaveer Savarkar
Rashtriya Smarak Trust, Dadar, Mumbai

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग तिसरा

अग्निकल्लोळ

प्रकरण पहिले

दिल्ली लढते

११ मे या दिवशी आपले स्वातंत्र्य घोषित केल्यानंतर दिल्ली शहर त्या प्रचंड लढ्याची सिद्धता करण्यात नि गाजलेल्या अंदाधुंदीस शिस्त लावण्यात गुंग होते. दिल्लीच्या परंपरागत तख्तावर मोंगल बादशहाला बसवून क्रांतीकारकांनी जे अेक शक्तीकेंद्र निर्माण केले ते अितके सामर्थ्यशाली होते की, त्याच्या केवळ नावांच्या प्रभावानेच लोकांचा स्वातंत्र्य लढा स्थिर झाला. परंतु जुन्या मोंगलांचे हे तख्तारोहण जुनी मोगली सत्ता पुन्हा स्थापण्यासाठी नव्हते किंवा जुन्या रानटी परंपरा चालविण्यासाठीही नव्हते. हिंदुस्थानच्या बादशाही पदावर म्हातान्या बहादुरशाहास बसविणे म्हणजे संकुचित अर्थाने जरी परंपरागत तख्तावर त्याला स्थापन करणे असे भासत असले तरी विशाल अर्थाने नि सत्यार्थाने तशा प्रकारचे ते आरोहण नव्हते! जुनी मोगली राजसत्ता काही देशांतील लोकांनी आपणहून निवडली नव्हती तर हिंदुस्थानावर जेतेपणाच्या भावनेने नि आक्रमक वृत्तीने नि स्वाभिमानशून्य देशद्रोही कारवायांमुळे ती मोंगलीसत्ता बळाने लादली गेलेली होती. बहादुरशाहाला आज काही अशा बळाने बादशाही पदावर आरूढ केले नव्हते; नव्हे तसे करणे अशक्यच होते, कारण अशी सिंहासने जिंकावी लागतात -ती स्वागताह मानली जात नाहीत. तसे कारणे आत्मघातकच ठरले असते, कारण तसे करणे म्हणजे गेली तीन चार शतके ज्या हिंदु शहीदांनी -हुतात्म्यांनी -आपल्या स्वातंत्र्यार्थ रक्त सांडलेले होते ते व्यर्थ गेले असे ठरले असते. अरबस्तानातील रानटी टोळ्यांनी अिस्लामचा स्वीकार करताच त्या आक्रमक वृत्तीने पूर्वेस नि पश्चिमेस आक्रमणे करून प्रदेश पादाक्रांत करीत सुटल्या. त्यांना प्रतिकार असा कोठेच झाला नाही, त्यामुळे देशामागून देश, मानव जातीमागून अनेक मानव जाती जबरदस्तीने मुसलमान करीत अिस्लामी सत्ता दौडत चालली. या अविरोध वावटळीला पहिल्या प्रथमच कोणतीही तडजोड न करता महान पराक्रमाने नि निर्भय निश्चयाने कोणी विरोध केला असेल तर तो भारतानेच होय! अितर राष्ट्रांच्या अितिहासात असला विरोध अपवादानेच आढळून अेओील! हा लढा पांच शतकांहून अधिक वर्षे चाललेला होता. या परकीय आक्रमकांशी स्वतःच्या जन्मसिद्ध अधिकारासाठी हिंदूंनी पांच शतकांहून अधिक वर्षे संरक्षणात्मक युद्ध चालू ठेवलेले होते. पृथ्वीराजाच्या मृत्युपासून औरंगजेबाच्या मृत्युपर्यंत तहाची -संधीची तमा न बाळगता युद्धामागून युद्ध चालले, आणि असंख्य वर्षे चाललेल्या या देदीप्यमान झुंजीत भारताच्या पश्चिम घाटात सह्याद्रीवर अेका नवीन शक्तीचा अुदय होअून, आपल्या जातीच्या मानरक्षणासाठी ज्या सहस्रावधी हिंदूंनी प्राणत्याग केला, त्या मानाची परिपूर्तता करण्याचे कंकण त्या नव्या हिंदु सत्तेने हाती बांधले. पुण्याहून अेक हिंदुवीर भाअुसाहेब पेशवे समर्थ सैन्यासह आक्रमण करीत बाहेर पडून त्यांनी दिल्लीचे तख्त -सिंहासन -बळकावले आणि हिंदु संस्कृति लागलेला पारतंत्र्याचा कलंक धुअून टाकला. जेताच जिंकला गेला आणि हिंदुस्थान गुलामगिरी झुगारून देअून नि पराजय पुसून टाकून पुन्हा स्वतंत्र झाला. हिंदूंच्या भूमीचे हिंदुच पुन्हा मालक झाले -धनी झाले!

म्हणून अगदी खऱ्या अर्थाने बोलावयाचे झाले तर आम्ही असे म्हणतो की, हिंदुस्थानच्या तख्तावर - सिंहासनावर बहादुरशाहाला जे बसविले गेले ती जुन्या मोगली सत्तेची पुनःस्थापना नव्हती. परंतु दीर्घकालपर्यंत या देशात जे हिंदु मुसलमान यांच्यामध्ये अेक प्रकारे युद्ध चालू होते ते युद्ध संपल्याच्या घोषणेचे प्रतीक, जुलूम अत्याचार

संपुष्टात आल्याची निशाणी, या देशाच्या मातीतच जन्मलेल्या देशबांधवांना आपला राजा कोण असावा हे निवडण्याचे स्वातंत्र्य या सर्वांचे प्रतीक म्हणून ते राज्यरोहण होते. कारण हिंदु नि मुसलमान ह्या दोन्ही जमातीनी, नागरिकांनी, सैन्याने अेकमताने बहादुरशहास बादशाही तख्तावर ह्या वेळी आरूढ केलेले होते नि या स्वातंत्र्य समराचे नेतृत्वही त्यालाच दिलेले होते. ता. ११ मे ला दिल्लीच्या सिंहासनावर बहादुरशहाने जे आरोहण केले ते जुन्या मोंगली परंपरेतील अकबर किंवा औरंगजेबाप्रमाणे आरोहण नव्हते -कारण ते मोंगली तख्त वीर मराठे बहादुरांच्या हातोड्यांच्या घावांनी केव्हाच छिन्नविछिन्न झालेले होते -परंतु परकीय आक्रमकांशी स्वातंत्र्याचे युद्ध चालविण्यासाठी लोकांनी त्याला राजा म्हणून निवडलेले होते. म्हणून आता हिंदु मुसलमान जनतेने खऱ्या जाणिवेने मनःपूर्वक आणि निष्ठापूर्वक ता. ११ मे १८५७ या दिवशी आपल्या मातृभूमीच्या बादशाही पदावर बसविलेल्या बहादुरशहास सर्वांनी मानवंदना देण्यास पुढे यावे अशी द्वाही फिरविण्यात आली.

या द्वाहीप्रमाणे जवळच्या नि दूरच्या स्थानांहून, अनेक राजांकडून, अनेक सैनिकी पथकांकडून नि हिंदुस्थानांतील अनेक प्रमुख शहरांतून -नगरांतून दिल्लीच्या राजाकडे नजराणे (भेटी) येऊ लागले. पंजाबमधील ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केलेल्या नेटिव्ह शिपायांच्या पलटणी अयोध्या, नीमच, रोहिलखंड आणि अन्यत्र ठिकाणचे बंडवाले आपापले ध्वज नि पताका घेऊन दिल्लीकडे चालू लागले नि क्रांतीचे धुरीणत्व स्विकारलेल्या बहादुरशहाशी आपली निष्ठा व्यक्त करू लागले. अनेक सैनिकी पथकांनी दिल्लीकडे येत असता वाटेने त्यांनी अंग्रजी खजिने लुटलेले होते ती संपती त्यांनी बादशहाच्या कोषागारात -खजिन्यात प्रामाणिकपणे भरणा केली. अितकी सालंकृत सिद्धता होताच सर्व हिंदुस्थान देशाला अुद्देशून अेक घोषणापत्र -जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यास येऊन त्यात प्रकटपणे घोषित केले की, "अितःपर परकीयांचे साम्राज्य नि फिरंग्यांच्या राजसत्तेचा अंत झालेला आहे नि सर्व देश आता स्वतंत्र नि परदास्यमुक्त झाला आहे. प्रारंभीच अितकी यशस्वी ठरलेली ही क्रांती पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येकाने या क्रांतियुद्धात आपले अेक अीश्वरी कर्तव्य म्हणून, खोटा व्यक्तिविषयक अभिमान विसरून, दैवी प्रेरणेने सहभागी व्हावे असे आवाहन लोकांना करण्यात आले. त्यात म्हटले आहे की, "प्रत्येकाने हे ध्यानात घ्यावे की, आपली ही उठावणी केवळ स्वधर्मरक्षणासाठीच आहे, दुसरे कोणतेही आमिष त्यामागे नाही. ज्यांना ज्यांना परमेश्वराकडून निश्चय नि अिच्छाशक्तीचे वरदान मिळाले असेल त्या सर्वांनी अैहिक लाभाची नि क्षणभंगुर देहाची आशा सोडून आपल्या प्राचीन धर्माचे रक्षण करण्यासाठी आमच्याशी सहकार्य करावे. सार्वजनिक हितासाठी लोकांनी स्वार्थाला तिलांजली घावयाचे ठरविले तर ह्या आपल्या पवित्र भूमीवर अेकही अंग्रजी मनुष्य राहू शकणार नाही. प्रत्येकाने हे ध्यानात ठेवावे की, आपल्या आयुष्याची दोरी तुटल्याशिवाय कोणीही मरत नाही आणि जेव्हा काळाची अुडी पडते तेव्हा कोणीही आपले प्राण वाचवू शकत नाही. पटकीच्या साथीत नि अितर अनेक रोगांनी माणसे मरत असतात, पण स्वधर्मयुद्धात प्राण अर्पण करणारा शहीद होतो -हुतात्मा होतो. आणि म्हणून हिंदुस्थानच्या पवित्र भूमीवरून प्रत्येक फिरंग्यांस हाकलून देणे किंवा त्याला ठार मारणे हे प्रत्येक स्त्रीपुरुषाचे पवित्र कर्तव्य आहे. अैहिक लाभाची कोणतीही आशा न धरता जे धार्मिक कर्तव्यभावनेने प्रेरित झालेले असतील त्यांनी आम्हांला येऊन मिळावे."

वरील अुतारे वेळोवेळी अयोध्या नि दिल्ली येथून समानार्थाने जे जाहिरनामे (घोषणापत्रे) प्रसिद्ध केले गेले होते त्यांतूनच घेतलेले आहेत. आणखी अेक जाहिरनामा खुद्द दिल्लीच्या बादशहाने प्रसिद्ध केलेला होता नि त्याची प्रसिद्धी सर्व हिंदुस्थानभर मोठ्या प्रमाणावर झालेली होती. देशाच्या अगदी दक्षिण टोकापर्यंत त्याच्या प्रती हातोहात बाजारांतून नि सैन्यातसुद्धा पोचलेल्या होत्या. त्यात म्हटले होते, "हे हिंदु नि मुसलमान बांधवहो! आपले पवित्र धार्मिक कर्तव्य पार पाडण्यासाठी आम्ही जनतेशी हातमिळवणी केली आहे. अशा वेळी कोणी भिन्नेपणा दाखवील किंवा ढोंगी अंग्लिशांच्या फसव्या आश्वासनांवर विश्वास ठेवील त्याच्या तोंडाला थोड्याच काळात काळे फासले जातील आणि अंग्लिडचे स्वामित्व पत्करून त्यांच्याशी मैत्री जोडणाऱ्या लखनौच्या नबाबाला जशी शिक्षा मिळाली तशीच त्यांनाही मिळेल. म्हणून ह्यापुढे सर्व हिंदु नि मुसलमानांनी ह्या अंग्लिशांशी चाललेल्या झगड्यात अेकत्र येऊन आणि आपल्या कोणत्याही आदरणीय नेत्याच्या धोरणाने वागण्यास सिद्ध व्हावे. अशा प्रकारे देशात शांतता नि सुव्यवस्था स्थापन करण्यास आम्हांस साहाय्य करा. गरीब लोकांना संतुष्ट ठेवण्यास झटा नि त्यांना वरचे अधिकार नि प्रतिष्ठा प्राप्त

करण्याची संधी द्या. ज्यांना ज्यांना शक्य होतील त्यांनी त्यांनी ह्या जाहिरनाम्याच्या प्रती करून गावातील महत्त्वाच्या स्थानी त्या चिकटाव्या. असे करताना योग्य ते शहाणपण वापरून आपण पकडले जाऊ नये याची दक्षता घ्यावी आणि त्याचा प्रचार होतो न होतो तोच आपापल्या तरवारी अपसून फिरंग्यांवर प्रहार करावा!”

अंग्रजी सत्तेविरुद्ध स्वतंत्र्ययुद्ध पुकारताच थोड्याच अवधीत ते युद्ध चालू ठेवण्यासाठी दिल्लीच्या क्रांतिकारकांनी शस्त्रास्त्रे नि दारूगोळ्याची निर्मिती करण्यास प्रारंभ केला. तोफा, बंदुका नि छोटी हत्यारे बनविण्यासाठी अेक मोठा कारखाना चालू करण्यात आला आणि या शस्त्रास्त्र निर्मितीवर देखरेख ठेवण्यासाठी काही फ्रेंचांना नोकरीवर ठेवून घेतले. दारूगोळा ठेवण्यासाठी दोन तीन मोठाली गुदामे बांधण्यात आली आणि रात्रंदिवस काम चालू ठेवून कामगारांकडून भरपूर दारूगोळा निर्माण करण्याची सोय केली. सर्व देशभर कायद्याने - निर्बंधाने - गोवधास बंदी करण्यात आली आणि अेकदा काही मार्थेफिरू मुसलमानांनी हिंदूंचाच अपमान करण्यासाठी त्यांचे विरुद्ध जिहादची घोषणा केली तेव्हा त्या वृद्ध बादशाहाने आपल्या लवाजम्यासुद्धा हत्तीवर बसून सर्व शहरातून अेक भव्य मिरवणूक काढून असे जाहीर केले - प्रकट केले की आपला हा जिहाद केवळ परकीय फिरंग्यांविरुद्ध आहे, हिंदू विरुद्ध नाही! जो कोणी गाओचा वध करणारा आढळेल त्याला तोफेच्या तोंडी देण्यात येतील किंवा त्याचा हात छटला जातील! निरनिराळ्या शिपायांच्या रेजिमेंट्सना - पथकांना राजवाड्यांतील निरनिराळ्या राजपुत्रांची नावे देण्यात आली. अंग्रजी राजसत्तेविरुद्ध क्रांतिकारकांच्या बाजूने लढणारे काही युरोपियन सुद्धा आढळून येत.

बुंदेल की सराओच्या लढाओनंतर अंग्रजी सैन्याला पुढील सैनिकी हालचाली करण्यास अतिशय सोअस्कर ठाणी मिळालेली होती. दिल्लीच्या तटबंदीच्या जवळ जवळ अेका टोकापर्यंत येऊन पोचलेली आणि यमुना नदीच्या पुढेच चार मैलापर्यंत दूर पसरलेली टेकड्यांची रांग - अंग्रज जिला Ridge म्हणतात - त्या टेकड्यांचा नैसर्गिक अुंचवटा युद्धाच्या दृष्टीने फारच लाभदायक होणारा होता. आसपासच्या सपाट प्रदेशापेक्षा हा अुंचवट्याचा भाग ५०-६० फूट अुंच असल्यामुळे त्यावरून तोफांचा सतत नि परिणामकारक मारा करण्यास त्या स्थानाचा चांगला अुपयोग होणारा होता. पुन्हा ह्या अुंचवट्याच्या प्रदेशामागून लगतच यमुनेचा अेक रुंद कालवा वहात असून त्यावर्षी जोराचा पाअूस पडल्यामुळे जून महिन्यात सुद्धा त्या कालव्यात भरपूर पाणी होते. तो कालवा पाठीमागच्या बाजूस असल्याने अंग्लशांच्या शत्रूपासूनही त्या कालव्यास घोका पोचण्याचा संभव नव्हता. मात्र, समोरच्या बाजूने दिल्लीतून क्रांतिकारकांकडून जशा प्रकारचे हल्ले होत असत, तशाच प्रकारे मागच्या बाजूने पंजाबकडूनही अंग्लशांवर जर हल्ले झाले असते तर मात्र अंग्लशांची धडगत नव्हती; अंग्लशांच्या सुदैवाने पंजाबने त्यांच्या बाजूनेच लढण्याचे ठरविले. नाभा, झिंद नि पतियाळाच्या राजांनी पंजाबकडील राजमार्गांचे संरक्षण करून अंग्लशांची बहुमोल सेवा बजावली नि अशा प्रकारे अंग्लशांना धान्य, माणसे नि दारूगोळा यांचा भरपूर पुरवठा बिनधोक होअू शकला. ही सर्व घटना अशा प्रकारे जुळून आल्याने हिंदुस्थानच्या दुदैवाने अंग्लशांना अत्यंत अनुकूल अशी परिस्थिती मिळाली. दिल्लीवर मारा होअू शकेल असा अुंचवटा, शत्रूच्या मान्यापासून सुरक्षित राहिल असा अंग्लश सैन्याच्या तळाला मिळालेला सपाट प्रदेश, शत्रूच्या हेरांनाही प्रवेश मिळू शकणार नाही अशी तटबंदी, जवळच ताजे नि भरपूर पाणी मिळण्याची सोय, पंजाबकडून येणारे मोठे रस्ते - मार्ग निष्ठावान संस्थानिकांनी पदरच्या भाकरी खालून सुरक्षित आणि खुले ठेवलेले, अित्यादी सर्व अनुकूल परिस्थितीने ब्रिटिश कमांडर बर्नाई नि त्याच्या हाताखालील अधिकारी यांचा आत्मविश्वास वाढला नि ते गर्वभराने म्हणू लागले की, “आता दिल्ली जिंकायला अेक दिवसही लागणार नाही!”

आणि मग जी दिल्ली जिंकणे हे अेक दिवसांचेही काम नाही त्याला दोन दिवस कशाला थांबा? आता ह्याच क्षणाला ते पापी नि देशद्रोही शहर-नगर चोहोबाजूंनी चढाओी करून धुळीस मिळवून टाकण्याची आज्ञा आपण आपल्या अंग्रजी शिपायांस का देअू नये? पंजाब हा आपल्या सैन्याचा पाठीचा कणा आहे नि तो स्वामिनिष्ठेने आपल्या पाठीशी असताना दिल्ली जिंकण्यासाठी दीर्घकाळ वेढा घालून बसण्याचा दुर्बलांचा मार्ग कशाला अनुसरावयाचा? त्या नादात शहरावर सरळ चढाओी करून अेका धडाक्यातच ते भुओीसपाट करून टाकणे अधिक शहाणपणाचे नाही का? आता आपल्या सैन्याचे दोन भाग करून अेका भागाने लाहोर वेशीवर चढाओी करून जावे तर दुसऱ्या भागाने काबूल वेस अुद्ध्वस्त करावी आणि बाकीच्या सर्वांनी अेकाच वेळी दिल्लीत घुसून वाटेतील सर्व ठाणी अेका पाठोपाठ जिंकीत,

वाटेत अेका क्षणाचीही अुसंत न घेता थेट राजवाड्यावरच चढाओी करावी! विल्बर फोर्स, ग्रेटहेड नि हॉडसन यांच्यासारखे वीराग्रणी असली साहसी नि धडाकेबंद चढाओी करण्यास फार आतुर झालेले असून ती विजयी करण्याची जबाबदारी (दायित्व) त्यांनी स्विकारली आहे. मग आता वाट कशाची पाहाता? त्याप्रमाणे ता. १२ जूनला जनरल बर्नार्डने चढाओी करण्याची गुप्त आज्ञा सोडली. कोणी जमवाजमव करावयाची, कुठे जमावयाचे, रात्रीच्या काळोखात तुकड्यांनी कुठून नि केव्हा निघावे, डावी अुजवीचे नेतृत्व कोणी कोणी करावे, हे सर्व बेत आधीच ठरविलेले होते. या सर्व अितर चढाओीच्या योजना निश्चित करण्यात आल्या आणि आता पहाटे दोन वाजता अिंग्रजी सैन्य पूर्वी ठरविलेल्या परेड मैदानावर गोळा होअू लागले. अुद्या रात्री आपल्याला बादशाही राजवाड्यातच झोपावयास मिळण्याची त्यांची खात्री असल्याने आज रात्री आपणास झोप मिळणार नाही अशी कुरकूर करण्याअितके ते काही मूर्ख थोडेच होते? निश्चयाने असंभवनीय पण अिंग्रजांच्या दुर्दैवाने अैन मोक्त्याच्या वेळी त्यांच्या सैन्याचा काही विभाग बेपत्ता झाल्याचे आढळून आले. अशा धोकादायक स्थितीत दिल्लीवर चढाओी करणे अुताविळपणाचे होअील असे ब्रिगेडियर ग्रेव्हजला वाटले आणि अितर काही अधिकाऱ्यांनीही असे सुचविले की अशी अुतावळी सर्व हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेला मारक ठरेल. म्हणून सरळ चढाओीची नि झटपट विजयाची ब्रिटिश सैन्यात जी स्वप्ने पडत होती ती दिल्लीच्या राजवाड्यात खरी न ठरता, त्या रात्री आपल्या तळावरील बिछान्यातच विरून गेली!

दुसऱ्या दिवशी सकाळी विल्बरफोर्स नि ग्रेटहेड यांनी पुढील चढाओीची योजना आखून ती सेनापती बर्नार्ड यांच्या विचारासाठी त्याचेकडे धाडली. सेनापती बर्नार्ड हा क्रिमियन युद्धात अेक नामांकित योद्धा म्हणून गाजलेला होता. परंतु या वेळी मात्र तो फार धिम्मा नि कचखाअू वृत्तीचा होता अशी शंका येते. ता. १४ जूनला त्याने युद्धमंडळाची, वॉर कौन्सिलची बैठक भरवून आपल्या अधिकाऱ्यांशी हल्ल्याच्या विषयावर विचारविनियम केला. हल्ल्याच्या योजनेचे जोरदार भाषेत ग्रेटहेडने समर्थन केले असताही अितर अधिकाऱ्यांना विजयाची खात्री वाटेना, आणि त्यापुढे जाअून त्यांनी असेही प्रतिपादन केले की, जरी हल्ला करून आपणास विजय मिळाला तरी त्यामध्ये प्रत्यक्ष पराभवाअितकीच आपल्या शक्तीची नि प्रतिष्ठेची हानी होणारी आहे. सरळ चढाओी करून दिल्ली जिंकली तरी तिचे रक्षण कसे करावयाचे? रस्त्यारस्त्यांवरून नि घराघरांतून छुप्या बंडवाल्यांच्याकडून होणाऱ्या सततच्या गोळीबारातून किती अिंग्रज सोजीर वाचू शकतील? याविषयी स्वतःचे असे ठाम मत बर्नार्डलाही सांगत येओीना! या सर्व चर्चेनंतर चढाओीविषयी भिन्न मत होण्यातच त्या युद्धमंडळाचे अेकमत झाले! आणि अशा प्रकारे १२ जूनला त्यांना पडलेल्या रात्रीस्वप्नाप्रमाणेच ता. १५ जूनलाही चढाओीचे बेत सोडून देअून तात्त्विक मते मात्र पक्की धरून त्यांची दिवास्वप्नेही हवेत विरून गेली. ता. १६ जूनला युद्धमंडळाची बैठक पुन्हा भरली. पण मतभिन्नता होण्यात नि मनोर्धैर्य खचण्यातच तिचा शेवट झाला.

कारण अिंग्रजी अधिवकारी अेकीकडे जोरदार नि सरळ चढाओीच्या योजना आखीत होते त्याच वेळी दुसरीकडे दिल्ली शहरात नव्या तरुण रक्ताची, नवीन खजिन्याची -संपत्तीची नि नवीन अुत्साहाची भर पडत होती. आणि क्रांतिकारकांनी आजवर अवलंबिलेले केवळ संरक्षणात्मक बचावाचे धोरण टाकून देअून प्रसंगी आक्रमणाच्या धोरणाचा अवलंब करून भिन्न भिन्न ठिकाणी अधून मधून ब्रिटिश सैन्यावर छापे घातले नि प्रसंगी त्यात त्यांना यशही मिळाले. सर्व हिंदुस्थानभर ज्या शिपायांनी ब्रिटिशांविरुद्ध अुठावणी केल्या होत्या त्या शिपायांची त्यांनी आपल्या बरोबर आणलेले खजिने, शस्त्रास्त्रे नि दारूगोळा यांसह दिल्लीमध्ये अेकसारखी रीघ लागलेली होती. त्यामुळे क्रांतिकारकांना युद्धसामग्रीची किंवा लढाअू शिपायांची वाणच भासत नव्हती. आणि अशा परिस्थितीत साहजिकपणे त्यांनी आक्रमक धोरण अवलंबिले आणि अिंग्रजी सैन्याला अेक पाअूलही पुढे टाकू दिले नाही. मध्येच अेखादा धाडसी हल्ला शत्रूवर करावा, लहानमोठ्या चकमकीत शत्रूचे थोडे फार रक्त सांडावे नि स्वतःची फारशी हानि होअू न देता शहरात परत यावे, असे शत्रूला सतावणारे धोरण क्रांतिकारकांनी स्वीकारल्यामुळे अिंग्रजी सैन्यावर त्यांनी आपली दहशत बसविली नि त्यांना आक्रमक धोरण सोडण्यास भाग पाडले! ता. १२ जूनला काही क्रांतीकारक शहराबाहेर पडले, झाडाझुडपाच्या नि खाचखळग्यांच्या आश्रयाने अिंग्रजांच्या आघाडीचा भेद करून ५० यार्डाहून अधिक आत घुसले आणि अिंग्रजांना चाहूल लागण्यापूर्वीच त्यांनी त्यांचेवर हल्ला चढविला. अिंग्रजी तोफखान्यावरचे बरेच लोक

गारद झाले आणि अेका शिपायाने अचूक गोळी झाडून नॉक्सला ठार केले. त्याच वेळी क्रांतिकारकांच्या दुसऱ्या तुकडूने अंग्रजांच्या पिछाडीवरही हल्ला चढविला. तेथे त्यांना मोठ्या प्रतिकारास तोंड द्यावे लागले. 'हिंदुरावाचे घर' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अंग्रजी सैन्याच्या अुजव्या बगलेवरही शिपायांनी मोठी जोराची चढाई केली. "ज्यांच्या राजनिष्ठेवर अंग्रजांचा पूर्ण विश्वास होता अशी नेटिह पायदळाची अेक तुकडी शत्रूवर चालून गेली. पण त्यांनी विश्वासघात केलेला अुघड होताच त्यांच्या पुढील हालचाली अितक्या जलद घडून आल्या की, आम्ही त्यांच्यावर गोळीबार चालू केला असताही ते त्यातून मुखरूपणे पसार झाले."¹ त्या ठिकाणी नेमण्यात आलेला मेजर रीड म्हणतो की, "ते शिपायी जणू काही शत्रूवर चढाई करण्यास चालले आहेत असे वाटत होते. पण शत्रूशी भिडताच ते त्यांनाच जाअून मिळून त्यांचेबरोबर चालू लागल्यामुळे मला धडकीच भरली. मी हे पाहताच त्यांचेवर तोफा डागण्याचा हुकूम सोडला. पण तेवढ्या अवकाशात ते विश्वासघातकी अितके दूर गेले होते की त्यांच्यापैकी फारतर पाच सहाच शिपायी मारले गेले असावेत असे मला वाटते."

ह्या हल्ल्यानंतर बंडवाले शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी शहराबाहेर पडत आहेत हे प्रत्येक दिवस पाहू लागला आणि हल्ला संपवून शहरात ते परत येत आहेत हे प्रत्येक संध्याकाळ पाहू लागली. शिपायांचे जे जे पथक बंडवाल्यांना मिळण्यासाठी दिल्लीत प्रवेश करी ते ते पथक लगेच दुसऱ्या दिवशी बाहेर पडून शत्रूवर धाड घालण्यास बाहेर पडे. ता. १३ जूनला हिंदुरावांच्या घरावर पुन्हा हल्ला करण्यात आला. ता. १२ ला बंडवाल्यांना जी ६० वी रेजिमेंट येअून मिळाली होती तिनेच हा हल्ला चढविलेला होता. मेजर रीड लिहितो की, "ग्रँड ट्रंक ह्या मार्गारून ते शिपायी सरळ तुकड्यांनी संचलन करीत येत होते. त्या पलटणीचे नेतेपण सरदार बहादुर याने केले होते. आपल्या डाव्या बगलेवर वळण्याचा त्यांचा हेतु असल्याने आपल्या लोकांस मागे रहाण्यास सांगून तो स्वतः आघाडीवर राहत असे. त्या दिवशी ते शिपायी जिवावर अुदार होअून लढत होते. परंतु सरदार बहादुर त्याचा ऑर्डर्ली लालसिंग याजकडून मारला गेला. त्याच्या छातीवरील हिंदुस्थानी सैन्याची निशाणीची फीत काढून घेअून ती त्याने माझ्या बायकोकडे पाठवून दिली." ता. १७ जूनला हिंदी सैन्याने अिदगा अिमरतीवर तोफांचे मोर्चे बांधण्याचा प्रयत्न केला. कारण तेथून अंग्रजांच्या रिजवर - आघाडीवर चांगला भडिमार करता आला असता. हे पाहताच मेजर रीड नि हेन्री टॉम्स यांनी बंडवाल्यांवर दोन्ही बाजूंनी हल्ला चढविला नि प्रतिकार होअू शकणार नाही अशा शक्तीने त्यांची कोंडी करण्याचा प्रयत्न केला. पण अिदगा अिमरतीत कोंडले गेलेले ते मूठभर बंडवाले काही मुळीच शरण गेले नाहीत. जेव्हा त्यांच्याजवळचा दारूगोळा संपला तेव्हा त्यांनी बंदुका फेकून देअून आपल्या तरवारी अुपसल्या नि आपल्या ब्रिटिश शत्रूवर ते प्राणपणाने तुटून पडले. आपला शेवटचा सैनिक आपापल्या जागी लढाई देत मरेपर्यंत त्यांनी अिदगा घरात शत्रूला प्रवेश करू दिला नाही!!

ता. १८ जूनला नसिराबादला अुठावणी केलेले शिपायी दिल्लीला येअून पोचले आणि आपल्याबरोबर आणलेला खजिना त्यांनी शाही अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन केला; त्यांच्या प्रतिनिधींचे बादशहाने आपल्या राजवाड्यात स्वागत केले नि त्यांचा योग्य तो आदर नि मानमरातब ठेवला. भर दरबारात त्या पलटणीतील शिपायांच्या प्रतिनिधींनी ता. २० ला अंग्रजी सैन्यावर हल्ला करण्याच्या शपथा घेतल्या. ठरल्याप्रमाणे २० जूनला सकाळी, शत्रूवर चढाई करून जाण्यासाठी बंडवाल्यांच्या सेना शहराच्या वेशीतून बाहेर पडलेल्या दिसल्या. अंग्लिशांच्या तळावर पिछाडीच्या बाजूने हल्ला करण्याच्या हेतूने शिपायी सज्जीमंडीमधून लपत छपत चालले नि अंग्लिशांना कल्पना येण्यापूर्वीच त्यांचेवर अचानक गोळ्यांचा वर्षाव चालू केला नि अंग्रजांवर जोराची चाल केली. स्कॉट, मनी, टोम्बस आणि अितर अंग्रज अधिकाऱ्यांनी तोफखान्याचा भडिमार करून ही चढाई थांबविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु हिंदी सैन्य अितक्या चिकाटीने चढाई करीत होते की, त्यांचा प्रतिकार करणे कठीण होते. नसिराबादच्या त्या पलटणीने चढविलेला हल्ला अितका प्रभावी नि भयानक होता की, शूरवीर टोम्बस हाही अगदी रडकुंडीस येअून ओरडला, "धाव, डॅली धाव! नाहीतर माझ्या तोफा शत्रूच्या हाती पडल्याच म्हणून समज!" पंजाबी नेटिह शिपायांसह डॅली धावूनही आला, पण थोड्याच वेळात बंडवाल्यांकडून झाडलेल्या अेका गोळीने त्याच्या खांद्याला जखम झाल्याने त्याला मागे फिरावे लागले.

¹ Kaye's Indian Mutiny, Vol. II, page 411.

संध्याकाळ होत आली नि शिपायांची सरशी झाल्याचे स्पष्ट दिसत होते. त्यांनी पुन्हा चढाओढी केली आणि ब्रिटिशांच्या तोफा जवळ जवळ हस्तगत केल्या. ९ वी भालाओत (Lancer) तुकडी नि राजनिष्ठ पंजाबी फौज पुनः पुन्हा पुढे घुसण्याचा प्रयत्न करीत आणि पराभव पावून मागे हटत रात्र पडली तरी लढाओढीचा रंग अधिकच भीषण होत होता. अंग्लिशांनीही पराक्रमाची शर्थ केली तरी आपल्या तोफा वाचविण्यापलीकडे त्यांना काही करता आले नाही. लॉर्ड रॉबर्टस् लिहितो: “बंडवाल्यांनी आमची दाणादाण अडविली.” (The mutineers routed us.) होप ग्रँटच्या मांडीखालचा घोडा ठार झाला, तो स्वतःही भयंकर घायाळ झाला. त्याचे बाजूसच राजनिष्ठ मुसलमान घोडेस्वार अुभा नसता तर तो क्षणार्धात ठार झाला असता. मध्यरात्रीपर्यंत अशा झटापटी चालू राहिल्या, परंतु शिपायांच्या चढाओढीला अटकाव करणे अशक्य झाल्याने शेवटी अंग्लिशांनी युद्धक्षेत्रातून माघार घेतली नि ब्रिटिश तळाच्या पिछाडीवरील अेक प्रमुख ठाणे बंडवाल्यांच्या हाती पडले.

त्या रात्री ब्रिटिश कमांडरला चिंतेमुळे झोप येणे शक्यच नव्हते. क्रांतिकारकांनी पराक्रमाची शर्थ करून जिंकून घेतलेले ठाणे त्यांच्या ताब्यात राहिले असते तर ब्रिटिशांचे पंजाबकडील दळणवळण तुटले असते. हे संकट टाळण्यासाठी त्या विजयी स्वदेशी सैन्याला प्रतिकार करण्याच्या सिद्धतेला ब्रिटिशांनी भल्या पहाटेपासूनच सुरवात केली. परंतु दारुगोळ्याच्या अभावी नि सैन्याची अधिक मदत मिळविण्यासाठी ते शिपाओी शहरात परतले होते, त्यामुळे ब्रिटिशांना सोडावे लागलेले ठाणे पुन्हा व्यापताही आले. या लढाओढीतील विजयाची नि शिपायांनी मारलेल्या मुसंडीची बातमी अँकून दिल्लीवासीयांचा अुत्साह वाढला आणि त्या अुत्साहाच्या भरात किल्ल्याच्या तटावर त्यांनी लांब पल्याची तोफही चढवून तीमधून ब्रिटिश सैन्यावर सतत गोळ्यांचा भडिमार चालू केला. दिल्लीतील सैन्याच्या या प्रभावी आक्रमक धोरणामुळे ब्रिटिश सैन्याच्या चढाओढीला पायबंद बसला नि आपले संरक्षण कसे करता येतील या चिंतेनेच त्यांना व्यग्र व्हावे लागले. आपल्या ताब्यात असलेली ठाणी कशी टिकवावीत या चिंतेत असलेल्या अंग्लिशांना पंजाबमधून नवीन कुमक मिळाल्याशिवाय अेक पाअूलही चढाओढी करणे अशक्य होअून बसले आणि अशा अडचणीत भर पडण्यासाठीच की काय - ता. २३ जून १८५७ चा दिवस अुजाडला!

२३ जून १८५७ हाच प्लासीच्या लढाओढीचा शतसांवत्सरिक दिवस होय! शंभर वर्षापूर्वी बरोबर याच दिवशी साम्राज्यसत्तेच्या जुगारात प्लासीच्या रणक्षेत्रावर हिंदुस्थानचा फासा दुर्दैवाने अुलटा पडला. नवीन नवीन अपमानात नवीन नवीन मानहानीत भर पडत पडत शंभर वर्षे अुलटली. ह्या शंभर वर्षात साठलेल्या अपमानाचे अुट्टे काढावे, राष्ट्राचा अपमान धुवून काढावा नि राष्ट्राची चाललेली विटंबना रक्तपाताने पुसून टाकावी असा ब्रिटिशांवर भयानक सूड अुगविण्याच्या लालसेने दिल्ली शहरातील सर्व शिपायांचे डोळे जणू काही आग ओकू लागले. वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकेतून, सूर्याच्या प्रत्येक किरणातून, तोफेच्या धुमधडाक्याच्या गर्जनेतून, नि तरवारीच्या प्रत्येक खणखणाटातून ‘प्लासीचा सूड! प्लासीचा सूड!’ असा अेकच घनघोर ध्वनी अुमटत होता! प्लासीच्या दुःखदायक रणक्षेत्राचा हा शतसांवत्सरिक दिवस अुजाडताच क्रांतिकारकांच्या तुकड्या शहराच्या लाहोर वेशीतून बाहेर पडू लागल्या. अंग्लिशांनाही ह्या दिवशी आपणाला ज्या भयानक संकटाला तोंड द्यावे लागणार आहे, त्याची पुरेपुर जाणीव होती नि म्हणून तेही रात्रीपासून युद्धाच्या सिद्धतेत गर्क होते नि त्यांनी आपला सैनिकी व्यूह पुरा रचून ठेवला. अितकेच नाही तर या भयानक संकटाची जाणीव त्यांना यापूर्वीच झाल्याने त्यांनी काही दिवसांपूर्वीच पंजाब सरकारकडे सैन्याची कुमक मागविली होती आणि त्यांच्या सुदैवाने पहाटेसच नवी सेना येअून पोचली. पंजाबहून नवे सैन्य आल्याच्या बातमीसरशी अंग्लिशांना अेकदम मनस्वी आत्मविश्वास वाटू लागला. अंग्लिशांना सैन्याची नवीन कुमक मिळाली ही बातमी असो किंवा अंग्लिशांनी आपल्या पिछाडीचा अेक पूल अुडवून दिल्याची बातमी असो, क्रांतिकारकांच्या अुत्साहावर त्याचा काहीही परिणाम घडून आला नाही. सब्जीमंडीमधून ते सरळ पुढे घुसले नि ब्रिटिशांवर बंदुकांच्या गोळ्यांचा मारा करू लागले. ब्रिटिश पायदळाने हल्ल्यामागून हल्ले चढविले; पण ते जसे पुढे सरकत तसे क्रांतिकारकही त्यांस प्रत्येक वेळी मागे पिटाळीत. किल्ल्याच्या तटावरील तोफखानाही आपले काम चोखपणाने बजावीत होता. ‘हिंदुरावच्या घराचाही क्रांतिकारक योग्य तो परामर्ष घेत होते, दुपारी १२ वाजता लढाओढी अँन रंगात आली. पंजाबी तुकड्यांवर, गुरखा पलटणीवर, नि ब्रिटिशांच्या गोऱ्या सैन्यावर क्रांतिकारकांनी अेकामागून अेक हल्ले चढविले. मेजर रीड म्हणतो:

“माझ्या सर्व ठाण्यांवर बंडवाल्यांनी अतिशय निकराची चढाओढ केली. ह्यापेक्षा अधिक शौर्याने कोणीही लढू शकणार नाही. रायफलधारी शिपायांवर, वाटाड्यांवर नि खास माझ्याजवळच्या माणसांवर त्यांनी पुन्हा पुन्हा हल्ले चढविले नि अेकदा तर मला असे वाटले की आज आपण हरलो!”

प्रत्यक्ष त्या रणक्षेत्रावर लढत असलेल्या अेका शूर ब्रिटिश अधिकाऱ्याने अशा शब्दात लिहिणे म्हणजेच क्रांतिकारकांचे हल्ले किती प्रखर असतील याचे ते प्रत्यंतर आहे. त्यातही अग्नीसारख्या प्रज्वलित नि शक्तीशाली विखुरलेल्या घटकांना केंद्रित करू शकेल असा प्रबल नेता क्रांतिकारकांना लाभला नव्हता. स्वदेशाला पुन्हा स्वतंत्र करण्याची दुर्दम्य अिच्छा नि प्लासीच्या राष्ट्रीय अपमानाची चीड ह्या दोन समान बंधनानीच काय ते ते क्रांतिकारक अेकत्र झाले होते. हिंदी सैन्याच्या हातात प्रत्यक्ष अिंग्लिशांचा तोफखाना पडण्याचा धोका निर्माण झाला होता आणि शेवटी आपल्या सैन्यास अुत्साह देत असलेला मुख्य अधिकारी कर्नल वेल्शमन हाही मारला गेला. संबंध दिवसभर अिंग्रजी छवणीतील प्रत्येक मनुष्य निकराने लढत राहिला नि थकत चालला आणि आता ते तग धरू शकणार नाहीत असे वाटू लागले. असे असले तरीही ब्रिटिश सेनापतीने आशा सोडण्याचे कारण नाही. कारण त्याच सकाळी तेथे येऊन पोचलेल्या ताज्या दमाच्या स्वामिनिष्ठ पंजाबी तुकड्या आपणास आघाडीवर जाण्याची संधी केव्हा मिळेल याविषयी अत्यंत अुत्सुक किंवा अुतावीळ झालेल्या आहेत! त्यांना आघाडीवर चालून जाण्याची आज्ञा त्वरीत सोडण्यात आली आणि ह्या ताज्या तगड्या शिपायांच्या नव्या हल्ल्यास सर्व दिवसभर अविरत लढत असलेल्या क्रांतिकारकांना असमान लढत देणे प्राप्त झाले. तथापि तशा त्या विषम परिस्थितीतही रात्र पडेपर्यंत क्रांतिकारक अेकसारखे लढतच राहिले आणि नंतर आपलाच विजय झाला आहे असे म्हणत अुभय पक्षांची सैन्ये रणक्षेत्रावरून आपापल्या तळावर परत फिरली. अशा प्रकारे कोणाचाही म्हणण्यासारखा पराभव न होता तो प्लासीचा शतसांवत्सरिक दिवस संपला आणि अुभय पक्षांची सैन्ये आपापल्या शौर्याची नि धैर्याची वाखाणणी करीत आपापल्या तळावर परत लोटली.

जसजसे दिवसामागून दिवस लोटत तसेतसे नवीन सैनिकी पथके दोन्ही पक्षांना मिळत होती. पंजाबकडून सतत सैनिक भरती होत राहिल्यामुळे या घटकेस अिंग्लिशांचेकडे सात हजारहून अधिक सैनिकांची संख्या झाली होती; तर दुसऱ्या बाजूस रोहिलखंडात बंड करून अुठलेली शिपायांची पलटण बख्तरखानाचे नेतृत्वाखाली दिल्लीत येथून पोचली होती. लॉर्ड रॉबर्ट्स म्हणतो : “रोहिलखंडाचे बंडखोर सैन्य नावांचा पूल ओलांडून कलकत्ता वेशीतून शहरात प्रवेश करू लागले. हातात मोठमोठे झेंडे नि फलक फडकावीत, लढाअू घोषणा करीत नि अत्यंत शिस्तीने नि संचलन करीत शहरात प्रवेश करीत असलेले हजारो शिपाओी आम्हाला आमच्या छवणीच्या टेहाळणी टेकडीवरून दिसत होते.” दिल्लीत असलेल्या भिन्नभिन्न सैनिक पथकांना अेकत्र आणणारी जी अेक शक्ती होती ती म्हणजे त्यांचे तत्त्वप्रेम! ते नसते तर भिन्नभिन्न भागातील भिन्नभिन्न जातींच्या नि धर्मांच्या पूर्वी अेकमेकांची तोंडेही कधी न पाहिलेल्या आणि केवळ योगायोगाने नि क्षोभाच्या वादळामुळे अेके ठिकाणी आलेल्या ह्या सहस्रावधी शिपायांना अेकत्र राहताच आले नसते. शहरातील लुटमार नि बेबंदशाही थांबविण्यास स्वतः बादशहा नि त्याचे सल्लागार मंत्रिगण जरी अेकसारखी खटपट करीत असत नि अुपदेश करीत होते तरीही प्रत्येक दिवशी काहीतरी शिपायांच्या लुटमारीची, दडपशाहीची नि दंगल माजल्याची बातमी येतच होती. क्रांतिकारकांत हे घडणे स्वाभाविकच असते. अशा परिस्थितीत, ह्या असंख्य नि भिन्नभिन्न सैनिकी पथकांना संघटित करून अेरूपता निर्माण करू शकेल अशा अेखाद्या पुढाऱ्याची गरज आवश्यकता होती. या वेळी, क्रांतिकालात साहजिकपणेच प्रकट होणाऱ्या लोकांच्या दुष्ट प्रवृत्तींना नि वाममार्गी मनोवृत्तींना जरी भयंकर अुत आलेला होता तथापि अशाही परिस्थितीत दिल्ली शहराने अिंग्रजी सैन्यावर हल्ल्यावर हल्ले करून त्यांच्यात आपल्याविषयी भय निर्माण करून त्यांना आपल्या काबूत ठेवले होते. परकीय शत्रूला देशाबाहेर हाकलून देण्याची जी अत्युत्कट अिच्छा सैनिकांत नि सर्वसामान्य नागरिकांत निर्माण झालेली होती तिच्या बळावर हे हल्ले चालले होते. पंरतु अंतिम विजय मिळवावयाचा तर केवळ प्रबळ अिच्छाशक्तीने काम भागत नाही. तर त्यासाठी संघटित नि पद्धतशीर प्रयत्न आणि कर्तृत्ववान नेतृत्व यांची आवश्यकता असते. त्यामुळे आपल्या सैन्यासह नि अपार संपत्तीसह रोहिलखंडाचा शूर बख्तरखान दिल्लीस पोचला तेव्हा त्याला देवानेच धाडले आहे असे वाटू लागले. बख्तरखान येऊन पोचला त्यावेळी दिल्लीतील लोकांची मनःस्थिती कशी होती ह्याचे वर्णन त्याच वेळी दिल्लीमध्येच

वास्तव्य करणाऱ्या अेका गृहस्थाने आपल्या रोजनिशीत - दैनिकीत लिहून ठेवले आहे. त्या काळचे दिल्लीतील केवळ दर्शन घडविणारा म्हणून नव्हे तर अेकंदर लोकांच्या विचारसरणीवर नि घटनांवर प्रकाश टाकणारा त्या रोजनिशीतील अेक अुतारा पुढे देत आहेत. "रोहिलखंडातून अुठाव केलेल्या तुकड्या लवकरच येणार आहेत अशा अेपेक्षेने यमुनानदीवरील पूल दुरुस्त करण्यात आला. रोहिलखंडाचे सैन्य दूर होते तेव्हापासूनच बादशहा त्याकडे दुर्बिणीतून पहात होता. ता. २ जुलैच्या सकाळी नबाब अहमद कुलीखान आपल्या सरदारांसह नि नागरिकांसह रोहिलखंडच्या सैन्याचे स्वागत करण्यास सामोरा झाला. त्या वेळी हकीम अहसन अुल्लाखान, सेनापती सनदखान, अब्राहिम अलीखान, गुलाम कुलीखान नि अितर प्रतिष्ठित पुढारीसुद्धा हजर होते- रोहिलखंडच्या सैन्याचा सेनापती असलेला महंमद बख्तरखान याने बादशहाला आपली सेवा मान्य करून घेण्याची विनंती केली. बादशहाला त्याची काय अिच्छा आहे हे सांगण्याचा बख्तरखानाने जेव्हा आग्रह धरला तेव्हा बादशहा म्हणाला, "लोकांना संपूर्ण संरक्षण मिळावे, त्यांच्या जीविताची नि वित्ताची शाश्वती मिळावी, आणि ब्रिटिश शत्रूचे निर्दालन करण्याचे कार्य यशस्वीपणे पार पडावे हीच माझी तीव्र अिच्छा आहे." त्यावर सेनापती म्हणाला की, बादशहाची अिच्छा असेल तर क्रांतिकारक सैन्याचा सर सेनापती म्हणून काम करण्यास मी तयार आहे. त्या वेळी बादशहाने प्रेमभराने सेनापतीचा हात दाबला. तसेच भिन्नभिन्न पलटणींच्या प्रमुखांना अेकत्र बोलावून विचारण्यात आले की बख्तरखान यांची सर्व सैन्याचे सर सेनापती म्हणून निवड करण्यास ते तयार आहेत का? सर्व अेका आवाजात 'हो हो!' म्हणून म्हणाले नि सर सेनापतीच्या आज्ञा मानण्याची लष्करी किंवा सैनिकी शपथही सर्वांनी घेतली. हा शपथविधी आटोपल्यावर बादशहाने पुन्हा बख्तरखानाची खासगी भेट घेतली. सर्व शहरात दवंडी पिटण्यात आली की, सरदार बख्तरखान यांची सर सेनापती म्हणून नेमणूक करण्यात आली आहे. तरवार, अेक पदक आणि सेनापती ही पदवी त्यांना अर्पण करण्यात येऊन त्यांचा सन्मान करण्यात आला. राजपुत्र मिर्जा मोगल यास अुप-सरसेनापतीपद देण्यात आले. त्याने बादशहास कळविले की, "शहरात लुटालूट किंवा रक्तपात करताना प्रत्यक्ष राजपुत्रही आढळला तर तत्काळ त्याचे कान नि नाक कापण्यात आपण मागेपुढे पाहणार नाही." बादशहाने अुत्तर दिले, "आपणाला सर्व अधिकार दिलेले आहेत. जराही कुचराअी न करता आपणाला योग्य वाटेल ते करा." शहराच्या कोतवालालाही दटावण्यात आले की, त्याच्या हलगर्जीपणामुळे जर गावात लुटालूट किंवा दंगाधोपा झाला तर त्यालाही फाशी दिले जातील. बख्तरखानाने सांगितले की, त्याने आपल्या समवेत चार पायदळाच्या तुकड्या, सातशे घोडेस्वार, सहा घोड्यांवरील तोफा, तीन भुअी तोफा, अित्यादी लष्करी साहित्य आणलेले आहे.त्याच्याबरोबर आलेल्या शिपायांचा सहा महिन्यांचा पगार आधीच दिलेला असून त्याशिवाय चार लक्ष रुपयांची रोकड त्याचेपाशी असल्याने शिपायांच्या पगाराविषयी किंवा पैशाच्या नडीविषयी बादशहाने काळजी करण्याचे कारण नाही असेही बख्तरखानाने सांगितले. अितकेच काय पण जो काही पैसा लढाअीत त्याच्या हाती पडेल तोही बादशहाच्या खजिन्यात ताबडतोब भरला जातील. त्यानंतर बादशहाने चार हजार रुपये किंमतीची मेवामिठाअी सर्व सैन्यात वाटली. आगऱ्याचे शिपाअी, नसिराबाद नि जालंदरच्या पलटणी या सर्वांवर सरसेनापती बख्तरखान याचा अधिकार होता. शहरातील प्रत्येक नागरिकाने शस्त्र धारण केलेच पाहिजे अशी पहिली आज्ञा सरसेनापती या नात्याने सोडली गेली. प्रत्येक गृहस्थाने नि दुकानदारानेही शस्त्र बाळगले पाहिजे. ज्याच्यापाशी शस्त्र नसेल त्याने वरिष्ठ ठाण्यावर जाऊन विचारणा केल्यास तत्काल त्यास हत्यार पुरविले जातील, पण कोणीही निःशस्त्र असता कामा नये. अेखादा शिपाअी लुटालुट करताना आढळून येतील तर त्याचा हात तोडला जातील. बख्तरखान शस्त्रास्त्रांच्या कोठारात गेला नि त्याने पाहणी करून शस्त्रांची नि दारूगोळा निर्मितीची शिस्त लावली. रात्री आठ वाजता सरसेनापती राजवाड्यावर गेला. बादशहाने बेगम झीनत महल, हकीम अहसनुल्लाखान नि अहमद कुलीखान यांचे बरोबर राज्यातील घडामोडींबद्दल विचारविनिमय केला. ता. ३ जुलै या दिवशी झालेल्या सर्वसाधारण परेडचे संचलनाचे वेळी जवळजवळ वीस हजार शिपाअी हजर होते."^२

बख्तरखानाच्या आगमनामुळे दिल्लीतील क्रांतिकारक पक्षाला काही संघटनात्मक रूप देण्यास त्याने ज्या वेळी सुरवात केली होती त्याच वेळी दुसरीकडे अंग्रजी पक्षालाही पंजाबच्या बाजूने नि अन्य भागातूनही अत्साही नि धडाडीची नवीन कुमक मिळत होती. पंजाबमधून नुकताच येऊन पोचलेला ब्रिगेडियर जनरल चेंबर्लॅन याची शौर्यात, अत्साहात नि कल्पनाशक्तीत बरोबरी करू शकतील. अशी अगदी थोडीच माणसे अंग्रज सरकारजवळ होती. प्रख्यात लष्करी इंजिनियर बेअर्ड स्मिथ हाही त्यांना येऊन मिळाला. शिखांच्या बरोबर नुकत्याच झालेल्या लढाओढीत ज्यांनी नाव कमावले होते असे सर्व शिपाओी जॉन लॉरेन्सने दिल्लीच्या अंग्रजांच्या मदतीस धाडून दिले. नंतर सेनापती बर्नाडने पूर्वी अनेक वेळा दिल्लीवर चढाओी करण्याचा बेत ठरविला होता पण तो अंमलात आणला गेला नव्हता; आता नवीन कुमक मिळाल्यामुळे त्याने दिल्लीवर सरळ नि धाडशी चढाओी करण्याचा निश्चय केला. पूर्वी प्रमाणेच ह्याही हल्ल्याची संपूर्ण योजना आखण्यात आली. आणि ता. ३ जुलैला चढाओीच्या तयारीने खडे असलेले अंग्रजी सैन्य कूच करून निघालेही. पण काय? कोणी तरी अशी बातमी आणली की, सरसेनापती बख्तरखानने अंग्रजांचे दिल्लीवर चालून जाण्याचे श्रम वाचविले आहेत! कारण तो खुद्द स्वतःच त्यांचेवर चालून येत आहे. ता. ४ जुलैला बख्तरखान पुन्हा चढाओी करून आला नि अंग्रजांना त्याने अलिपूरपर्यंत मागे रेटले!!

दिल्लीला गेलो, दिल्ली शहरावर नुसती नजर गेली -दृष्टी गेली की ती सहज आपण जिंकलीच, अशी प्रौढ दिल्लीला वेढा घालण्यापूर्वी जे अंग्रज करीत असत त्या अंग्रजांना पंजाब भागातून नव्या प्रबल पलटणी येऊन मिळाल्यावरसुद्धा अेका संपूर्ण महिन्यात अेक पाअलही पुढे टाकता आले नाही, हे पाहून तीव्रभावनेच्या सेनापती बर्नाडला अतिशय दुःख नि लाज वाटू लागली. अंग्रज दिल्ली जिंकावयाला जितके अत्साही होते त्याहून अधिकतर असणारा दिल्ली सहज जिंकण्याचा त्यांचा आत्मविश्वास होता. अितका की मुंबओी, कलकत्ता नि मद्रासपर्यंत दिल्ली पडल्याची बातमी पसरली! आणि ह्या बातम्या निराधार आहेत असे अंग्रजांना जेव्हा वारंवार दिसून येअू लागले तेव्हा सर्व हिंदुस्थानातील लोक अेकमेकांस विचारू लागले की, "दिल्लीला अंग्रज सैन्ये करीत तरी काय आहेत?" हीच चिंता नि शरम- लज्जा बर्नाडच्या मनात घर करून राहिली होती. पूर्वीच्या ह्या अंधकारमय परिस्थितीपेक्षा पुढील काळ काही वेगळा येओील असे त्याला वाटेना. अुलट भावी काळाचा विचार करताना त्याला तो अधिकच अंधःकारमय वाटू लागे. शिपायांच्या अेकसारख्या होत राहिलेल्या हल्ल्यांमुळे त्याला क्षणभरही अुसंत मिळेना, अेवढेच नव्हे तर क्रांतिकारकांच्या त्या राजधानीवर सरळ नि धाडसी चढाओी करण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा नवीन अुगवणाच्या प्रत्येक दिवशी अेकसारखी विरून जाते आहे असे त्याला दिसे. सरते शेवटी शरीराने थकलेला, मानसिक चिंतेने ग्रासून गेलेला, नि निराशेने खचलेला ब्रिटिश सेनानी बर्नाड ता. ५ जुलैला पटकीच्या साथीला बळी पडला! ह्या बातमीने अंग्रजांच्या तळावरील सैन्यास दुःखाचा प्रचंड धक्काच बसला. दिल्लीत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करणारा हा दुसरा अंग्रज सेनापतीही दिल्लीत नव्हे पण थडग्यात प्रवेश करण्यात यशस्वी ठरला! त्यानंतर सेनापती रीडने सैन्याची अधिकारसूत्रे हाती घेतली. तो अंग्रजी सैन्याचा तिसरा सेनापती झाला!

ब्रिटिशांच्या ठाण्यावर चढाओी करण्याचे असे बेत चाललेले असतानाच दिल्लीतील नागरिक ते प्रत्यक्ष कृतीत अुतरवीत होते. स्थलाभावी त्या सर्वांचे वर्णन येथे करता येत नाही. असे असले तरी ता. ९ जुलै नि पुन्हा ता. १४ जुलै या दिवशी ज्या शर्थीने क्रांतिकारक लढले नि अंग्रिशांप्रमाणेच क्रांतिकारकांनीही शौर्याची कमाल केली ते प्रसंग महत्त्वाचे नि स्फूर्तिदायक असल्याने वगळता येत नाहीत. पहिल्या दिवशी अंग्रजी घोडदळाचा पाडाव करून त्यांना पिटाळण्यात आले. अंग्रजी तोफखाना बंद पाडण्यात आला. अेका शूर शिपायाने हिल नि त्याचा घोडा या दोघांना गारद केले. हिलने मरता मरता स्वतःला सावरून आपली तरवार अुपसली तोच त्याच्यावर तीन शिपायांनी धाव घेतली. हिलने दोनदा गोळी झाडण्याचा केलेला प्रयत्न फसला. परंतु अेक शिपाओी आपली तरवार अुपसण्यात यशस्वी झाला. अुभयतांची हातघाओीची झुंज जुंपली, त्यांची झटापट झाली आणि दोघे खाली कोसळले. हिल जमिनीवर अुताणा पडलेला होता नि त्याच्या छातीवर अेक पाय देअून नि हाती तरवार धरून अेक शिपाओी अुभा होता. मेजर टॉम्बसने तीस फूट अंतरावरून हे दृश्य पाहिले, नि त्याने नेम धरून शिपायावर गोळी झाडून त्याला ठार केले. मेजर टॉम्बसने हिलला जमिनीवरून अुचलले नि त्याला हालवू लागला असताना त्याच वेळी दुसरा शिपाओी हिलचे पिस्तुल हाती धरून

त्यांचेवर चाल करून येत असल्याचे पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. तो शिपायी दोन किंवा तीन अंग्लशांशी अेकाकी लढत असताना, अेकाला त्याने आपल्या तरवारीने जखमी केले, दुसऱ्याला ठार केले आणि तिसऱ्याच्या तरवारीचा तो स्वतःच बळी ठरला. टॉम्बस नि हिल या दोघांनाही त्यांनी दाखविलेल्या शौर्याबद्दल 'व्हिक्टोरिया पदक' देण्यात आली. आणि सर जॉन के म्हणतो की त्याशूर शिपायालाही 'बदादुरशहा पदक' मिळावयास हवे होते! त्या स्वातंत्र्ययुद्धात शहीद झालेले, हुतात्मा झालेले कितीतरी वीर 'बहादुरशहा पदक' मिळविण्यास पात्र होते! पण शूर स्वार्थत्यागी शिपायांना बहादुरशहा पदके मिळत नसली तरी त्याहूनही अधिक गौरवार्ह शहीद होण्याचे हुतात्मा होण्याचे कर्तव्यपदक प्रत्यक्ष मृतदेवतेकडून मिळण्याचे भाग्य त्यांना लाभते येवढे मात्र खरे! त्या दिवशी अंग्रज शिपायांचा अपमानास्पद असा पराभव झाला पण याचा सूड क्रांतिकारकांवर अुगवता न आल्याने ते शूर (?) अंग्रज आपल्या ठाण्यात परतले नि तो सूड त्यांच्या चाकरीत असलेल्या निरपराध भिस्त्यांवर नि अन्य हिंदी लोकांवर त्यांचे रक्ताच्या थारोळ्यात तुकडे अुडवून ठार करण्यात अुगविला!³ आणि खरोखर पाहता ह्याच भिस्त्यांनी नि अितरांनी अंग्लिश सैन्याला त्यांची चोख सेवाचकरी करून लढण्याच्या स्थितीत ठेवलेले होते! पण ता. १४ जुलैच्या हल्ल्यात ह्यापेक्षाही अधिक वाओट स्थिती झाली. कारण ह्याच दिवशी शूर चेंबर्लॅनला अेका शिपायाने गोळी घालून ठार केले. त्याच्या ह्या मृत्युमुळे झालेल्या राष्ट्रीय हानीचे नि दुःखाचे वर्णन अंग्रजी अितिहासकार पुढील शब्दांत करतात: "आपल्या पक्षातील पहिला योद्धा, कीर्तीने पहिला नि सन्मानात पहिला! चेंबर्लॅनचे प्रेत ज्या दिवशी आमच्या तळावर परत आणले गेले तो आमच्या अितिहासातील अेक अत्यंत दुःखदायक दिवस होय!"

अशा प्रकारे ता. १५ जुलै अुलटून गेली तरी दिल्लीतील प्रासाद शिखरे, आपल्या मस्तकांवर सूर्यकिरणांनी चमकणारे ध्वज, पताका, गुढ्या अुभारून जगाला ओरडून सांगत होती की, दिल्ली शहर हे आता स्वातंत्र्याचे निवासस्थान झालेले आहे. आणि शेवटी आपले मरण डोळ्यांसमोर स्पष्ट दिसत असल्यामुळे स्वतः रीडने राजीनामा दिला, अधिकारत्याग केला नि हिमालयाच्या टेकड्यांत जाअून तेथे निवास केला! अंग्रजी सैन्याचा हा तिसरा सेनापती होता. दोघांना थडग्यात गाडले गेले नि तिसऱ्याने आपला अधिकार सोडल्यानेच केवळ त्याचे प्राण वाचले! अितके झाले तरीही दिल्ली अजिक्वच राहिली! क्वॉर्टर मास्टर जनरल बेचर नि अॅड्ज्यूटंट जनरल चेंबर्लॅन आपल्या तळावरच मृत्युची घटका मोजित पडले होते- तरी दिल्ली जिंकता येअीना! अितकेच नाही तर क्रांतिकारकांकडून होणाऱ्या सतत नि त्रासदायक हल्ल्यांपासून स्वसंरक्षण तरी कसे करावे हा प्रश्न अंग्रजांना पडला. कारण क्रांतिकारकांची संख्या या घटकेला वीस हजारापर्यंत झाली होती! क्रांतिकारकांनी चढविलेल्या प्रत्येक हल्ल्यात त्याचे बरेच मनुष्यबळ खर्ची पडत असले तरी त्याचा अंग्रजांना काहीच लाभ होत नव्हता. पण त्यांचे मूठभर सैनिक प्रत्यही मरत गेल्याने अंग्रजांचे संख्याबळ घटत होते. म्हणून अंग्लशांनी आता केवळ संरक्षणात्मक धोरण स्वीकारले. कारण हल्ल्यामध्ये होणाऱ्या मृत्युने क्रांतिकारकांची शक्ति विशेष दुर्बळ होत नसे वा त्यांच्या हल्ल्यांतही खंड पडत नसे. अुलट ते अधिक निश्चयी नि निर्भय होअून अभिमानाने अुघड सांगू लागले की, "अंग्लशांच्या विजयाचे मूल्य पराभवाअितकेच आहे!" सर्व हिंदुस्थानात पसरलेले अंग्रजही टीका करू लागले, गाऱ्हाणी करू लागले नि अुघडपणे लिहू लागले की, "वेढा घालणारेच वेढ्यात अडकले गेले आहेत!" आणि जेव्हा अशा परिस्थितीत तिसरा सेनापती निवृत्त झाला तेव्हा ग्रेटहेड, चेंबर्लॅन नि रॉटन यासारख्या लढवय्यांना दिल्लीवर हल्ला करण्याची आशा सोडून द्यावी लागली. प्रत्यक्ष हेडक्वॉर्टरमध्ये मुख्य छावणीतच दिल्लीचा वेढा अुठविण्याची भाषा नि चर्चा चालू झाली. जेव्हा तिसरा सेनापती रीडने

³ "It is related that in the absence of tangible enemies, some of our soldiery, who turned out on this occasion, butchered a number of unoffending camp-followers, servants and others who were huddling together, in vague alarm near the Christian Church Yard. No loyalty, no fidelity, no patience, good service on the part of these good people could extinguish, for a moment, the fierce hatred which possessed our white soldiers against all who wore the dusky livery of the East", Kaye and Malleson's Indian Mutiny, Vol. II, Page 438.

राजीनामा दिला नि त्याचे जागी चौथा सेनापती ब्रिगेडियर जनरल विल्सन आला. तेव्हा दिल्लीच्या वेढ्याची ही करुणास्पद स्थिती झालेली होती

प्रकरण दुसरे हॅवलॉक

जेव्हा शीख शिपायांनी अलाहाबादचा किल्ला क्रांतिकारकांच्या हाती सोपविण्याऐवजी अंग्लशांचे हाती सोपविला तेव्हापासून अंग्लशांनी तो आपल्या हालचालींचा मुख्य तळ बनविला. उत्तर हिंदुस्थानातील मुलकी नि लष्करी हालचाली कलकत्यासारख्या दूरच्या केंद्रावरून ज्या कराव्या लागत त्यातील धोका या नव्या केंद्रामुळे अुरला नाही. बंडाचा बीमोड होअीपर्यंत अलाहाबादेलाच राजधानी हलविण्याचा लॉर्ड कॅनिंगने निर्णय घेतला नि त्याप्रमाणे थोड्याच दिवसांत तो अलाहाबादेसच स्वतः वास्तव्यास आला. पण तेवढ्यात कानपूरला अंग्लशांच्या पळापळीच्या बातम्या नि त्यांनी मदतीसाठी फोडलेल्या आर्त किंकाळ्या ऐकू येअू लागल्या म्हणून जनरल नीलने अलाहाबाच्या संरक्षणासाठी थोडेसे सैन्य ठेवून बाकीचे सर्व सैन्य मेजर रेनॉल्डचे नेतृत्वाखाली कानपूरचा वेढा अुठविण्यासाठी धाडून दिले. हे सैन्य वाटेतील खेडेगावांना मन मानेल तशा आगी लावीत चालले. त्याच सुमारास कानपूरच्या अंग्लिश सैन्याचा सेनापती म्हणून नीलच्या जागी हॅवलॉक याची नेमणूक झाली. तो जून महिन्याचे शेवटी अलाहाबादला येअून पोचला. तो सैनिकी हालचालीत पारंगत नि अनुभवी अधिकारी होता. अंग्लशांच्या सुदैवाने अिकडे बंडाची प्रत्यक्ष अुठावणी होण्याचे वेळीच अंग्लशांचे अिराणशी चाललेले युद्ध आटोपले होते नि त्या स्वारीत गुंतलेले सर्व युरोपियन सैन्य हॅवलॉकसारख्या अुत्तम सेनानीसुद्धा हिंदुस्थानात अगदी आणीबाणीच्या वेळेलाच येअून पोचले. हॅवलॉक अलाहाबादेस मुख्य अंमलदारीवर आल्यामुळे आपल्याला त्याचे हाताखाली राहावे लागणार हे पाहून नीलला मनात जरी पुष्कळ मत्सर वाटू लागला तथापि त्याने सार्वजनिक कर्तव्यामध्ये मत्सराने वा खेदाने यत्किंचितही शिथिलता पडू दिली नाही. हॅवलॉकच्या हाताखाली जाणाऱ्या सैन्याची त्याने स्वतःच्या सैन्याअितकी अुत्तम व्यवस्था लावली, त्यांना दाणावैरणीची मदत केली नि हॅवलॉक येताच त्याच्या स्वाधीन आपला चार्ज बिनबोभाट रीतीने करून दिला. हे सैन्य कानपूरच्या अंग्रजांचे मदतीसाठी जाण्याचीही सिद्धता होअून हॅवलॉक मोठ्या अुत्साहाने तिकडे जाण्यास जो निघणार तो त्यास बातमी कळली की कानपूरला सर हो व्हीलर पराजय पावून बंडवाल्यांस शरण गेला नि त्याच्या सुद्धा अंग्रजी पुरुषमात्राची गंगेच्या काठावर भयंकर कत्तल अुडाली!

जिवंतपणी ज्यांचे संरक्षण करण्यास आपण असमर्थ झालो त्यांच्या मरणाचा तरी आता निष्फुर सूड अुगविला पाहिजे, अशा प्रबळ अिच्छेने हॅवलॉक अलाहाबादेहून कानपूरकडे त्वरेने निघाला. त्याच्याबरोबर अेक हजार निवडक युरोपियन पायदळ, शंभर दीडशे शीख, अेक युरोपियन घोडेस्वारांची छेटीशी तुकडी नि सहा तोफा अितकी सेना त्वेषाने जिवावर अुदार होअून निघालेली होती. नवीन अधिकाऱ्यांना नि सोजिरांना त्या प्रदेशाची माहिती देण्यासाठी, लढाअीत स्वतः लढण्यासाठी नि लढाअीनंतर क्रूर सूड अुगविण्यासाठी, बंड केलेल्या शिपायांच्या रेंजिमेंटमधून किंवा बंडखोर नागरिकांनी दयेमुळे जाणून बुजून जिवंत सोडलेले किंवा हयगयीने जिवंत सुटलेले कित्येक लष्करी अधिकारी नि मुलकी अंमलदार, त्या सेनेबरोबरच चाललेले होते; नि जे जे अेकेकटे हाती सापडले असता अेका शब्दाबरोबर बंडवाल्यांकडून राख झाले असते तेच हे अंग्रज लोक आज पुन्हा अेकत्र होताच त्यांच्यापुढे गावेची गावे अग्नीमध्ये राख होअू लागली!

रीडच्या हाताखाली असलेली अंग्रजांची तुकडी फत्तेगडाकडे चालून येत आहे ही वार्ता कानपूरला कळताच नानासाहेबांनी बंडवाल्यांपैकी बरेचसे सैन्य तिकडे धाडून दिले. ज्वालाप्रसाद, टीकासिंग नि अलाहाबादचा मौलवी यांचे नेतृत्वाखाली रीडच्या मूठभर अंग्रजांना पहिल्या घडाक्यातच चीत करून कानपूरला विजयश्रीसह शीघ्रतेने परत फिरू अशा अवसानात निघालेले बंडवाल्यांचे सैन्य फत्तेगडजवळ येअून पोचले. त्याचवेळी आकस्मिक रीतीने रीडच्या तुकडीला हॅवलॉकचे सैन्य येअून मिळालेले होते. ह्या मिलाफ झालेल्या अंग्रजीसेनेने बंडवाल्यांची फौज आली आहे असे कळताच आपल्या तोफांना बत्ती दिली. ही लढाअी ता. १२ जुलैला झाली. आता रीडच्या तुकडीला बोल बोलता गारद करू अशा विश्वासाने बंडवाले जो अंग्रजी सेनेवर चाल करून येतात तो मूठभर लोकांचे अैवजी तोफखान्यासुद्धा सर्वांगपूर्ण असलेले हॅवलॉकचे गोरे सैन्य रणांगणात अुडी घेअून ठाकले. ही फसवणूक अेकाअेकी अुघडकीस येअून

बंडवाल्यांना जोराची दहशत बसली नि ते आपल्या तोफा रणांगणावर टाकून धूम ठोकीत पळू लागले! त्यांचा पाठलाग करणे शक्य नसल्यामुळे त्यांना नादी न लागता अंग्रजी सेनेने फत्तेपूर शहरात प्रवेश केला. ह्या फत्तेपूर शहराने जेव्हा बंड केले होते तेव्हा तेथील पुढारीपण अंग्रज सरकारच्या नोकरीत डेप्युटी मॅजिस्ट्रेटच्या अधिकारावर असलेल्या हिकमत अुल्ला नावाच्या अेका मुसलमानाने पत्करलेले होते नि ह्या शहरात युरोपियन अधिकाऱ्यांचे रक्तही बंडवाल्या नागरिकांची तरवार प्यालेली होती, त्या या रक्तप्रिय शहरावर आता सूडाची तरवार पडली! बंड होताच लोकांनी न मारता सोडून दिलेला त्या शहराचा पूर्वीचा मॅजिस्ट्रेट शेरर हा त्या विजयी सैन्याबरोबर आलेला असून फार दिवस तुंबून रहिलेली त्याची मॅजिस्ट्रेटी गाजविण्यास तो आता अुत्सुक झालेला होता! म्हणून प्रथम लष्करी लुटीचा हुकूम सुटला. त्या शहरात आता लुटण्यास काहीही अुरलेले नाही अितकी खात्री झाल्यावर ते शहर पेटवून देण्याचा दुसरा हुकूम सुटला. परंतु ह्या हुकमाचा मान फक्त शीख शिपायांनाच देण्यात आलेला असल्याने गोरे सैन्य फत्तेगडाहून निघताच शिखांनी आपली विशिष्ट कामगिरी बजावून ते शहर आग लावून पेटवून दिले नि नंतर पुढे मुख्य सैन्यास जाऊन मिळाले.

फत्तेपूर शहराला अंग्रजी सैन्य जिवंत भाजून काढीत असता त्यांच्या ज्वालाचे लोट पसरत पसरत लवकरच कानपूरला खटका देऊ लागले. मेजर रीडच्या तुकडीला मारण्यासाठी आपले सैन्य तुटून पडले असता हॅवलॉकच्या सैन्याने त्यांना अकस्मात छपा घालून पिटाळून लावले, फत्तेपूर शहरात अंग्रजांनी प्रवेश केला नि येथील मालमतेचे लुटीने नि माणसांचे आगीने भस्म करून टाकले, ह्या वार्ता नानांच्या दरबारात येऊन संतापाच्या, निराशेच्या नि त्वेषाच्या लाटांनी तो सर्व दरबार खवळून गेला. कानपूरवर चालून येणाऱ्या अंग्रजांना पांडू नदीवर अडकविण्यासाठी नानासाहेबांच्या हाताखाली आणखी अेक सैन्य धाडून देऊन नानांचा दरबार जो परत फिरतो तो अंग्रजांकडे गेलेले काही फितुरी हेर पकडण्यात आल्याची वर्दी मिळाली. या फितुरी हेरांची चौकशी करताना असे सिद्ध झाले की, त्यांच्यापैकी काहीजणांबरोबर नानांच्या कैदेत असलेल्या गोऱ्या बायकांनी अलाहाबादेच्या अंग्रजांकडे फितुरीची पत्रे लिहिली आहेत!¹ शिपायांच्या कत्तलीतून ज्यांचा अबला म्हणून नानांनी बचाव केला त्यांच्या ह्या गुप्त कारस्थानाचा बभ्रा होताच ह्या कृष्णकारस्थानी गौर स्त्रियांचे काय करावे हा महत्त्वाचा प्रश्न अुपस्थित झाला. फत्तेगड अंग्रिशांनी जाळला तसा हा 'बिबीगड'ही आपण का जाळू नये? त्या दिवशीच्या खाजगी सभेत टीकासिंग म्हणाले की, "ह्या बाया कानपूरच्या बिबीगडात अशाच राहिल्या तर आपला पराजय झाला असता कानपूर शहराची अंग्रज राख करावयास सोडणार नाहीत. त्यांच्या पुराव्याच्या आधारावरच हजारो लोक अंग्रजांच्या द्वेषाला खास बळी पडतील. म्हणून माझ्या मताने कानपूरस अंग्रज भिडण्याच्या आधी येथील अंतर्गत बातमी देण्यास अेकही गोरे कातडे न अुरावे."²

बिबीगडात ज्या बाया होत्या त्यातील कित्येक तर कानपुरात दहा दहा वर्षे राहिलेल्या होत्या- अंग्रजांविरुद्ध लढलेले कित्येक नागरिक त्यांना नावानिशीसुद्धा माहित होते. तेव्हा त्यांच्या अस्तित्वाचा विषमय पेला भंगून न टाकल्यास तोच कानपूरच्या जीविताला अपायकारक होण्यास चुकणार नाही असा त्या सभेत सर्वांचा विचार ठरला!

¹ "After the defeat of Nana Sahib's forces at Fattehpur, some reputed spies were brought to Nana Sahib. They were accused of being the bearers of letters supposed to have been written to distant stations by the helpless women in prison. In the correspondence, some of the Mahajans and Babboos of the city were believed to be complicated. It was, therefore, resolved that the said spies together with the women and children, as also the few gentlemen whose lives had been spared should all be put to death. "----Narration of the Revolt page 113. One of the Christian prisoners in the prison of Nana Sahib tells the same account and one of the Ayahs (nurses) deposes to the same effect.

² Forrest's Introduction ह्यामध्ये फॉरेस्टही म्हणतो, 'पुढे पुरावा मिळू नये म्हणून कत्तलीचा आग्रह -पहिले प्रोजल म्हणून टीकासिंगाने केला.'

त्या कैदखान्याला जरी बिबीगड म्हणत तरी त्यात नानांच्या हुकुमाने वाचलेले काही पुरुषही होते. त्या सर्वांना त्यांची फितुरीची पत्रे नेणाऱ्या हेरांसुद्धा ठार मारावे असा सर्वसंमत निश्चय ठरवून त्या घोर रात्रीचीही घोरतर सभा विसर्जन पावली! दुसरे दिवशी प्रथमतः त्या हेरांना नि कैदेतील गोऱ्या पुरुषांना बाहेर ओढण्यात आले, अेका रांगेत ते अुभे राहिले नि स्वतः नानासाहेबांच्या समोर प्रथमतः त्या हेरांची डोकी सपासप अुडविण्यात आली नि नंतर कैदेतील गोऱ्या पुरुषांना पुढे आणून गोळीसरसे ठार करण्यात आले. नानासाहेब तेथून अुरून जाताच त्या गोऱ्या पुरुषांच्या प्रेताजवळ येअून लोक चेष्टा करून लागले की, “हा मद्रासचा गव्हर्नर, हा मुंबअीचा, हा बंगालचा!!!”

ही हिडीस चेष्टा अिकडे चाललेली असताना तिकडे बिबीगडावर असलेल्या पहारेकरी शिपायांस आत घुसून कत्तल करण्याचा हुकूम सुटला! पहारेकरी अशा कत्तली करण्यास धजेनात तेव्हा असल्या शिपायांपेक्षा जास्त योग्यतेचाच कार्यकर्ता मनुष्य पाहिजे असे पाहून त्या बिबीगडाची मुख्य अंमलदारीण बेगमसाहेब हिने कानपूर शहरातील खाटिक वाड्याकडे तो हुकूम धाडला. थोड्याच वेळात हातात नंग्या तरवारी नि तीक्ष्ण सुरे पाजळणारे खाटीक लोक त्या बिबीगडात दात करकरा चावीत संध्याकाळचे सुमारास आत घुसले नि रात्री काळोखाचे सुमारास ते बाहेर निघाले. त्यांच्या या घुसण्याच्या नि निघण्याच्या दरम्यान गोऱ्या रक्ताचा लालभडक समुद्र पसरलेला होता! बिबीगडात घुसताच त्यांनी हातातील तरवारींनी नि सुऱ्यांनी भोसभोसकून सुमारे दीडशे गोऱ्या स्त्रिया नि गोरी मुले कापून काढली! त्या खोलीत रक्ताचे तळे साचले नि त्या रक्तात नरमांसाची खांडोळी तरंगू लागली. आत घुसते वेळेस ते खाटीक लोक जमिनीवरून चालत गेले परंतु बाहेर निघते वेळेस त्यांना रक्ताचा जलप्रवास करावा लागला. रात्री बिबीगडात अर्धमेलेल्यांच्या किंकाळ्या, मरणोन्मुखांची खोल कण्हणी नि सरसकट भोसकाभोसकीत तनुलघुत्वाने बचावलेल्या अेक दोन अर्भकांची केविलवाणी रडणी अैकू येत होती! पहाटेच्या सुमारास बिबीगडात त्या दुर्दैवी प्राण्यांना फराफर बाहेर ओढण्यात आले नि शेजारी असलेल्या अेका विहिरीत ढकलून देण्यास प्रारंभ झाला! प्रेतांचे ढिगांतून वरील भार हलका होताच अेक दोन मुले वर निघाली नि त्या विहिरीचे काठाने पळू लागली अितक्यात अक अेक धक्का बसून तिही मेलेल्यांच्या थरावर कोसळली ती मेलेल्यांच्या थरांवर नि लगेच पुन्हा मेलेल्यांचा थर त्यावर! आजपर्यंत मनुष्ये विहिरीचे पाणी पीत आली, परंतु आज विहिरीने मनुष्यांचे रक्त पिण्यास आरंभ केला! फत्तेगडातील जळणाऱ्या किंकाळ्या अिंग्रज लोक आकाशात भिरकावित असता बिबिगडातील रक्तबंबाळणाऱ्या गोऱ्या किंकाळ्या पांडे पाताळात भिरकावीत होते! मनुष्यप्राण्यांच्या ह्या भिन्न जातीमधील शंभर वर्षे तुंबलेल्या रकमा हिशोबात अशा बाद होअू लागल्या.³ कानपूरची विहीर! हिला बुजविण्याचा जो जो प्रयत्न चालला तो तो विफल झाला. बंगालचा अुपसागरही कालप्रवाहात बुजून जाअील परंतु ही कानपूरची विहीर अतःपर बुजणे नाही!

याच सुमारास तिकडे पांडुनदीवर धाडलेल्या नानांच्या सेनेचा पराभव करीत करीत हॅवलॉक पुढे घुसत चालला. नानांच्या सेनेचे सेनापती बाळासाहेब पेशवे यांच्या खांद्यात गोळी लागून ते परत कानपूरला येताच नानांनी ताबडतोब अेक युद्धसभा बोलाविली. लढाअी न देता कानपूर सोडावे की, कानपूर सोडण्याचे आधी रणावर अेक निकराची टक्कर घेअून पहावी या दोन क्रमांचा त्या युद्धसभेत बराच खल होअून शेवटी दुसऱ्या मार्गाचेच अनुसरण करण्याचे ठरले. ता. १६ जुलै रोजी अिंग्रजी फौज कानपूरच्या नजीक येअू लागली. कानपूरच्या विहिरीची कथा त्यांना

3

The refinements of cruelty -the unutterable shame - with which, in some chronicles of the day, this hideous massacre was attended, were but fictions of an excited imagination, too readily believed without inquiry, and circulated without thought. None was mutilated, none were dishonoured... This is stated, in the most unqualified manner by the official functionaries, who made the most deligent inquiries into all the circumstances of the massacres in June and July” -Kaye and Malleon’s Indian Mutiny Vol. II, page 281.

अद्यापि समजली नसल्याने व्हीलरचा गड जरी हातातून निसटला तरी निदान बिबीगडास बंडवाल्यांच्या कचाटीतून सोडवू अशी आशा त्यांना अुन्हातून, श्रमांतून नि लढाईतून अेक क्षणभरही विसावा घेऊ देत नव्हती. कानपूर शहरांची शिखरे दिसू लागताच हॅव्लॉकला ह्या आशेने अिष्ट समय आल्याचा अुत्साह चढू लागला. त्याने पांड्यांच्या सैन्याची नीट तपासणी चालविली. ते सैन्य कानपूरचे रणावर अितक्या अुत्तम रीतीने व्यूहबद्ध झालेले होते की, रणांगणावर सर्व जन्म घालविलेल्या त्या योद्ध्याला बंडवाल्यांत अेकेकेपेक्षा तरी अुत्तम लष्करी चातुर्य भरलेले आहे असे वाटू लागले. त्याने आपले अधिकारी अेकत्र केले नि त्यांना हातातील तरवारीचे टोकाने धुळीवर लष्करी हल्ल्याचा आपला नकाशा रेखाटून दाखविला. बंडवाल्यांवर समोरून चालून जाण्याचे अैवजी त्यांच्या डावीवर प्रथम मारा केला पाहिजे, हे हॅव्लॉक आपल्या सैन्याला समजावून देत असताना तिकडे व्यूहबद्धतेने बंडवाल्यांच्या सैन्याला, रचलेल्या सैन्यामध्ये अेका पांड्या शूभ्र घोड्यावर स्वार होऊन श्रीमंत नानासाहेब येऊन मिळाले. शिपायांना अुत्तेजन देत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत नानासाहेब घोडा फेकीत फिरत असताना अिंग्लिशांच्या तळावरून स्पष्ट दिसत होते. दुपारचे सुमारास अिंग्लिशांचा हल्ला नानांच्या डाव्या बाजूवर चढला. या अेकदम नि अनपेक्षित भागी आलेल्या अिंग्रजांच्या निकराच्या मान्याला रोखून धरण्यासाठी बंडवाल्यांच्या तोफा गडगडाट करू लागल्या. अिंग्रजांचा तोफखाना येण्यास अुशीर लागल्यामुळे तर बंडवाले जास्तच जोर करू लागले. परंतु बंडवाल्यांची सरशी पाहून जास्तीच खवळलेला हॅव्लॉक जेव्हा पुन्हा अेकदा चढाई करू लागला. जेव्हा अिंग्रजी हायलॅंडर्स तोंडे फिरवून देऊन नीट तोफांवर धावून गेले नि जेव्हा अेक पाअूलही मागे न फिरता मरण वा विजय असा कृतनिश्चय करून अिंग्रजी रणगर्जना विजेसारखी तुटून पडली तेव्हा त्यांच्या त्या अेकीकृत, शिस्तबाज नि अनपेक्षित मान्याला सहन करण्यास पूर्णतः असमर्थ झालेली बंडवाल्यांची डावी बाजू तोफा टाकून अुधळू लागली. डावी बाजू अुधळते तो तिकडे अिंग्लिशांच्या पायदळाने बंडवाल्यांची अुजवी बाजूही पराभूत केली. अिंग्रजी सैन्य विजयी झालेले पाहताच बंडवाले कानपूरच्या रस्त्याने मागे फिरू लागले. परंतु आता निराशेचे अवसान भरलेले असल्याने पुन्हा अेकदा त्यांना नानांनी अेकत्र केले नि राखून ठेवलेल्या तोफांचे मदतीने पुन्हा रण माजविण्याचा घाट घातला. या वेळेस नानांनी अुत्तेजन देण्याची नि स्वतः पुढाकार घेऊन अवसान चढविण्याची पराकाष्ठा केली. तथापि हताश झालेले शिपायी नि विजयाने धुंद झालेले अिंग्रजी सोजीर यांच्यातील अंतर काटणे फार दुष्कर होते. अिंग्रजांचा आणखी अेक हल्ला चढण्याचा अवकाश तो ही निराशेची टक्करही विफल झाली नि कानपूरचे रणावर विजयश्री टाकून देऊन बंडवाले ब्रह्मावर्तकडे पळू लागले.^४

ता. १७ जुलै रोजी सकाळी हॅव्लॉकचे विजयी सैन्य कानपूर शहरात प्रवेश करू लागले. अस्तंगत झालेल्या ब्रिटिश अिभ्रतीला पुनरुज्जीवन येणारी ही यशाची पहिली लाट कानपूरला रेटीत आणणाऱ्या हॅव्लॉकचे नि त्याच्या सैन्यांचे हिंदुस्थानात नि अिंग्लंडात जिथे तिथे म्हणून गोरे रहात होते तिथे तिथे धन्यवाद सुरू झाले. अिंग्लंडातील प्रत्येक रस्त्याच्या कोपऱ्यावर, दुकानांच्या पाट्यांवर, गुप्त्यांच्या भिंतीवर जिकडे तिकडे हॅव्लॉकचे नाव खोदलेले!

कानपूर शहर लुटण्याची परवानगी मिळताच हजारो अिंग्रजी सोजीर, अधिकारी नि शीख शिपायी त्या शहराचे गिधाडासारखे लचके तोडू लागले. बिबिगडात अिंग्रजी बायकांचे रक्त सांचलेले पाहून ते धुवून काढण्यासाठी हॅव्लॉकने शहरातील ज्यांच्यावर बंडात सामील असल्याचा वहीम होता अशा ब्राह्मण लोकांना धरून आणले. प्रथम त्यांना फाशीची शिक्षा देऊन फासावर चढविण्याचे आधी ते सांचलेले रक्त जिभेने चाटावयास लावून नंतर तो भाग हातात झाडू घेऊन धुवून टाकावा लागे. ज्यांना अेका क्षणानंतर ठार मारवयाचे आहे त्यांचेवर ही अुत्तम शिक्षा देण्याचे कारण अिंग्रजी अधिकारी देतात, “फिरंगी रक्ताला स्पर्श करणे नि ते भंग्याच्या झाडूने धुवून काढणे ही गोष्ट अुच्च जातीच्या हिंदुंना धर्म भ्रष्ट करणारी आहे हे मला माहित आहे. अितकेच नव्हे तर माहित आहे म्हणूनच मी ते त्यांचेकडून करवीत आहे. आपल्या स्वधर्मात मेल्याचे अल्प समाधानही त्यांना न अुरावे म्हणून त्यांच्या धर्मसमजुतींना जाणून

⁴ रेड पॅम्पलेटचा प्रसिद्ध लेखक म्हणतो, “अशी कानपूरची लढाई झाली. बंडवाल्यांनी चांगलीच झुंज घेतली.

त्यांच्यापैकी कित्येकांनी तरवारीस तरवार भिडवली तरी हटले नाहीत. तोफा नेटाने संभाळल्या नि त्यांची गोलंदाजीही अचूक नेमाची होती.

बुजून पायाखाली तुडवून मग त्यांना फाशी चढविल्याशिवाय खरा सूड अुगविला जाणार नाही.” अंग्रज लोकांच्या झालेल्या कत्तलीत बंडवाल्यांनी त्यांचे धर्मविषयक हाल यत्किंचितही केलेले नाहीत. अितकेच नव्हे तर जेव्हा जेव्हा अंग्रजांनी मरणाचे पूर्वी बायबल वाचावयास परवानगी मागितली तेव्हा तेव्हा ती त्यांना देण्यात आली होती. परंतु दिल्लीकडे नि कानपूरकडे मरणाच्या लोकांना स्वधर्मात मरण पावण्याचेही समाधान अंग्रजांनी अुरु दिले नाही.

तथापि असल्या दुर्दशेतही ज्यांनी मरणाला तत्त्वनिष्ठेच्या धैर्याने हसत हसत मिठी मारली अशा धीर जनांनीही कानपूरच्या फाशीला काही थोड्या प्रसंगीच अलंकृतता दिली होती असे नाही. चार्लस बॉल लिहितो: “जनरल हॅव्लॉकने सर हो व्हीलरच्या मृत्युबद्दल भयंकर सूड अुगविण्यास आरंभ केला. नेटिव्हांचे तांडेचे तांडे फाशीवर चढू लागले. या बंडवाल्यांपैकी काही लोकांनी मरणकाली जी मानसिक अचलता नि धीरोदात्ता प्रदर्शित केली ती अेखाद्या तत्त्वनिष्ठेसाठी आत्मयज्ञ करणाऱ्यांना भूषणभूत होणारी होती. कानपूरच्या स्वदेशी मॅजिस्ट्रेटांपैकी ज्यांनी बंडामध्ये नानांना अत्यंत साह्य केलेले होते नि जो फिरंग्यांचा कट्टा द्वेषा होता अशा अेका मॅजिस्ट्रेटाची चौकशी चालली असताना नि त्याला अधम, नीच जनोचित मृत्युची शिक्षा ठोठावण्यात येत असता तो अितका बेफिकीर दिसत होता की जणू काय ती मरणाची शिक्षा त्याला दिली जात नसून दुसऱ्याच कोणाला दिली जात आहे! प्रशांत स्थिरतेने अुठून त्याने जज्जाकडे पाठ फिरविली. त्याच्यासाठी अुभारलेल्या फाशीकडे तो दृढपदन्यासाने चालत गेला, मांग लोक फाशीची शेवटची तयारी करीत असता लवलेशही चलबिचल न झालेल्या निश्चल मुद्रेने तो मांगांच्या हालचालीकडे सहजगत पहावे तसे पहात राहिला नि यत्किंचितही चुकवाचुकव न करता योगी समाधीत शिरतात तसा तो आपल्या समाधान युक्ततेने फाशीत शिरता झाला! त्याच्या धर्मनिष्ठेने त्याला मरणाची भिती अुरलेली नव्हती. फिरंग्यांच्या दुष्ट संसर्गापासून सुटका करून परलोकाचे अढळ सुख देणारा मार्ग म्हणजे मरण होय, अशी ज्यांच्या धर्माची निष्ठा होती त्याला मरणाचे भय ते कसे स्पर्श करणार!”

कानपूर शहरामध्ये ब्रिटिश सैन्याचा असा मनमुराद सूड अुगविला जात असताना, मूठभर अंग्रज सैन्याने नि राजनिष्ठ शीख शिपायांनी अलाहाबादेपासून चाल केल्यानंतर जी व्यवस्थित, शिस्तबाज, संघटित नि निर्धारयुक्त लष्करी शूरता दाखविली होती तिची यथार्थ स्तुति करून आपल्या सैन्याला अुत्तेजन देण्यासाठी हॅव्लॉकने पुढील लष्करी ऑर्डर प्रसिद्ध केली, “सोलजर्स, तुमच्या सेनापतीला तुमच्या वर्तनाने संतोष -अतिशय संतोष झालेला आहे. निष्ठेत नि निर्धारत निपुणतर असणारी अशी दुसरी सेना त्याने पाहिलेली नाही. ७ व्या नि १६ व्या तारखेच्या मध्यंतरात, जुलैच्या तीव्र सूर्याला न जुमानता तुम्ही अेकशेवीस मैल चाल केलीत नि चार लढाया मारल्यात.” परंतु हाती घेतलेले कार्य पूर्ण संपल्याशिवाय खोटे समाधान मानीत हॅव्लॉक स्वस्थ बसणारा जनरल नव्हता. समाप्तीशिवाय संपणे नाही, हा त्याचा बाणा असे. त्याने सैन्यास वरील अुत्तेजन देअून पुढे सांगितले, “तुमचे लोक लखनौला संकटग्रस्त आहेत. आगऱ्याला वेढा पडला आहे. बंडाच्या क्रांतीच्या हातात दिल्ली अद्यापही वेढलेली आहे. तुम्हास महत् यशाची प्राप्ती हवी असेल तर तुम्हांस महत्स्वार्थत्यागच केले पाहिजेत, तीन शहरे संरक्षावयाची आहेत- दोन बंधमुक्त करावयाची आहेत. ही सर्व कामगिरी निश्चिततेने पूर्ण कराल, याची तुमच्या सेनापतीला बालंबाल खात्री आहे. फक्त तुम्ही तितक्याच अुत्साहभराने त्याला साह्य व्हावे, नि तुमच्या शौर्याप्रमाणेच तुमची शिस्तही अचलप्रतिष्ठ असावी!!”

हॅव्लॉकचे मागोमाग जनरल नीलही अलाहाबादेला संरक्षण करण्यापुरते अंग्रजी सैन्य ठेवून बाकीच्या फौजेसह कानपूरला येअून पोहोचला. समानाधिकाराचे हे दोन ऑफिसर अेकत्र येताच दोघांनाही आपले श्रेष्ठत्वाखाली सर्व फौज असावी अशी महत्त्वाकांक्षा अुत्पन्न होअून आधीच अत्यंत बेशिस्त झालेल्या अंग्रजी सेनेत जास्तच बेबंदशाही

5

Fortified by the assurances of his creed, death to him was but a transition from the hated association of the infidel Feringhies to the blissful enjoyment of paradise.”

-Charles Ball's Indian Mutiny vol. I, page 388.

माजण्याचा संभव आहे असे पाहून हॅवलॉकने नीलला भेटताच स्पष्ट सांगितले, “जनरल नील, आता अेकमेकांस आपण स्पष्ट ओळखून रहाणेच बरे. जोपर्यंत मी येथे आहे तोपर्यंत सर्व सत्ता माझीच असेल. तुम्ही कोणताही हुकूम सोडता कामा नये!” ह्या सार्वजनिक कार्यात व्यक्तिविषयक मत्सराला स्थान नसावे, अेतदर्थ त्या दोघा अंमलदारांनी यापेक्षा जास्त थराला गोष्टी न पोचू देता कानपूरला नीलने सांभाळावे नि लखनौच्या मुक्ततेकरिता निघणाऱ्या सेनेवरील सेनापतीत्व घेअून हॅवलॉक अयोध्येकडे कूच करू लागला. नीलने कानपूरच्या रक्षणाकरिता अेक नवीनच तोड काढली. ती ही की, तेथील महारांनी अेक सेना तयार करून तिच्या बंदोबस्तात सर्व शहर सोपवून दिले. त्या शहरातील अुच्च जातींविरुद्ध अतिशूद्रांना चढवून देणे ही तोड अर्थातच अुत्तम रीतीने सिद्धीस गेली. मुसलमान नि हिंदु यांच्यात फूट पाडता आली नाही, तेव्हा जातिभेदाचे नवेच भूत अुभे करण्यात आले नि ते यशस्वीही झाले!

हिंदुधर्माकरिता नि हिंदुराज्याकरिता पुन्हा अेकदा झुंजले पाहिजे!

कानपूरला पराभव झाल्यानंतर श्री. नानासाहेब पेशवे ब्रह्मावर्ताहून खजिना, शस्त्रास्त्रे नि सैन्य घेअून गंगापार झाले होते. “अंधार पडल्यावर नावा सज्ज करून त्यात वर अुल्लेखिलेले सामान भरल्यानंतर बाळासाहेब अित्यादिकांना निरोप देण्यासाठी जे सहस्रावधी नागरिक गंगेच्या तीरावर जमले होते, त्या सर्वांना नौका हाकारण्यापूर्वी नम्रपणाने नमस्कार करून किंचित सद्गदित होअून श्रीमंत बाळासाहेब म्हणाले की, “कानपुरावर आमचा मोड झाला त्या प्रसंगात तात्या टोपी, जळका रामभाअु नि लालपुरी बाबा गोसावी अित्यादी आमचे सरदार कोठे गेले त्याचा आम्हास पत्ता नाही, असो. ते शूर आहेत, त्यांजबद्दल आम्हांस बिलकूल काळजी नाही. तुम्हांस सोडून जाणे मात्र आमचे जिवावर आले आहे. परंतु अिलाज नाही. हिंदुधर्माकरिता नि हिंदुराज्याकरिता पुन्हा अेकदा झटले पाहिजे! याजकरिता हे जे संकट अीश्वराने आमचे हातून तुमच्यावर ओढविले त्याजबद्दल कृपा करून आम्हास क्षमा करा.”^६

नानांचा गंगा अुतरल्यानंतर पहिला मुक्काम फत्तेगडास असताना अिंग्रजी सैन्याने ब्रह्मावर्ताचा राजवाडा धुळीस मिळवून पुढे अयोध्येकडे मोर्चा फिरविला. नानांच्या पुढील हालचालींची काहीच बातमी न कळल्यामुळे हॅवलॉक लखनौकडे वळला. जून महिन्याच्या शेवटी शेवटी सर्व अयोध्या प्रांत हे बंडाचे अेक जिवंत मोहोळच होअून बसलेले असल्याने त्या प्रांतातून मार्ग काढित लखनौला पोचणे नि तेथील वेढा अुठवून सर हेन्री लॉरेन्सला मुक्त करणे हे कृत्य फार दुर्घट असताही विजयाच्या पहिल्या आवेशात कानपूरपासून गंगानदी अुतरून लखनौला भिडणे हे हॅवलॉकला नि त्याच्या सैन्याला अत्यंत सुलभ वाटू लागले. दिल्लीला जाणे म्हणजे दिल्ली जिंकणे होय, ही समजूत जशी पंजाबातून अुतरणाऱ्या अिंग्रजी सेनानींना पछाडीत होती तशीच गंगा अुतरणे म्हणजे लखनौ घेणे ही समजूत अलाहाबादेकडून येणाऱ्या हॅवलॉकला आता पछाडू लागली. कानपूरपासून लखनौ शहर हे फार लांब नव्हते. हे खरे आहे. हेही खरे आहे की, अलाहाबादेहून कानपूरपर्यंत येताना हॅवलॉकने जी नेटाची तडफ दाखविली ती वाटेल ते दुष्कर कार्य करविण्याची स्फूर्ति आणणारी होती. परंतु अयोध्येमध्ये जिथे बंडाची ज्वाला पेटलेली नव्हती अशी अेक पाअूलभरही जागा या वेळेस शिल्लक नव्हती. हिंदुस्थानात ज्या पुरभय्या शिपायांनी बंडाचा आरंभ केला त्या पुरभय्यांचा अयोध्या हा पाळणा असल्यामुळे तेथील खेड्याखेड्यांतून, झोपडीझोपडीतून त्या पुरभय्यांचे आअीबाप, मुलेबाळे, सगेसोयरे, अिष्टमित्र सर्व राज्यक्रांतीच्या अनिवार्य चेतनेने पेट घेत होते. तथापि विजयाने फुरफुरलेल्या आंगल सेनानीला ही परिस्थिती भिववू शकली नाही. अुलट त्याचा अुत्साह अितका वाढला की, मी दृष्टिपाताबरोबर लखनौ जिंकून घेअून मगच दिल्लीला जाअीन नि दिल्लीही घेअून पुन्हा आगऱ्याला मुक्त करीन, अशा हिंमतीने तो हॅवलॉक सुमारे २००० अिंग्लिशांचे गोरे

सैन्य नि १० तोफांसह, ता. २५ जुलैला गंगानदी अुतरता झाला. कानपूरला जनरल नील राहिला आहे नि लखनौला हॅवलॉक चालला आहे असा तऱ्हेची अंग्रज सैन्याची स्थिती जुलैच्या शेवटच्या दिवसाने पाहिली होती.

प्रकरण तिसरे

बिहार

वायव्य प्रांत, अलाहाबाद, आग्रा येथील भूमीमध्ये जे स्वातंत्र्याचे वारे भरले होते त्याच्या संचारापासून बहार प्रांत (बिहार) नि त्याची राजधानी पाटणा शहर अलिप्त राहिले नव्हते. पाटणा भागामध्ये असलेल्या निरनिराळ्या जिल्ह्यांपैकी गया, अरा, चप्रा (छप्रा) मोतिहारी नि मुझफ्फरपूर ही प्रत्येकी मुख्य शहरे असून त्या भागाच्या बंदोबस्तासाठी ठेवलेले लष्कर पाटणा शहरापासून नजीकच असलेल्या दानापूर शहरी छावणी देऊन राहत असे. ७ - बी, ८ बी नि ४० बी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट नि नेटिव्ह सैन्याला दाबात ठेवण्यासाठी युरोपियन तोफखाना नि अेक युरोपियन रेजिमेंट अितके सैन्य खुद्द दानापूरतला मेजर जनरल लॉअीडच्या हाताखाली नि नेटिव्ह घोडेस्वारांची १२ वी रेजिमेंट सिंगवली सिहारी या शहरी मेजर होम्सच्या हाताखाली होती.

पाटणा शहर हे मुसलमानी धर्मातील बहावी नावांच्या अत्यंत कडव्या जातीचे अितिहासप्रसिद्ध केंद्र असल्यामुळे त्या शहराला सत्तावनचे वारे पछाडल्यावाचून राहणार नाही अशी तेथील अिंग्रजी कमिशनर टेलर याची पूर्ण समजूत असल्यामुळे त्या जातीच्या पुढाऱ्यांवर त्याने अेकसारखा डोळा ठेवलेला होता. अिंग्लिशांचे जोखड अत्यंत अग्रिय असलेल्या त्या पाटणा शहराने अिंग्रजांचे राज्य अुलथून पाडण्यासाठी गुप्त मंडळाची स्थापना केलेली होती. ह्या गुप्त मंडळात मोठमोठाले श्रीमान व्यापारी, पेढीवाले, जमिनदार असले असले लोक सामील झालेले असल्यामुळे राज्यक्रांतीच्या कार्यसिद्धीसाठी त्या मंडळाचा द्रव्यनिधीही भरपूर जमलेला होता. मोठमोठे मौलवी त्या मंडळाचे प्रमुखत्व स्वीकारीत असल्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नांना धर्माचे पावित्र्य नि गांभीर्य प्राप्त झाले होते. लखनौच्या क्रांतिमंडळाशी नि दानापूर वगैरे शहरी असलेल्या शिपायांशी त्यांचे दळणवळण नि पत्रव्यवहार सुरू होते. पाटणा शहरातील पोलिसापासून तो पुस्तकविक्या दुकानदारांपर्यंत ते सर्व शहर स्वराज्य मिळविण्यासाठी अिंग्रजी सत्तेवर पहिला घाव केव्हा पडतो अशी वाट पहात अुत्सुकलेले होते.

ह्या गुप्त मंडळाचे पाटणा हे मुख्य ठिकाण असून तेथील विस्तीर्ण वस्तीच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत क्रांतिकारक मंडळाची जाळी पसरलेली होती. शहरातील प्रख्यात मौलवी त्या मंडळाचे नेतृत्व स्वीकारीत असल्यामुळे त्यांच्या राज्यक्रांतिकारक अुपदेशांना नि प्रयत्नांना धार्मिक अोज, पावित्र्य नि गांभीर्य प्राप्त होअून लोकपदाचा अंगीकार करणारांना फिरंगी हे नाव हालाहल विषासारखे जाळू लागले. मोठमोठाले श्रीमान व्यापारी, पेढीवाले, जमिनदार असले असले लोक त्या गुप्त मंडळाचे सभासद झाल्याने राज्यक्रांतीच्या कार्यसिद्धीसाठी द्रव्यबलाची कोणतीही अुणीव न अुरून सरहद्दीसारख्या दूरच्या प्रदेशातही अिंग्रजी राज्याविरुद्ध बंड अुपस्थित करण्यासाठी पैसे धाडता येतील अितका जबरदस्त धननिधी साचत गेला.^१ या क्रांतिकटात पोलिसांचे लोकही सामील झालेले असल्याने रात्रीच्या गुप्त बैठकी बिनबोभाट पार पडू लागल्या. अैनसमयी अिंग्रजांविरुद्ध लढण्यास तयार असलेल्या शेकडो लोकांना आपल्या सभासदांच्या निरनिराळ्या नावांवर नोकरीस ठेवून त्या गुप्त लष्कराचा पगार क्रांतिमंडळातून देण्यात येअी. पोलिसापासून तो पुस्तकविक्या दुकानदारापर्यंत पाटणा शहर अिंग्लिशांच्या द्वेषाने नि स्वराज्याच्या चेतनेने आतल्या आत पेट घेअून भडकून राहिलेले असता त्याच्या ज्वाला त्या विस्तीर्ण प्रांतात दशदिशांना गुप्त चेतना देत धावत चालल्या. मोठमोठाल्या जमिनदारांशी नि त्या भागातील जिल्ह्यांच्या प्रमुख शहरांशी पाटण्याच्या क्रांतिमंडळाने दळणवळण सुरू करून त्या भागात संरक्षणार्थ ठेवलेल्या नेटिव्ह लष्करांच्या छावण्या आपल्या कटामध्ये पूर्ण सामील

---

¹ Sir William Hunter proved that 5 years before 1857 there existed at Patna a great treasonable organisation, supplying men and money to the fanatical camp on the frontier, that this organisation was the organisation of the Wahabis, and that one of the wahabis arrested by Mr. Taylor, was the determined and resolute leader. He was subsequently tried, convicted of treason and teansported to the Andaman.

करून घेतल्या. त्या प्रांतातील दानापूरच्या शिपायांची छावणी रात्रीच्या काळोखात झाडाखाली गुप्तसभा भरवू लागली. अंग्रजी टोळी आपल्या टेहळणीस आलिशी वाटली की तिला अंधकारात गारद करून टाकण्यासही आरंभ झाला!! पाटणा प्रांतातील निरनिराळ्या लोकशक्ती अशा रीतीने क्रांत्युत्सुक होताच त्यांची लखनौच्या, दिल्लीच्या नि अितर शहरांच्या क्रांतिमंडळाशी गुप्त खलबते चालू झाली.

असे हे राज्यक्रांतीचे, आंग्लद्रोहाचे नि असंतोषाचे भयंकर भुयार आपल्या अुदरात साचविलेल्या दारूचा भडका होअून केव्हा फुटावयाचे याचा खल अखेर करीत असता पाटणा शहराचा आंग्ल कमिशनर टेलर याच्या कानी मीरतची वार्ता येअून आदळली. या वार्तेच्या मागोमाग दानापूरस असलेल्या शिपायांतही चलबिचल चालल्याची बातमी त्याला लागली. तो कमिशनर धूर्त होता. सर्व हिंदुस्थान राजद्रोही बनू लागले तरी शीख लोक अजून अस्सल राजनिष्ठ होते. अेतदर्थ रॅटरेच्या हाताखालील सुमारे २०० शीख शिपाओी पाटणा शहराच्या संरक्षणासाठी टेलरने ताबडतोब बोलावले नि त्या बोलावण्याप्रमाणे ते पाटण्याकडे यावयास निघाले, परंतु वाटेमध्ये सर्व प्रांतभर त्यांची अहोरात्र छीथू चालू झाली! स्वदेशाशी निमकहरामपणा करीत असल्याचा त्यांच्यावर आरोप करण्यात येओी, वाटेची गावे त्यांना वक्रोक्तीने विचारीत “तुम्ही अस्सल शीख आहात की बाटे फिरंगी आहात?” गुप्त नि अुघड रीतीने त्यांना अुपदेश देण्यात येओी की वेळ येताच तुम्ही स्वदेशीयांच्या वतीने लढावे! त्या सर्व प्रांतांचे शिव्याशाप मस्तकावर घेत घेत हे राजनिष्ठ शीख शिपाओी जेव्हा पाटणा शहरात घुसू लागले तेव्हा तर लोकद्वेषाच्या ज्वाला रस्त्यारस्त्यांतून त्यांना चाटीत जाअू लागल्या. त्यांना पाहताच त्या मानी शहरातील प्रत्येक नागरिक त्यांची सावलीही आपल्या अंगावर पडू देओीना! फार काय, पण त्या स्वातंत्र्यप्रिय नगरीतील मुख्य शीख अुपाध्यायानेही आपल्या शीख मंदिरात त्या स्वधर्मद्रोही अनुयायांना येअू देण्याचे साफ नाकारले! परक्यांच्या सत्तेला प्रणाम करणारे प्राणी डोक्यावर केसांची चुंबळ ठेवली तरी गुरू गोविंदसिंगाच्या शीख धर्माचे ते खरे भक्त होत नाहीत अशी त्या शीख गुरूचीही समज झालेली होती. अशीच मुसलमानी मौलवींची समज, हिंदु प्रयागबळांची हिंदु समाजाविषयी समज झालेली होती. ह्यावरून स्वधर्म नि स्वराज्य ह्या तत्त्वद्वयांची किती यथार्थ अेकवाक्यता झालेली होती ह्याचे पाटणा शहर हे अुत्कृष्ट अुदाहरण होय!^२

शीख लोकांचे सैन्य पाटणा शहरात येताच मग टेलरने बंडाची ठिणगी चिरडून टाकण्यासाठी कंबर बांधली. पाटणा भागापैकी तिरहूत जिल्ह्यामध्ये असलेल्या पोलिसांचा जमादार वारीस अल्ली ह्याच्या वर्तनाविषयी तेथील अधिकाऱ्यांस शंका आल्याने त्यांनी त्याच्या घरावर अेकदम छापा घालून त्यास पकडून आणले. हा अंग्रजी नोकरीतल्या पोलिसांचा जमादार गयेच्या अल्ली करीम नावाच्या क्रांतिकारक पुढाऱ्याला नुकतेच अेक पत्र लिहित होता! त्याच्या घरी सापडलेल्या बंडखोर पत्रव्यवहारावरून त्याला लवकरच देहान्ताची शिक्षा देण्यात येअून जेव्हा फाशी जवळ आणले तेव्हा तो अेकदम जमलेल्या लोकांकडे वळून ओरडला, “स्वराज्याचा जर अिथे कोणी खराखुरा भक्त असेल तर तो माझी येथून मुक्तता करो!” त्याची ही विनवणी स्वराज्याच्या भक्तांना अैकू जाण्यापूर्वीच त्याचा निर्जीव देह फाशीवर लोंबत होता!

या वारीस अल्लीच्या पत्रामध्ये सापडलेल्या पुराव्यावरून वरील मुसलमानी पुढारी अल्ली करीम यालाही पकडण्याचा हुकूम सुटून त्या कामावर अेक युरोपियन टोळी धाडण्यात आली. मि. लुओी हा समोर दिसतो न दिसतो तो अल्ली करीम आपल्या हत्तीवर चढला नि तो पुढे नि लुओी पाठीमागे अशी जंगी शर्यत सुरू झाली. परंतु लवकरच शर्यतीच्या वेळेस जमलेल्या प्रेक्षकांनी मात्र आपले प्रेक्षकत्वाचे अधिकार अुल्लंघन करून पक्षपातीपणास आरंभ केला. आजूबाजूच्या गावकऱ्यांनी आपल्या स्वदेशबंधूंवर हा फिरंगी मनुष्य तुटून पडतोसा पाहताच त्याला त्रास देण्यास सुरवात केली. त्याची वाट चुकविली गेली नि त्याच्यापाशी असलेले अेक छोटेसे तट्टूही पळवून नेण्यात आले! ‘श्रमाने नि निराशेने खिजलेला’ तो अंग्रजी अंमलदार आपल्या नेटिह हस्तकाकडे त्या चपल करीमाचा पाठलाग करण्याचे

² As soon as the Sikhs entered the town, a wild fakir rushed into the road and with savage menaces and threatening gestures reviled them as traitors and accursed. -Patna Crisis by Taylor.

सोपवून देअून दुसरे दिवशी हात हलवीत परत आला. त्याचा नेटिह हस्तकही फिरंग्यांचा कट्टा द्वेषा असल्यामुळे त्याने करीमास खुशाल सोडून दिले नि आपल्या गोऱ्या धन्याकडे गोरेमोरे तोंड करीत परत आला.

पाटणा प्रांतामध्ये ही धराधरी चालली असता पाटणा शहरातील कित्येक पुढाऱ्यांची नावे टेलरला निरनिराळ्या मार्गाने कळण्यात येअून त्याने त्यांच्यावरही आकस्मिक घाला घालण्याचा निर्धार केला. क्रांतिपक्षाच्या प्रमुख पुढाऱ्यांच्या घरी क्रांतिकारकांच्या बैठकी रात्रीच्या अंमलात भरत असताही त्यातील गुप्ततेने सभासदांची नावनिशी किंवा कार्यक्रमाचा साधार सुगावा जरी टेलरच्या हाती नव्हता तरी त्या शहराच्या तीन अत्यंत वजनदार मौलवींच्या कारस्थानाबद्दल मात्र मुळीच शंका नसल्याने त्यांना प्रथम बंदीत टाकणे टेलरला जरूर वाटले. पण जर अघड रीतीने त्यांना धरावे तर क्वचित दंग्याधोप्याला तेथूनच आरंभ होईल अशा भीतीमुळे त्या अंग्रजी अंमलदाराने अेक दुसरीच युक्ती योजली. अेके दिवशी त्या शहरातील निवडक लोकांना राज्यव्यवस्थेबद्दल पोक्त सल्ला देण्यासाठी टेलर साहेबाच्या घरी आदरातिथ्यपूर्वक आमंत्रणे देण्यात आली. त्याप्रमाणे सर्व लोक टेलरच्या बंगल्यावर येताच शिखांच्या तरवारीसह टेलर तेथे आला नि काही संभाषण झाल्यावर आमंत्रित पाहुण्यांना निरोपही देण्यात आला, परंतु ते तीन मौलवी जाअू लागताच त्यांना टेलरने थोपवून धरले नि हसत हसत कळविले की, “प्रस्तुतच्या क्षुब्ध स्थितीमध्ये आपल्याला स्वतंत्र राहू देणे हे राज्यास अपायकारक असल्याने तुम्हांस कैद करण्यात आले आहे.” अशा या ब्रिटिश काव्याबद्दल ‘के’ हा अितिहासकार म्हणतो “परंतु कोणत्याही सत्यवादी मनुष्याच्या हे ध्यानात येतील की ब्रिटिशांनी केले असता जे कृत्य ‘कारस्थानीपणा’ होऊ शकते तेच कृत्य जर अेखाद्या मुसलमानाने ब्रिटिशांविरुद्ध केले असते तर फार निराळ्या नावाखाली मोडले जाते. स्नेहाच्या नात्याने काही गृहस्थांस बोलाविणे, ब्रिटिश सरकारचे पाहुणे म्हणून त्यांना निमंत्रण देणे नि नंतर ते विश्वासाने आपल्या घरी आले असता त्यांना कैद करणे हे कृत्य जवळजवळ विश्वासघात आहे, असे नसून प्रत्यक्ष विश्वासघात आहे. त्या मौलवींनी जर किंचितही प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्यास ठारही मारण्यात येते!” तथापि राज्याला अत्यंत हितकारक अशा सबबीवर त्या कृत्याचा सर्वत्र गौरवच झाला नि टेलरच्या तडफीचे सर्व अंग्रज कौतुक करू लागले.

राज्यक्रांतिकारक पुढाऱ्यांना असे रक्ताचा अेक बिंदुही पाडल्याशिवाय पकडल्याबरोबर या आकस्मिक घाताने स्तिमित झालेल्या पाटणा शहराला त्याची ही धीरावस्था संपण्यापूर्वीच आणखी दोन टोले मारून निश्चेष्टित करून पाडावे म्हणून टेलरने नागरिकांना निःशस्त्र करण्याचा नि रात्री ९ चे नंतर घरातून कोणीही बाहेर न पडण्याचा हुकूम सोडला. या हुकमामुळे क्रांतिपक्षाच्या रात्रीच्या गुप्त बैठकीही अशक्य झाल्या. शस्त्रसंचयाचीही बंदी झाली. अितके वेळपर्यंत पाटण्याचे क्रांतिमंडळ अुठावणीची निशाणी दानापूरचे शिपायांकडून येण्याची वाट पहात होते. परंतु त्याच्या आधीच हे प्राणघातक प्रहार सुरू झाल्यामुळे आता धाडसाने त्याखाली चिरडून जाण्यापेक्षा अुठावणीच करावी असा त्यातील पुढाऱ्यांचा बेत ठरला. जुलैच्या ता. ३ ला पाटणा शहरातील पीरअल्ली नावाच्या पुढाऱ्यांच्या घराकडे मुसलमान लोटू लागले. थोडक्याच वेळात त्या घरातून अेकामागून अेक हिरवे ध्वज बाहेर पडून ‘दीन बोले दीन’ म्हणून गर्जना अुठली! सुमारे दोनशे जिहादी लोकांनी त्या हिरव्या ध्वजांना मिरवीत मिरवीत चर्चवर हल्ला केला. अितक्यात अेक लायल नावाचा गोरा काही शिखांसुद्धा चालून येताना दिसताच पीर अल्लीने त्याला गोळी घालून पाडले नि मग त्या गोऱ्या रक्ताचा पहिला बळी पडल्याबरोबर बाकीच्या मुसलमानांनी त्या गोऱ्यावर अितके वार केले की त्याचे तोंड ओळखणेही मुष्कील झाले. परंतु जेव्हा रॅटरे आपल्या शिखांसुद्धा चालून आला, जेव्हा त्या राजनिष्ठ शिखांनी त्या स्वदेशबांधवांवर निकराचा हल्ला केला, जेव्हा आपल्या हिंदुस्थानच्या पोटात शिखांनी आपली तरवार खुपसली नि जेव्हा शिखांची शरीरे हिंदमातेच्या रक्ताने लाल होअून शोभू लागली तेव्हा त्या निकराच्या माऱ्यापुढे त्या मूठभर क्रांतिकारांचा जमाव फुटून छिन्नभिन्न झाला. अंग्रजांनी दंगेखोरांच्या पुढाऱ्यांना भराभर कैद केले. त्यातच लायलला मारणारा पीरअल्ली हाही त्यांच्या हाती पडला.

पीरअल्ली हा मूळ लखनौचा रहिवासी असून तो अलीकडे पाटणा शहरी पुस्तकविक्रीचा धंदा करीत होता. विक्रीच्या पुस्तकांना वाचता वाचताच त्याला देशस्वातंत्र्याची गोडी लागू लागली. त्याला स्वधर्मप्रतिष्ठापनेची महत्त्वाकांक्षा आली. त्याच्या मनाला पारतंत्र्याची जखम नि त्याच्या पायाला गुलामगिरीची बेडी असह्य होअू लागली.

दिल्ली नि लखनौ शहरातील क्रांतिमंडळांशी त्याने दळणवळण पाडून अंग्रजांच्या राज्याविषयी त्याच्या हृदयात सलत असलेल्या लज्जाशल्याचे तो अितरांच्या हृदयांतही रोपण करू लागला. तो जातीने पुस्तकविक्रेता होता परंतु पाटण्याच्या क्रांतिमंडळात त्याचे अितके वजन वाढले की त्याच्या पदरी अनेक सशस्त्र नोकर मंडळातील श्रीमंत लोकांच्या द्रव्यसाहाय्याने ठेवले जाऊन त्या सर्वांना आज्ञा मिळताच अंग्रजी राज्याविरुद्ध युद्ध करण्याची शपथ दिलेली असे. पाटण्याच्या अंग्रजी अधिकाऱ्याने भयंकर जुलुमाला नि जाचाला आरंभ करताच पीरअल्लीच्या कडक स्वभावाला मुळीच स्वस्थ बसवेना. तो वर्तनाने अत्यंत करारी, बाणेदार नि शूर होता. त्याला स्वदेशाचे हाल पहावेनात म्हणून त्यानेच सांगितल्याप्रमाणे “अपक्व स्थितीतच अुठावणी केली!” फाशीची शिक्षा देण्यात आल्यानंतर ज्यांच्या हातात जड जड बेड्या आहेत, अंगावर झालेल्या जखमांनी ज्याची वस्त्रे रक्तबंबाळ झालेली आहेत नि मरणाच्या भयानकतेला आपल्या मुद्रेवरील वीर स्मिताने जो धिक्कारीत आहे असा तो पीरअल्ली फासापुढे अुभा राहिला. त्याच्या प्रियकर मुलाचे नाव घेताना त्याचा कंठ सद्गदित झाला. अितक्यात अंग्लिश अधिकाऱ्यांनी विचारले, “पिरअल्ली, तू अितरांची नावे सांगत असशील तर तुला जीवदान मिळण्याचा संभव आहे.” शांत रीतीने त्या अंग्रजांकडे वळून तो धीरोदात्त स्वरात म्हणाला, “आयुष्यात काही प्रसंग असे असतात की त्या क्षणी आपले रक्षण करणे हे अिष्ट असते- पण काही असे असतात की त्या क्षणी प्राणांची आहुती देणे हेच अिष्टतर असते- हा क्षण आयुष्यातील त्या प्रसंगापैकी अेक आहे की ज्या प्रसंगी चिरंजीवनाचे अुत्तम साधन म्हणजे तत्काल मरणाला मिठी मारणे हेच होय!” नंतर अंग्लिशांनी केलेल्या अनंत अन्यायांची निर्भीड भाषेत निंदा करून तो लोकोपकारार्थ आत्मार्पण करणारा शहीद म्हणाला “मला तुम्ही फासावर चढवाल, माझ्यासारखे अितर लोक फासावर चढवाल परंतु तुम्हाला आमचे ध्येय फासावर चढविता येणे शक्य नाही. मी मेलो तरी माझ्या रक्तातून हजारो नवीन कार्यकर्ते अुत्पन्न होतील नि तुमच्या अंमलाचा अुच्छेद करतील!”³

अशी भविष्यवाणी बोलून हा देशवीर आपल्या अस्तित्वाने स्वदेशावर यत्किंचितही लज्जेची छाया न टाकता आपल्या मरणाने स्वदेशाच्या देशवीर मंडळाच्या तेजोमय प्रभावळीत प्रतिष्ठा पावता झाला!!

“माझ्या रक्तातून हजारो नवीन कार्यकर्ते अुत्पन्न होतील” हा त्या शहीदाचा जो शेवटचा वर्णोच्चार होता तो काही खोटा होणारा नाही- वा तो काही खोटा झालेला नाही! त्याच्या वधाची बातमी कळताच अत्यंत राजनिष्ठ म्हणून गणलेली दानापूरची नेटिव्ह फौज ता. २५ जुलै रोजी बंड करून अुठली. दानापूरला युरोपियन तोफखाना नि गोरी रेजिमेंट असताही ह्या तीन नेटिव्ह रेजिमेंटस आपल्या शस्त्रांसुद्धा कंपनीचे युनिफार्मस तिरस्काराने फेकून देअून शोण नदाकडे निघून गेल्या. त्या ठिकाणचा मुख्य अधिकारी मेजर जनरल लॉअिड याच्या भयग्रस्ततेमुळे नि वार्धक्यामुळे त्याला शिपायांचा ताबडतोब पाठलाग करण्याची छाती झाली नाही.

अंग्लिशांचा मेजर जनरल आपल्या वार्धक्यामुळे जरी असा पंगु झालेला होता तरी ज्या दिशेला त्या नेटिव्ह रेजिमेंट्स चाललेल्या होत्या त्या दिशेकडे ज्याच्या तरवारीत नि ज्याच्या भुजदंडांत अजून तारुण्याचे तेज खेळत होते असा अेक अप्रतिम वृद्धयुवा आपल्या वार्धक्याला न जुमानता जगदीशपूरच्या राजवाड्यात मिशांवर पीळ भरीत अुभा राहिलेला होता- नि त्याच्याच ध्वजाकडे हे शिपाअी दौडत चाललेले होते!

3

Commissioner Taylor himself says : “Peer Ali himself was a model of a desperate and determined fanatic. Repulsive in appearance with a brutal and sullen countenance, he was calm, self-possessed, almost dignified in language and demeanour. He is the type of a class of men whose unconquerable fanaticism renders them dangerous enemies and whose stern resolution entitles them in some respects to admiration and respect.” -

Kaye Vlo. III, page 86.

अंग्रजांच्या अंमलाचे जोखड झुगारून दिल्यानंतर ज्या अेका न्यूनतेने आजपर्यंत स्वातंत्र्याच्या शिपायांचे नि लोकांचे सर्व परिश्रम विफल होत होते ती धुरंधरत्वाची न्यूनता ह्या शहाबाद जिल्ह्यात तरी जगदीशपूरच्या वाड्याने अुरू दिलेली नसल्यामुळे त्या जगदीशपूरच्या हिंदुराजाच्या ध्वजाकडे शोण नदी अुतरून हे शिपायी दौडत चाललेले आहेत! कारण स्वराज्यसंग्रामाला साजेल असा अेक धुरीण अखेर त्या सैनिकांना जगदीशपूरकडेच लाभणार होता! रजपूत पूतवंशखनीतच ह्या स्वातंत्र्यप्रिय धुरीणाचा जन्म झालेला असून कुंवरसिंह हे त्यांचे नाव होते! शहाबाद तालुक्यातील विस्तीर्ण भूमीचे स्वामित्व ह्या कुंवरसिंहाच्या अुदारचरित वंशांत सुप्रतिष्ठ झालेले होते नि त्या राजवंशावर तेथील लोकपदाची निसर्गस्फुरित प्रीती जडलेली होती. मोठमोठाल्या बादशाह्यांची तुफाने हिंदुस्थानच्या राजकारणसमुद्रात अुठून ह्या प्रदेशात आकाशातून गडगडत जात येत असता परम कारुणिक रजपूत राजछात्राखाली तो प्रदेश स्वराज्यसुखाचा नि स्वातंत्र्यचैतन्याचा अखंडित लाभ घेत आलेला होता. राजकारणातील क्रांतीचे ऋतु बदलत असता त्यांच्या आतप-वृष्टि-शैत्यादींचे असह्य आघात आपल्या शिरावर तोलून धरून कुंवरसिंहाच्या ह्या स्थिर वंशवृक्षाने आपल्या छायेखालील प्रजारूपी पाखरांना स्वराज्य वसंतात प्रतिपाळिलेले होते नि त्या प्रजेची त्या राज्यावर नि राजवंशावर अकृत्रिम राजनिष्ठा वसत होती, नि त्या राजाच्या आपल्या प्रजेवरील वत्सलतेला सीमा नव्हती!! परंतु परवशतेच्या हालाहलहृदयाला, नव्हे तिच्या हृदयभावाला ही स्वराज्य-राजनिष्ठेची जोडी शल्यासारखी सलू लागली. तिने आपल्या भात्यातील भीषण वादळातून अेक प्रबल मत्सराची वीज बाहेर काढली नि ह्या राजवंशांवर तिचा निष्फूर आघात कडकडत येअून कोसळला! स्वराज्यछत्र मोडून जाअून तो देश अुघडा बोडका झाला -स्वराज्याच्या विरहाने ते झाड जळून खाक होअून त्याच्या छायेखालील पांखरे विस्तवात फडफडू लागली! -आणि स्वदेशाची ही दुर्घर अवस्था झालेली पाहून मनात अुत्पन्न झालेल्या क्रोधाग्नीमुळे तो वृद्ध कुंवरसिंह आपल्या जगदीशपूरच्या वाड्यात मिशावर पीळ भरीत अुभा राहिलेला होता!

वृद्धयुवा-होय तो वृद्धयुवा होता. कारण आजपर्यंत जवळजवळ अँशी शरदृतु त्याच्या अंगावरून गेलेले असूनही त्याच्या आत्म्याचे तेज अजून जिवंत निरखान्यांसारखे कढतचे कढत आहे! आजपर्यंत जवळ जवळ अँशी ग्रीष्म ऋतु आपल्या प्रखर अुन्हासुद्धा तळपलेले असताही त्याची भुजलता ही अजून तरुणची तरुण आहे!! अँशी वर्षाचा कुंवरसिंह - अँशी वर्षाचा कुमार! आणि त्यातूनही सिंह! त्याला त्याच्या देशाचे अंग्रजांनी केलेले अपहरण कसले खपावयाचे! अयोध्येचे राज्य डलहौसीने गिळंकृत केल्यानंतर सर्व हिंदुस्थान 'सपाट' करण्यासाठी जेव्हा अंग्रजी तरवार भरतभूमीतील अुंचवट्यांना खणून फेकून देत चालली तेव्हाच त्या धडाक्यात कुंवरसिंहाच्या देशालाही अंग्रजी तरवारीने घायाळ केले होते. आपल्या स्वदेशाचा नि आपल्या स्वराज्याचा अघोर नि अन्यायी अपहार करणाऱ्या त्या अंग्रजी तरवारीचे तुकडे अुडवीन म्हणून कुंवरसिंहाने गर्जना केली नि तो श्रीमंत नानासाहेबांशी चालू बोलू लागला! भयंकर चाल नि भयंकर बोल! हरहर महादेवाचा बोल-अफजुलखान वधावरील पोवाड्याची चाल!

आणि त्या चालीवर हे भीषण रणगीत चालू होते. कुंवरसिंहाच्या मनात राज्यक्रांतीचे विचार घोळत आहेत, स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्याने सर्व हिंदुस्थानातील क्रातिकेंद्राशी दळणवळण सुरू ठेवलेले आहे, त्या पाटणा भागातील हजारो शिपायी गुप्त रीतीने त्याला सामील झालेले आहेत, अशा निरनिराळ्या वार्ता पाटण्याचा कमिशनर टेलर याला कळू लागल्या तरी हा अँशी वर्षाचा वृद्ध राजा सरणाचे अँवजी सु-रणाकडे धावत जाअू शकेल ही कल्पनाच मुळी टेलरचे मनाला असंभवनीय वाटू लागली. तथापि त्या टेलरने कुंवरसिंहांस कळविले की, "आपण फार वृद्ध आहा, आपली प्रकृती फार अस्वस्थ आहे! तेव्हा आपल्या अवशिष्ट राहिलेल्या सान्निध्याचा लाभ मला घडावा अशी माझी प्रबळ अिच्छा असल्याने आपण पाटण्याला माझे पाहुणचारासाठी याल तर मी आपला फार आभारी होअीन. हे आमंत्रण अस्वीकृत होणार नाही अशी आशा असलेला आपला -टेलर." मागे अफजुलखानाने शिवाजीस असेच भेटीचे आमंत्रण दिलेले होते! त्या धूर्त रजपुताने तेव्हाच ताडले की, पाटण्याच्या चीफ कमिशनरचे हे प्रेमनिमंत्रण म्हणजे तुरंगाचे दार, बिलकूल प्रतिकार करावयास न देता हळूच अुघडणे होय! म्हणून त्यानेही अुत्तर लिहिले, "आभार आभार! माझी प्रकृती- मी फार अस्वस्थ आहे हे आपण लिहिता ते सत्य होय नि म्हणूनच सध्या मला पाटण्याकडे येता येत नाही! मी बरा होताच

तिकडे ताबडतोब निघून येतो!" कुंवरसिंहा, तुझी प्रकृती अस्वस्थ खरीच आणि ती रणांगणातील रक्तप्राशनाने जरा बरी होताच तू पाटण्याकडे ताबडतोब जाणार आहेस हेही खरेच आहे! कशाला? हा मात्र प्रश्न वेगळा!

अितक्यात ही 'अस्वस्थ प्रकृती' सुधारावयास जी औषधी पाहिजे होती तीच घेऊन दानापूरचे बंड केलेले शिपाजी जगदीशपुरास येऊन धडकले! मग आता थांबतोसच कशाला? तुझ्या देशमातेची शपथ आहे, तुझ्या स्वधर्माची शपथ आहे, तुझ्या मानभंगाची शपथ आहे, कुंवरसिंहा, म्यान फेकून दे नि स्वातंत्र्यासाठी तरवार अपुस! तू आमचा राजा, तू आमचा नेता. तू आमचा सेनानी आहेस! रजपूत वंशाच्या शिरोभूषणा, तुझा हा अुदात्तचरित देह 'शय्येवरी न पडाया योग्य रणक्षितीवरीच हा काया!' असे ते स्वराज्यासाठी हपापलेले शिपाजीगडी ओरडू लागले. असेच कुंवरसिंहाचे कुलोपाध्याय शुचिप्रत ब्राह्मण अपुदेशू लागले.⁴ असेच त्याची तरवारलेली तरवार त्याला सांगू लागली! तेव्हा पाटणा शहरी अंबारीत बसून जाणे अशक्य होण्याअितकी ज्याची प्रकृती अस्वस्थ, तो अंशी वर्षाचा वृद्ध रजपूत कुंवरसिंहा खाडकन अुठून अुभा राहिला- नि रुग्णशय्येवरून त्याने जी अुसळी घेतली ती अेकदम रणक्षितीवरच!!

शहाबाद जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असलेल्या आरा ह्या नावांच्या शहरी जगदीशपुराहून निघालेले शिपाजी धावत गेले नि त्यांनी तेथील ब्रिटिश खजिना, निशाण, तुरुंग, कचेच्या यांचा अुत्पात करून टाकून शेवटी अेका लहानशा तटबंदीवर आपला मोर्चा फिरविला. बंड झाल्यास वेळप्रसंगी स्वसंरक्षण करता यावे म्हणून त्या शहराच्या धूर्त आंगलजनांनी या तटबंदीत दारुगोळा, शस्त्रे, अन्नवस्त्र अित्यादी सामग्री ठेवलेली होती. शिवाय त्या शहराच्या मूठभर अंग्रजांना मदत देण्यासाठी पाटण्याहून ५० शिखांची तुकडीही आलेली होती. अशा तयारीने हे शिखांसुद्धा सुमारे ७५ लोक त्या तटबंदीत बंदोबस्ताने रहात असता ज्या प्रसंगाची ते मार्गप्रतीक्षा करीत होते तो प्रसंग येऊन गुदरला नि त्या तटबंदीला बंडखोर शिपायांनी वेढा दिला.

त्या छोट्याशा तटबंदीत हे २५ अंग्रज नि ५० शीख लोक हटातटाने आपले संरक्षण करीत असता बाहेर शिपायांचे शेकडे त्या तटबंदीवर अेकदम चढाव करून जाण्याचे अैवजी आजूबाजूने शत्रूचा कोंडमारा करण्याच्या नादी लागलेले होते. क्वचित असेही असेल की, तटबंदी हातात आल्यासारखीच असल्याने तिच्यावर हल्ले करण्यात व्यर्थ कालक्षेप वा मनुष्यहानी करण्यापेक्षा आजूबाजूच्या मुलखाचा नि अितर अंग्रजी ठाण्यांचा बंदोबस्त करणे बंडवाल्यांना जास्त फायदेशीर वाटले असेल. काही अंशी त्यामुळे नि काही अंशी तटबंदीतील लोकांच्या जबर गोळीबारामुळे शिपायांनी त्या तटबंदीवर प्रत्यक्ष हल्ला करण्याचे अैवजी तोफा चढवून मारा चालविण्यास आरंभ केला. अेक-दोनदा गुप्त भुयारे खणून तटबंदीचे खाली सुरुंगही लावण्यात आले. आतील लोकांना थोडेच दिवसात पाण्याचा लवलेशही मिळेनासा झाला. परंतु आपल्या गोऱ्या अन्नदात्यांचे हे हाल पहात स्वस्थ बसण्याअितके काही शीख लोक नामर्द झालेले नव्हते! त्यांनी अेका चोवीस तासात त्या तटबंदीत नवीन विहिर खणली! हे विहिरीचे काम चालत असतानाच ते राक्षसासारखे अव्याहत रीतीने लढतही राहिलेले होते! तटबंदीत जे लोक लढत आहेत ते केवळ युरोपियन नसून त्यांच्यात बहुतेक शीखच आहेत असे जेव्हा अुघडकीस आले तेव्हा बंडवाल्यांना अत्यंत खेद झाला. कारण हा वेढा अंग्रिशांना हिंदुस्थानीयाने दिलेला नसून गुरू गोविंदाला कुंवरसिंहाने दिल्यासारखा होता! जे अंग्रिशांच्या बाजूने अितक्या विलक्षण शौर्याने परंतु असल्या नीच देशद्रोहाने लढत आहेत त्या शिखांना आपल्या बाजूस वळविण्यासाठी रोज संध्याकाळी बंडवाल्यांचे दूत अेका खांबामागे अुभे राहून मोठ्याने अपुदेशू लागत की हे शिखांनो, तुमि फिरंग्यांच्या बाजूने लढून कोणत्या नरकाचे साधन करीत आहा? ज्यांनी आपले राज्य बुडविले, जे आपल्या देशमातेवर बळजबरी करू पाहात आहेत, ज्यांनी आपला धर्म पोरका केलेला आहे त्यांच्या बाजूने लढून तुम्ही कोणत्या नरकाचे साधन करीत आहा? परंतु बंडवाल्यांनी स्वधर्माची स्वदेशाची, स्वहिताची, स्वातंत्र्याची वाटेल ती शपथ घालून अंग्रिशांचा पक्ष सोडण्याविषयी केलेल्या हृदयद्रावक विनंत्याचा किंवा तुम्ही असा देशद्रोह अितःपरही करू लागल्यास तुम्हांस आम्ही ठार मारण्याला सोडणार नाही अशा त्यांनी दाखविलेल्या धमक्यांचा शीख लोकांवर तिळमात्रही परिणाम झाला नाही.

---

⁴ The Brahmins have incited him to mutiny and rebellion! -Major Eyre's official Despatch.

अुलट स्वकीयांच्या या दूताने केलेल्या विनंतीला अुत्तर म्हणून त्यांनी गोळ्यांचा पाअूस पाडावा -नि हे पाहताच भले! भले! भले! म्हणून युरोपियनांनी त्यांची पाठ थोपटावी! अशा स्थितीत त्या वेढ्याचे तीन दिवस लोटले. तिसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. २९ जुलैचे रात्री त्या तटबंदीतील ती छोटीशी अंग्रजी सेना लांबवरून अैकू येणाऱ्या तोफांच्या आकस्मिक गडगडाटाने दचकून अुठली! आनंदाने त्यांची तोंडे प्रमुदित झाली. अखेर बंडवाल्यांना ठार मारून वेढा अुठविण्यासाठी हे विजयी ब्रिटिश सैन्य तर चालून येत नसेल ना?

होय, ते ब्रिटिश सैन्यच वेढा अुठविण्यासाठी अखेर चालून येत आहे. दानापूरला जी गोरी रेजिमेंट होती त्यापैकी दोनशे युरोपियन गोरे लढवय्ये नि शंभर काळेकुट्ट लढवय्ये असे कॅप्टन इनबार ह्या धाडसी योद्ध्याचे हाताखील अेकत्र होअून आराला पडलेला वेढा अुठविण्यासाठी शोण नदाच्या काठावर आले. ह्या अंग्रजी सेनेच्या मुखश्रीमध्ये जो अुत्साह नि विजयनिश्चितता दिसत आहे तशी कधीही दिसलेली नसेल. त्यांना पोचविण्यासाठी आलेल्या आंगल नरनारींनी हसत हसत त्यांना निरोप दिले. शोण नदात नावा चालू लागल्या नि संध्याकाळी सातचे सुमारास आरा शहरचे तीराला ती सेना स्पर्श करती झाली. शुक्लपक्षाचे मनोहर शशिबिंब त्या भूमीवरील विजयी सेनेच्या विजयोत्साहाचे भागीदार होण्यासाठी आकाशातून त्यांच्याबरोबर चालू लागले. कॅप्टन इनबार, ह्या शुभ्र चांदण्यात आपल्या सेनेचा व्यूह वेळेवर अुत्तम रीतीने रचून घे. कारण पुढे चांदणे पडेल की काळोख पडेल याची काय शाश्वती आहे! ह्या व्यूहात नित्यक्रमाप्रमाणे हे राजनिष्ठ शीख लोकच पुढे आघाडीला अुभे केले पाहिजेत. आपल्या शौर्योत्कर्षाचा हा मूर्तिमंत सन्मानच की काय म्हणून तेही आघाडीला राहण्यास अेका पायावर तयार आहेत. आराच्या दाट जंगलात आपणास नेणारा काळ वाटाड्या कुठे आहे? त्याला पुढे करा नि चला. विजयी सैनिकांचे रणरंगासाठी अुत्सुकलेल्या आपल्या तरवारी ह्या चांदण्यात चमकावीत पुढे चला. झाडामागून झाड चालले, जमिनीमागून जमीन चालली, मैलामागून मैल मागे पडत चालले नि हा आरा शहरच्या नजीकचा पूलही लागला. पण हे काय? शत्रु कोठे आहेत? अजून तर अेकही पांड्या आपल्या तृषित तरवारीला तर राहोच पण दीर्घदृष्टी बंदुकीलाही आढळत नाही हे कसे? पळाले भ्याड! नुसते इनबार येतो आहे हे अैकूनच ते नामर्द लोक सर्व पळून गेले! शिकंदराचा देखील त्याच्या शत्रूंना अितका दरारा नसेल! हे चंद्रा, रणसमराच्या आशेने तू अितका वेळ थंडीवाऱ्यात कुडकुडत अुभा राहिलास. पण ह्या भ्याड बंडवाल्यांचे हे पलायनचातुर्य काय ते तुला पहावयास मिळाले! तर आता जास्त निराशा करून घेण्यापेक्षा तू सुखशय्या करण्यासाठी आपल्या विश्वमंदिरावर रात्रीचा पडदा सोडून शय्यागृहात परत जा. परंतु चंद्र परत फिरला तरी इनबार, तू मात्र परत फिरू नकोस. चंद्र बोलून चालून शशलांच्छन! पण तुझे यशाला सिंहानेदेखील लांछन लावण्यास न धजले पाहिजे, म्हणून तू परत फिरू नकोस. आता ही आंबराओी लागली आहे नि ते भ्याड पांडे आपल्या हाती लागण्याचा संभव अुरला नाही. पण हा आवाज कसला? आंबराओीतील पाने तर सळसळत नाहीत ना? सूं सूं सूं! अरे बापरे, सावध! आंगल सैनिकांनो सावध! गोळ्यांचा पाअूस चार दिशांनी झोड देत अुठला! आंबराओीचे प्रत्येक झाड आपल्या अनंत शाखाहस्तात बंदुका घेअून त्या आंगल सैन्यावर तुटून पडले! आला कुवरसिंह आला! अंशी वर्षाचा हा योद्धा नि तू तरुण बांड! चल बधू या कोण हटतो! अंग्लशांच्या सैन्याने लढण्याची शिकस्त केली, पण लढणार कोणाशी? शत्रूकडील अेकही मनुष्य दिसेल तर शपथ! आंब्याच्या त्या गर्द झाडीत, मध्यरात्रीच्या या घन अंधकारात, त्या अुंचसखल प्रदेशाच्या आडवळणात दबून बसलेल्या कुंवरसिंहाच्या सेनेतील अेक मनुष्यही अंग्रजी सैनिकांस दिसेना! आकाशातील तारे नि भूमीवरील झाडे ह्यांशिवाय काही दिसेना नि ह्या दोहोंवरही बंदुका चालवून त्यांना जिंकणे शक्य होओीना. वायुदेवतेचा कोप होअून तिने आपल्या झंझावाताने लालेलाल गोळ्यांचे वादळ फुत्कारीत धावत हिंडावे तसे ह्या अंग्लिश सैन्यावर कोण्यातरी अदेहधारी देवतेचा मारा होअू लागला. डावीकडून मारा, अुजवीकडून मारा, समोरून मारा, पाठीमागून मारा!

अंग्लशांचे पोषाख पांढऱ्या रंगाचे असल्याने कुंवरसिंहाला ते दिसत होते. परंतु कुंवरसिंहाचे लोक काळे, त्यांचे पोषाख काळे नि ती रात्र काळी! सगळ्या काळ्या वस्त्रांचा असा अेकदिल झाल्यावर त्या काळदेहापुढे अंग्लशांचे पांढरे पाय, पाय कसे धरू शकणार! अंग्रजांचे पादरे आणि शिखांचे काळे दोन्ही पायांनी रणांतून पळ काढला! त्यांचा कमान्डर इनलाप हा पहिल्या बारातच ठार झालेला होता. आपले जीव घेअून पळत असता जवळच्या खड्यात ते आंगल

सैन्य कोसळले, तिथे त्यांनी किंचित वेळ दबा धरून बसण्याचा प्रयत्न करून पहाटचे सुमारास, त्या घोर रात्री रणांगणावर आपले मेलेलेच नव्हेत तर जखमी बांधवांना रणांगणांवर सोडून देऊन, आपल्या कमांडरचे प्रेत तसेच टाकून, अपुशी, तान्हेले, रक्तबंबाळ झालेले, लज्जेने काळे ठिक्कर पडलेले ते ब्रिटिश सैन्य जिवाच्या आशेने शोण नदाकडे धावू लागले!

परंतु कुंवरसिंहापुढे धावणे म्हणजे काही साधी गोष्ट नव्हती. प्रत्येक पावलाला त्याचे रक्त गळत चालले! अखादे रानडुक्कर शिकारीच्या भाल्याने भोसकले जात असता अंगातून रक्ताच्या धारा अखंड वहात असता शक्तिक्षयाने या वा त्या बाजूला वारंवार कोलमडत अखाद्या रक्ताच्या वितळलेल्या मेघाप्रमाणे लाल शोणिताचा सडा घालीत धावत पळते तशी ब्रिटिश फौज शोणनदापर्यंत धावत आली. पण अिथे तर विनाशाची परमावधी झाली! बोटी सापडेनात, सापडल्या त्या वाळूत रुतून बसल्या, ज्या रुतून बसल्या नाहीत त्यांना पांड्यांनी आग लावून दिली!! शेवटी अेक दोन बोटी जिवंत सुटल्या! आराचा वेढा अुठवून तेथील शूर लोकांसुद्धा विजय गीते गात आपले सैन्य परत आलेले असेल म्हणून दिनापूरच्या आंगल नर-नारी जो नदीकिनाऱ्यावर येतात तो त्यांस नावांतून अेकही अुत्तेजक हसणे अैकू येअीना. निशाण नाही, बँड नाही, कोणी वर तोंड काढीत नाही, सर्वांची छाती धडधडू लागली. माझा मुलगा, माझा भाअू, माझा बाप, माझा नवरा कालच येथून हसत हसत मोहिमेत गेला होता आणि आज-देवा कृपा कर नि अिडा पिडा टाळ!! हा टाळ्याचा आवाज देवाकडे मिळण्याचे आधीच ते अपयशी ब्रिटिश लोक दिनापूरच्या घाटावर येअून थडकले नि लवकरच ही भयंकर वार्ता जिकडे तिकडे पसरली की चारशे पंधरा लोकांपैकी फक्त सुमारे पन्नास लोकच कुंवरसिंहाच्या तावडीतून जिवंत परतलेले आहेत. अेक अिंग्रज लेखक लिहितो, “त्या वेळी स्त्रीजनांनी मांडलेल्या शोकाचा विलाप ज्यांनी अैकलेला असेल ते तो आजन्मात विसरणार नाहीत. काहीजणी कर्कश किंकाळ्या देत आपली छाती बडवू लागल्या, काही ओक्साबोक्शी ओरडत आपले केस तटातट तोडू लागल्या. त्यांच्या या शोकभरात जर का जनरल लाअिड त्यांच्या दृष्टीस पडता तर या नाशाच्या मूल अुत्पादकाला त्यांनी जिवंत फाडून टाकले असते यात काही शंका नाही.”

परंतु या आंगल स्त्रियांच्या रोदनस्वराने दिनापूरचे आकाश अिकडे दुभंग होत असताच त्यांच्या दुःखाचा सूड घेण्यासाठी मेजर आयर तिकडे आराकडे चाललेला होता. त्याला अशा पराजयाची जरी अजून बातमी मिळालेली नव्हती तथापि आराला अिंग्रजी सैन्य वेढलेले आहे हे अैकताच तो तिकडे धावत चालला. ता. २९ नि ता. ३० जुलैला इनबारच्या फौजेची राखरांगोळी करून कुंवरसिंहांचे शिपाअी जो परत फिरतात तो आयर सैन्य तिकडे येत असल्याची बातमी त्या वृद्ध सेनानीला लागली. क्षणाचाही विसावा न घेता त्याने आपले सैन्य गोळा केले. मेजर आयर जिकडून येत होता तिकडच्या वाटेतील प्रत्येक अडथळ्याचा फायदा घेत घेत त्याने लढाअीचे तोंड झुंजविले नि शेवटी अँगस्ट ता. २ ला बिबिगंज गावाजवळ लढाअीची टक्कर घेतली. समोरच्या अेका झाडीकडे ह्या दोन्ही फौजा आपापल्या ताब्यात घेण्यासाठी दौडत होत्या. त्या वृद्ध तरुणांच्या भयंकर शर्यतीत अखेर तो वृद्ध कुंवरसिंहच त्या झाडीमध्ये पहिल्याने येअून पोचला नि त्याने आयरचा हा डाव हुकवून जोराचा मारा चालविला. आयरपाशी तीन अुत्तम तोफा होत्या नि त्यांच्या आधारावर तो पुढे ढकलीत चाललेला असल्याने त्या लोकांवर कुंवरसिंहाचे शिपाअी तीनदा तुटून पडले. तिन्ही वेळा त्या अग्निवर्षावी तोफांचे तोंडापर्यंत त्यांचे हल्ले पोचले, परंतु अिंग्लिशांनी तोफांचा मारा जवळ जवळ अखंड चालविला. अितक्यात कॅप्टन हेस्टिंग्स हा अिंग्रजी योद्धा आयरकडे धापा टाकीत आला नि म्हणाला, “आयर, आपले अिंग्रजी पायदळ हटू लागले! आपल्या हातून विजय निसटला आहे!” ही निर्वाणीची स्थिती आणखी अर्धा तास तशीच राहती की कुंवरसिंहाने ती लढाअी जिंकलीच म्हणून समजावे! आता कसे तरी विजय निसटतोच आहे तेव्हा धाडसाची तरी परीक्षा अेकदा का न पहावी? असे म्हणत आयरने अिंग्रजी फौजेस हुकूम सोडला की बेयोनेटस घेअून हातघाअी करावी. ताबडतोब अिंग्रजी सैन्य बेयोनेटा रोखून बंडवाल्यांवर तीरासारखे चालून गेले. तोफांच्या तोंडावर देखील जे शिपाअी लोक तुटून पडताना डगमगत नसत, ते बंडवाले शिपाअी ब्रिटिश लोकांच्या बेयोनेटाच्या हल्ल्यापुढे अुभे राहण्यास का कोण जाणे पण नेहमीच धजत नसत नि येथेही ते धजले नाहीत. आयर त्यांना त्या झाडीतून हुसकून

देअून पुढे घुसला, आराच्या तटबंदीकडे चालून गेला. त्या जागेत कोंडून पडलेल्या ब्रिटिश फौजेची त्याने मुक्तता केली नि अशा रीतीने आरा शहर पुन्हा अंग्लिशांच्या ताब्यात आले.

आरा शहराचा वेढा सुमारे आठ दिवसच काय तो चाललेला होता. त्या आठ दिवसांत हा वेढा संभाळून जगदीशपूरच्या त्या शूर रजपुताला दोन लढाया लढाव्या लागल्या. त्याच्या अंगातील हिंमतीला, धाडसाला नि शौर्याला जरी पारावार नव्हता तरी त्याच्या बाजारबुणग्या अनुयायांमध्ये तोडीस तोड देणारे धाष्टर्चाचे तितकेसे वास्तव्य नसल्याने आयरच्या हातून पराजय पावताच कुंवरसिंह जगदीशपुराकडे निघून गेला होता. अंग्रजांना आन्याच्या सैन्याची नि अितर नवीन कुमक मिळून ते सैन्य फुगत चालल्याचे कळताच कुंवरसिंहाने जगदीशपुरापाशी शक्य तितके लोक गोळा करण्यास आरंभ केला. अंग्रजी सैनिकांना कुंवरसिंहाच्या कर्तृत्वाची काही थोडीशीच ओळख झालेली नसल्याने त्याच्या या हालचालीवरून क्वचित तो पुन्हा आरा शहरावर चालून यावयास कमी करणार नाही असे वाटून आयर जगदीशपुराकडे ससैन्य चालू लागला. आराचा वेढा अुठल्यामुळे ज्यांचा अुत्साहभंग झालेला आहे अशा अनुयायांसह अंग्लिशांसारख्या शिस्तीने, अेकदिलाने नि विजयाने सबल असलेल्या शत्रूशी राजधानीच्या अेका शहरापायी अुघड झुंज देण्यात सर्वस्वी नुकसानी करून न घेता गमिनी काव्याचा आश्रय करावा अशा थाटाने अंग्रजी फौजेची दोन चांगल्याच चकमकी झाल्यानंतर कुंवरसिंह जगदीशपुराहून बाहेर पडला नि अंग्रजी सैन्यासह आयर ता. १४ ऑगस्ट रोजी कुंवरसिंहाच्या वाड्यात आपला तंबू ठोकून अुतरला!

नव्या रीतीने जगदीशपूर जरी अंग्रजांचे ताब्यात पडले, त्यांनी जगदीशपूरचे राजवाड्याचा, हिंदु देवळांचा नि अिमारतीचा जरी नाश केला तरी त्या वाड्याचा राजा, त्या देवळाचा देव, नि त्या अिमारतीचा मालक योद्धा कुंवरसिंह हा लढाअीचे पूर्वी जितका अजिंक्य होता तितकाच लढाअीनंतरही अजून अजिंक्यच होता! राजधानी पडताच अितर राजे पड घेवोत, परंतु ह्या जगदीशपूरच्या वाड्याची गोष्ट काही तशी नव्हती. जेथे तो तेथे त्याचे जगदीशपूर -अशी त्याची प्रतिज्ञा असल्यामुळे त्याला धरल्याशिवाय नुसते जगदीशपूर धरून बसणे म्हणजे केवळ व्यर्थ प्रयास होत! त्याने घर गमावले होते, पण रणांगण हेच आता त्याचे घर झाले होते!

प्रकरण चौथे

दिल्ली पडते

दिल्लीसमोरील अंग्लिश फौजेच्या तिसऱ्या मुख्य कमान्डरने ते शहर घेण्याची निराशा होऊन राजीनामा दिल्यानंतर ब्रिगेडियर विल्सनने मुख्य कमान्डरचा जेव्हा चार्ज घेतला तेव्हा बंडवाल्यांच्या हल्ल्यांनी वेडावून गेलेले ब्रिटिश सैन्य दिल्लीचा वेढा अुठवून मागे फिरवावे की काय असा हताश विचार अंग्लिश अधिकाऱ्यांमध्ये चालू झाला. हा वेढा अुठविण्याचा विचार जर कायम ठरला असता तर सत्तावनचा इतिहास कसा पालटत गेला असता हे नक्की सांगणे जरी कठीण आहे तथापि बंडवाल्यांच्या हजारो हल्ल्यांनी अंग्लिशांचे जितके नुकसान होणारे नव्हते तितके पिछेहाट घेऊन अंग्लिश लोक आपल्या हातानेच करून घेते अितके अगदी साफ दिसणारे आहे. दिल्लीला वेढा देण्यात शत्रूचे शहर काबीज करून घेण्यापेक्षा दुसरा अेक जो लष्करी फायदा अंग्रजांस सहजगत्या मिळत होता, तो बंडवाल्यांचा सेना समुद्र दिल्लीसारख्या शहरी अेकत्र तुंबण्याअैवजी जर मोकळ्या प्रदेशावर पसरत गेला असता नि ते लहान लहान सैन्यपथकांच्या निरनिराळ्या भागांनी चहूबाजूचे झुंज घेत राहते तर असल्या या वृक्युद्धाने बंडवाल्यांना अंग्लिशांवर चोहोबाजूंनी कठीण हल्ले चढविता येऊन त्यांच्या मूठभर सैन्याची लांडगेतोड करणे सुलभ जाहले असते. परंतु दिल्लीला वेढा दिल्याने ही विस्तीर्ण रणधुमाळी सुंपुष्टात आणल्यासारखी होऊन अंग्रजांना असह्य ताण न बसता सर्व बंडवाले अेका शहरात जमा होऊन आयतेच आटोक्यात आलेले होते. अशा स्थितीत दिल्लीचा वेढा अुठविणे म्हणजे हा अफाट सेनासागर आपण होऊनच सर्व प्रदेशावर धांगडधिंगा घालण्यास बंधारा फोडून मोकळा सोडणे होते. दिल्ली जिंकून घेतली असताही ते सर्व शिपायी आजूबाजूस पसरणारच होते. परंतु त्यांना अपयशाने निरुत्साही करून मग दिल्लीतून हुसकून देण्यात नि अंग्लिशांना वेढा अुठविण्यास आपण भाग पाडले अशा यशाने प्रस्फुरित करून अंगावर चढवून घेण्यात फार भयंकर अंतर होते! अंग्लिश कमान्डरच्या ध्यानात हे अंतर येत असताही हताशतेने, निरुत्साहाने नि बंडवाल्यांनी केलेल्या कोंडमान्याने जेव्हा तो दिल्लीचा वेढा अुठवून परत फिरण्याचा निश्चय करू लागला तेव्हा त्या क्षणी अंग्रजी साम्राज्यांचे सर्व निदान त्याच्या वर्तनावर अवलंबून होते. अशा समयी दिल्लीच्या अंग्रजी तळात बेअर्ड स्मिथसारखा धाडसी ऑफिसर बसत होता हे त्याचे खरोखरच सुदैव होय! अितर सर्व अंग्लिश अधिकारी पळ काढण्याच्या विचारात असता त्याने त्या सर्वास निखून सांगितले की, "दिल्लीवरची पकड अेक अणुमात्रही ढिली करणे अिष्ट नाही. निश्चुर काळपाशा-प्रमाणे तिच्या कंठात पडलेला हा आपला पाश अभेद्य नि अढळ राहिला पाहिजे. दिल्लीचा वेढा आपण अुठविला की पंजाब हातचा सुटणार, हिंदुस्थान हातचे सुटणार, साम्राज्य हातचे सुटणार!!"

बेअर्ड स्मिथच्या या करारी अुपदेशाने अुत्साहित होऊन दिल्ली घेतल्याशिवाय परत फिरावयाचे नाही असा दृढ निश्चय अंग्रजांचा कमान्डर ब्रिगेडियर विल्सन हा करीत असता बंडवाल्यांनी अंग्लिशांना मार देण्याचे काम बिलकूल ढिले पडू दिले नाही. अंग्रजांच्या अुजव्या किंवा डाव्या बाजूवर हल्ला करून, मारवतील तितके लोक मारून, अंग्रज जोरावून अुठले की, बंडवाले अशा काही घाडीने मागे फिरत की, त्यांचा पाठलाग करण्याची अपरिहार्य अिच्छा अंग्रजांचे मनात अुत्पन्न होअी नि अंग्रजी सैन्याला अशा रीतीने तटाजवळ आणले न आणले की, तोफांचा भयंकर मारा सुरू होअी. या नव्या युक्तीने बंडवाल्यांनी अंग्लिशांना अितक्या वेळा अचून रीतीने फसविले नि त्यांची अितकी नुकसानी केली की, काही झाले तरी शिपायांचा पाठलाग करता कामा नये असा अंग्रजी कमान्डरला विशेष हुकूम सोडावा लागला! बंडवाल्यांच्या ह्या नव्या युक्तीने अंग्रजी सेना जो जो संपत चालली तो तो त्यांच्या कमान्डरचे पंजाबकडून येणाऱ्या नव्या सीजट्रेनकडे चातकासारखे डोळे लागू लागले. दिल्लीचे दक्षिणेस अंग्रदी सैन्याची काय अवस्था आहे, कलकत्याहून निघालेले अंग्रजी सैन्य कुठपर्यंत येऊन पोचलेले आहे, लखनौ, कानपूर नि बनारस वगैरे शहरांची काय हालहवाल आहे, अित्यादी वार्ता, अुत्तर हिंदुस्थानातील दळणवळणांचे सर्व मार्ग, तारा, रेलवे, पोस्ट खाते तमाम नष्ट करून टाकलेले असल्याने, दिल्लीला कोंडून पडलेल्या आंग्लसेनेला काडीअितके कळेनासे झाले होते. सर हो व्हीलरचे शिर त्याच्या धडापासून कानपुरास वेगळे होऊन अेक महिना लोटल्यानंतर दिल्लीचे कॅंपमध्ये अंग्रजांना खात्रीलायक बातमी लागली की, सर हो व्हीलर गोच्या सैन्यासह आपल्या मदतीस धावून येत आहे! कलकत्याच्या

बाजूने मदत येण्याची अशी निराशा झालेली असल्याने दिल्लीच्या अंग्रजांचा सर्व भार पंजाबवर पडलेला होता नि आजपर्यंत गोऱ्या नि काळ्या सैन्याची वारंवार नवीन नवीन कुमक धाडून जॉन लॉरेन्सने तो भार शक्य तितका सांभाळलेलाही होता. तरीही दिल्लीकडून आलेल्या सीजट्रेनचा नि कुमकेच्या नवीन मागणीचा अनादर न करता जॉन लॉरेन्सने पंजाबातून सुमारे २००० निवडक सैन्य निकल्सनच्या हाताखाली धाडून दिले. हे सैन्य आल्याची बातमी अंग्रजी छावणीत पसरताच जिकडे तिकडे आनंदाचे, अत्साहाचे नि ओर्षेचे तेज सैनिकांच्या मुद्रेवर झळकू लागले. त्या तेजात २००० सैन्य आल्याचा फारसा भाग नव्हता तर त्या सैन्याचे अधिपत्य ज्याच्याकडे होते तो निकल्सन आल्यामुळे ते तेज विशेष झळकू लागलेले होते. निकल्सनसारखा अेक पुढारी म्हणजे हजारो सैनिकांचा केवळ शौर्यार्क असतो! निरुत्साही झालेल्या अंग्रजी फौजेत जो तो म्हणू लागला “निकल्सन आला आहे, आता विजयाची शंका नको!”

परंतु कर्ते अधिपती लाभत गेल्याने विजयाची शंका अंग्रजी सेनेत जो जो कमी होत चालली तो तो दिल्लीच्या तटांमध्ये अपजयाची खात्री दृढतर होत चालली. कारण त्यांची मुख्य अुणीव ही कर्त्या पुढाऱ्यांचीच होती. त्यांनी नूतनोद्भूत सिंहासनावर ज्याला प्रस्थापित केलेले होते तो बादशहा शांतकालार्ह दयाशीलतेत जरी कितीही स्तुत्यचरित्र असला तरी युद्धकालात अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या रणपटुत्वात नि नेतृत्वात असमर्थ नि पूर्ण अनभ्यस्त होता. रणपटु सैनिकांचा दिल्लीला तोटा होता असे नाही. अंग्रजांच्या निकराच्या युद्धामध्ये ज्यांनी आंगल सेनेलाही लाजविलेले होते, अंग्रजांच्या हाताखालीच ज्याचे शस्त्रास्त्रांचे, कवायतीचे नि शिस्तीचे शिक्षण पूर्ण झालेले होते, ज्यांच्या तरवारीनेच अंग्रजांसाठी अफगाणिस्ताना-पर्यंत साम्राज्याची रेखा आखीत नेलेली होती, असे जवळजवळ पन्नास हजार योद्धे त्या दिल्लीच्या तटांमधून आजपर्यंत मी मी म्हणत असणाऱ्या अंग्रजांना ठिकच्या ठिकाणी पाशबद्ध करून वेडावीत राहिलेले होते. परंतु त्या पन्नास हजार डोक्यांना अेकीभूत करणारे असे अेक तरी डोके दिल्लीला पाहिजे होते. ह्या अितक्या निरनिराळ्या मण्यांची स्वातंत्र्योत्सुकतेच्या सूत्रात ओवती झाली होती. परंतु शेवटच्या सूत्रमण्याचे बंधन मिळालेले नसल्याने ही बंधनरहित माला अेका हिसक्यासरशी आजपर्यंत ओघळून गेली नाही हेच आश्चर्य होते. स्वातंत्र्याच्या वाऱ्याने हे वाळूचे कण अेका ढगात मिसळून गेले होते; परंतु वाऱ्याने अुत्पन्न केलेल्या ढगाअितकीच असंघटित राहिलेली होती. अशा स्थितीत त्यांना अेक कर्ता मनुष्य पाहिजे होता. त्यांनी ज्याला मुख्यस्थानाधिष्ठित केले होते तो वृद्ध बादशहा देखील कोणा तरी कर्त्या मनुष्यासाठी त्या हजारो शिपायांअितकाच हपापलेला होता. त्याने बख्तरखानाचे हाती सर्व सत्ता देऊन पाहिली. नंतर त्याने तीन जनरल नेमून त्यांचे हाती पुढारीपण देऊन पाहिले. नंतर पुन्हा तीन दिल्लीचे नागरिक नि तीन शिपायांचे प्रतिनिधी अशा सहा जणांच्या प्रतिनिधीमंडळाने मुख्य कारभार संघटित रीतीने नि अेकवाक्यतेने करावा असे ठरविले नि ते प्रतिनिधीमंडळही जेव्हा निष्फळ झाले तेव्हा मग त्या अुदार नि देशाभिमानी बादशहाने आपल्यासाठी राज्यक्रांतीचा नाश होत असेल नि आपल्या राज्यछत्राच्या भयाने कर्ते लोक अंग्लशांकडे जात असतील तर आपली सत्ता सोडून देण्यासही आपण तयार असल्याचे त्याने जाहीर केले! हिंदुस्थान देश अंग्रजांच्या अमलाखाली असण्यापेक्षा, हिंदुस्थानात परक्याचे भ्रमण चालू रहाण्यापेक्षा नि हिंदुस्थान कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय गुलामगिरीत खिंतपत पडण्यापेक्षा स्वदेशस्वातंत्र्य मिळवून देणारा कोणताही स्वदेशीय अधिपती पुढे येतील तर आपणास शतपट जास्त आनंद वाटेल असे त्या वृद्ध मोंगलाने सर्वास कळविले नि स्वदस्तुरच्या सहीने जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, अलवार वगैरे प्रमुख राज्यांना पत्रे धाडली. “अंग्लशांच्या बेड्यांचे तुकडे अुडविलेले पहावे नि हिंदुस्थान कसेही करून स्वतंत्र व्हावे ही माझी अत्युत्कट अिच्छा आहे. परंतु ह्या निर्वाणीचे प्रसंगात जो सर्व राष्ट्राची धुरा धारण करण्यास समर्थ आहे, राष्ट्रीय शक्तीला जो संघटना देअू शकेल नि ज्याचेमध्ये सर्व राष्ट्र अेकवाक्यता पावू शकेल असा कोणता तरी कार्यधुरंधर पुढारी पुढे आल्याशिवाय ही राज्यक्रांती सफल होणारी नाही. हिंदुस्थानला अंग्लशांच्या अंमलातून स्वतंत्र करून त्यावर माझीच अधिराज्य सत्ता स्थापन करावी अशी माझी व्यक्तीविषयक महत्त्वाकांक्षा अुरलेली नाही. स्वदेशस्वातंत्र्याच्या युद्धकार्यी सज्जखड्ग होअून अंग्लशांना हद्दपार करण्यास जर आपण सर्व संस्थानिक तयार असाल तर हिंदुस्थानातील संस्थानिकांनी स्थापिलेल्या कोणत्याही राजमंडळाचे

अधिपतित्व मान्य करून माझे साम्राज्याधीश्वरत्वाचे सर्व हक्क मी त्याचे हातात देण्यास आपखुषीने नि आनंदाने तयार आहे.”¹

हे पत्र मुसलमानी धर्माचा पुरस्कर्ता दिल्लीचा बादशहा, हिंदुस्थानातील हिंदुधर्माच्या मांडलिक राजांस धाडीत आहे! सत्तावन साली स्वातंत्र्य, स्वराज्य, नि स्वदेश नि स्वधर्म ह्या अुदात्त शब्दांचा किती यथार्थ बोध हिंदुस्थानातील लोकांस झालेला होता हे हे अदभुत पत्र स्पष्ट सांगते आहे. हिंदु नि मुसलमानांची धर्मभिन्नता ही स्वदेशाच्या अेकतेत अितकी अितकी विलीन झालेली पाहून चार्ल्स बॉल म्हणतो “असले अनपेक्षित, आश्चर्यकारक नि विलक्षण स्थित्यंतर जगाच्या अितिहासात क्वचितच आढलेल.”

हे विलक्षण स्थित्यंतर हिंदुस्थान देशाच्या क्षेत्रातील अेका आकुंचित प्रांतातच काय ते पूर्णांशाने घडून आलेले असल्यामुळे त्याचा तात्कालिक परिणाम यशस्वी होअू शकला नाही. दिल्लीचे तटासमोर गुलामगिरीचा नि देशस्वातंत्र्याचा सामना सुरू होता हे अेका अर्थी नि प्रमुखत्वाने जरी खरे आहे, तरी दुसऱ्या नि आनुषंगिक दिशेने पाहिले असता तिथे स्वरबलाबलाचा खरा सामना जुंपलाच नव्हता असे दिसून येअील. ‘दिल्लीचा वेढा’ ह्या प्रसिद्ध ग्रंथाचा कर्ता म्हणतो की, “आमच्या तळात अेका युरोपियनामागे १० नेटिव्ह होते. जितके युरोपियन तोफखान्यावर असत त्यांच्यापेक्षा चौपटीने जास्त नेटिव्ह लोक नि घोड्यामागे दोन नेटिव्ह घोडेस्वारात होते. नेटिव्हांच्या भरतीशिवाय अेक पाअूलही पुढे टाकणे शक्य नव्हते.” देशाच्या अेका भागातील चेतना देशाच्या दुसऱ्या भागातील अचेतनेने हाणून टाकली होती. अशा स्थितीत बंडवाल्यांनी आगस्ट अुलटत आला तरी अिंग्रजांना आपणावर मार देण्याची संधी न देता आघातक पद्धतीचा केलेला अवलंब अजूनपर्यंत ठेवून ते अिंग्रजी तळावर अखंड जोमाने हल्ले चढवीतच होते हे त्यांच्या तत्त्वनिष्ठेचे काही सामान्य द्योतक नाही!

तोफखान्यांनी अिंग्रजांचे सर्व सैन्यावर असा मारा करण्यास आरंभ केला की सर कोलिनला तळ सोडून सैन्याची पुष्कळशी हालचाल नि अिंग्रजी तोफांतून बराच वेळ गोळा फेकणे बंद करणे भाग पडले. बंडवाल्यांनी ही धिटाअीची केलेली रणाव्हाने आजपर्यंत मुकाट्याने अैकण्याची सर कोलिनला जी पाळी आलेली होती ती ह्या ५ व्या तारखेनंतर मात्र येणारी नव्हती. कारण आता त्याने त्याच्या सैन्याची अुत्तम अेकबद्धता करून मार्गातील सर्व अडचणी दूर केलेल्या होत्या, नि म्हणून दिवसेंदिवस प्रत्यक्ष अिंग्लिश कमान्डर-अिन-चिफचे तंबूवर गोळीबाराची चेंडुफळी खेळत बसणाऱ्या हट्टी, घीट नि अुद्दाम बंडवाल्यांशी ता. ६ रोजी आपण होअूनच निकर करण्याचा त्याने निश्चय केला. या वेळेस बंडवाल्यांकडे सुमारे आठदहा हजार लष्करी शिक्षण मिळालेले शिपाअी असून त्यांच्या डाव्या बाडूकडे खुद्ध नानासाहेब, अुजवीकडे ग्वाल्हेरचे सैन्य नि त्या सर्वांवर तात्या टोपे हे सेनापती झालेले होते. अिंग्लिशांकडे अेकंदर गोरी नि काळी मिळून पांच हजार पायदळ, सहाशे घोडेस्वार नि ३५ तोफा मिळून सुमारे ६००० लोक अितकी फौज सज्ज झालेली होती. चार्ल्स बॉल म्हणतो ७५०० फौज होती नि त्या सर्वांवर खुद्ध कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिन हे सेनापतित्व करीत होते.

अशा या तत्त्वनिष्ठेला कर्तृत्वाचे बल देणारा अेखाद्या नेता बंडवाल्यांकडे येण्याचे अैवजी अिंग्रजी छावणीलाच निकल्सनच्या आगमनप्रसंगाने तो लाभ मिळाल्याने दिल्लीत निराशेची छाया पडू लागली. नीमचचे सैन्य नि बरेलीचे सैन्य हे अेकमेकांच्या डोक्यावर निराशेचे खापर फोडू लागले नि वारंवार पगार मिळाला असताही बदफैली शिपाअी पुनःपुन्हा पगाराचा तगादा करून तो मिळेनासा झाला म्हणजे शहरातील श्रीमान लोकांवर बळजबरी करण्याचा धाक घालू लागले. तेव्हा बख्तरखानाने बादशहाच्या अिच्छेवरून सर्व पुढारी, सर्व सैन्य नि निवडक नागरिक अेकत्र करून त्यांना प्रश्न केला की ‘लढाअी चालवावयाची की शरण जावयाचे!’ आकाश दुभंगून जाअील अशी गर्जना अुठून सर्वांनी अुत्तर केले, ‘लढाअी, लढाअी, लढाअी!!’ दिल्लीचा हा अढळ निश्चय पाहून पुन्हा सर्वत्र जोर आल्यासारखा दिसला नि बरेलीच्या नि नीमचच्या सैन्याला बरोबर घेअून अिंग्रजांच्या सीजट्रेनवर हल्ला करण्यासाठी नजफगडकडे बंडवाल्यांची सेना चालू लागली. नजफगडपर्यंत पोचल्यावर बरेलीच्या ब्रिगेडने जिथे तळ दिला तिथे तळ देण्याचे अैवजी नि अेकत्र

¹ Two Native Narratives by Metcalfe, P. 226.

मिळून शत्रूवर तुटून पडण्याचे अँवजी नीमचचे सैन्य बख्तरखानाचा हूकूम न जुमानता अेका शेजारच्या गावी जाऊन अुतरते झाले. अँगिलशांच्या कानावर ही बातमी जाताच त्यांचा ताज्या दमाचा सेनापती निकल्सन हा निवडक नि भरपूर सैन्यासह अत्यंत त्वेरेने नजफगडचे बाजूवर चाल करून गेला नि बख्तरखानाची आज्ञा न जुमानता अेकीकडे अुतरलेल्या नीमचच्या ब्रिगेडवर त्याने अकस्मात छपा घातला. बंडवाले असावध, अेकाकी नि अव्यवस्थित तर तो आलेला छपा सावध, सनायक, व्यवस्थित निकल्सनच्या सेनापतीत्वाखाली! मग बंडवाल्यांच्या दुर्दशेला सीमा अुरली नाही. ते लढले, पुष्कळ शूरत्वाने लढले, शत्रूनी स्तुती करावी अितक्या शूरतेने लढले! पण ती निष्फळ शूरता! बुंदेल की सराअीच्या लढाअीपासून बंडवाल्यांचा असा पराजय झाला नव्हता. नीमचची संबंध ब्रिगेड या दिवशी पार गारद झाली! आपणच ज्याला अधिकारस्थित केले होते त्याच्या हुकूमाखाली न राहता स्वयंमन्यतेने केलेल्या आचरणाचे हे असे फल मिळाले! बेहुकमी शूरता ही शौर्याभावाअितकीच निष्फल असते!

ता. २५ ऑगस्ट रोजी मिळालेल्या ह्या विजयाने अँग्रजी छवणीत आजपर्यंत बसत असलेले निराशापटल पार वितळून गेले. जून महिन्यापासून खरा विजय असा त्यांना आज मिळाला! दिल्लीला कधी धडक देऊ असे आता ज्याला त्याला होअून गेले. कमांडर विल्सनने शेवटच्या हल्ल्याचा नकाशा तयार करण्यास बेअर्डस्मिथला हुकूम दिला. अँग्रज लोक निराशेच्या भरात दिल्लीहून परत फिरत असता ज्याने केवळ आपल्याच नेटाने त्यांना थोपवून धरलेले होते त्या बेअर्डने तो नकाशाही तयार केला. पंजाबमधून येणारी नवीन सीजट्रेनही हल्ल्याची अप्रतिम साधनसामग्री घेअून अँग्रजी छवणीला सुखरूप पोचली नि ज्या शहराने अँगिलशांच्या अत्युत्कृष्ट सेनेला, सेनापतीत्वाला नि समरपटुत्वाला आज तीन महिने रणांगणात खडे चारलेले होते त्या दिल्लीला धुळीस मिळवून आजपर्यंत सोसलेल्या तुमच्या श्रमाचे साफल्य होण्याचा समय अखेर निश्चिततेने नजीक आलेला आहे. असा अुत्साहक संदेशलेखही अँग्रजी सेनेच्या कमांडरने लष्करात प्रसिद्ध केला.

पंजाबची नवीन मदत आल्यानंतर आता अँग्रजांचे अेकंदर सैन्य साडेतीन हजार युरोपियन, पांच हजार नेटिव्ह शीख पंजाबी वगैरे शिपाअी नि अडीच हजार काश्मिरी फौज मिळून सुमारे अकरा हजार लोक असून शिवाय आपले शेकडो शिपाअी घेअून खुद्द झिंद संस्थानचा राजाही “दिल्लीच्या विजयाची पर्वणी साधण्यासाठी” अँगिलशांना येथून मिळाला होता. सप्टेंबरच्या पूर्वार्धात अँग्रजी कमांडरने विघातक पद्धतीने आक्रमण करून नवीन नवीन बॅटरी बांधण्यास सुरवात केली आहे असे पाहताच दिल्लीमध्ये बंडवाल्यात भयभीतता अुत्पन्न झाली नि तटाचे बाहेर अँग्रज लोक अेका व्यक्तीसारखे हुकुमबंद शिस्तीने रेटित चाललेले असताना तटाचे आत बेहुकमी, बेलगामी नि गैरशिस्त वर्तनाचा कळसही होअू लागला. अँग्रजांकडे जे नेटिव्ह होते ते तोफांचे मान्यात बॅटरी बांधण्याचे कामात अितक्या नेटाने झटत की फारेस्ट लिहितो, “नेटिव्ह लोकांमध्ये अुत्कर्षाने वसत असलेल्या निश्चल शौर्याची त्यांनी कमाल केली. अेकामागून अेक मनुष्ये ठार होअू लागली असता त्यांनी आपले काम अढळ चालू ठेवले. गोळ्यांने पुढचा मनुष्य ठार झाला की त्यांनी अेक क्षणभर थांबावे, मृतांसाठी अेक दोन अश्रू ढाळावे, प्रेतांच्या रांगेत हे नवे प्रेत ठेवावे नि पुन्हा त्या भयंकर स्थली काम सुरू करावे!!” अँग्रजांच्या हाताखाली नेटिव्हांनी अशी अढळ शिस्त दाखवावी नि दिल्ली शहरातील नेटिव्हांनी कामाची अेकमेकांवर ढकलाढकली करावी, ह्या भिन्नतेपासून पुष्कळ बोध घेणे अवश्य आहे. अधिकाऱ्यांचा योग्य सन्मान नि हुकमाच्या शब्दाला योग्य मान हे शिस्तीचे मुख्य बीज आहे. परंतु दिल्लीमध्ये ह्या बीजाला सर्वत्र पायाखाली तुडविले जात होते. बहुतेक दोष असमर्थ अधिकाऱ्यांकडे नि बाकीचा बेबंद वर्तनी अनुयायांकडे नि आता त्यात निराशेच्या अवसानघाताची भर!

दिल्लीबाहेरील वाढत चाललेला नेट नि दिल्लीचे आत मावळत चाललेला हा अुत्साह या दोहोंचेही पर्यवसान करण्यासाठी अखेर सप्टेंबरची चौदावी तारीख अुजाडली. अँग्रजी सैन्याचे चार विभाग करून त्यांपैकी पहिले तीन विभाग निकल्सनच्या हाताखाली काश्मीर दरवाज्यातून घुसण्यासाठी धाडण्यात आले नि काबूल दरवाजातून घुसण्यासाठी चौथा भाग मेजर रीडच्या हाताखाली अँग्रजांच्या अुजवीकडे अुभा राहिला. ह्या दोन ठिकाणी तटाला भोके पाडण्याचे कार्य चालू झाले. सूर्योदय होताच अँग्रजांच्या तट फोडणाऱ्या तोफा अेकदम बंद पडल्या. अँग्रजांच्या तळात अेक क्षणभर अंतिम समयाची निःशब्दता होअून लगेच निकल्सनसह तो तळ अेखाद्या जिवंत भिंतीसारखा अेकदम पुढे

धावत निघाला. त्यांच्या पहिल्या नंबरच्या कॉलमने काश्मीर बेस्टनपाशी तटाला जे भोक पाडलेले होते तिकडे धडक घेतली. आतून गोळ्यांचा मारा सुरू झाला. खंदकात अिंग्रजांची प्रेते धडाड धडाड कोसळता कोसळता काही तटापर्यंत आले. तटास शिडी लागली. शिडीवर चढला की खाली पडला. अशा निकराच्या मान्यातून अिंग्रजी फौज पुनः पुन्हा तट चढू लागली. अिंग्रजी फौज त्या तटाच्या भोकातून आत घुसली. तटाचा तो भाग सर झाला-विजयाचे शिंग फुंकले गेले!

ह्या काश्मीर बेस्टनप्रमाणेच वॉटर बेस्टनच्या भोकाकडेही भयंकर हातघाओी होऊन मरता मरता नि मारता मारता अिंग्लिशांच्या दुसऱ्या नंबरच्या कॉलमने ते भोक सर करून तटात अुडी घेतली.

तिसऱ्या नंबरचा कॉलम काश्मीर दरवाज्याकडे चालला होता. लेफ्टनंट होम नि सालकेल्ड हे तो दरवाजा सुरंग लावून अुडवून देण्यासाठी त्या दरवाज्यासमोर येताच भिंतीवरून, खिडकीतून तटावरून गोळ्यांचा पाअूस पडू लागला. काश्मीर दरवाज्यासमोरचा खंदकावरील पूल पाडलेला आहे. फक्त अेक तुळी काय ती शिल्लक राहिलेली दिसते. बस्स, चला तिच्याच वरून पुढे. सार्जंट मेला, हा महादू पडला-पण चल होम पुढे चल. होमने पुढे धावून हातातील सुरंग अखेर दरवाज्यात ठेवला. तेव्हा आग लावणारी दुसरी टोळी तुळीवर घुसू लागली. लेफ्टनंट सालकेल्ड गोळी लागून पडला, कॉरपोरल तू पुढे घुस- तुलाही गोळी लागली? पण कुछ पर्वा नही. मरता मरता शूराने ठिणगी तर दिली टाकून! धडाड धडाड धडाड! काश्मीर दरवाजा त्या भयंकर सुरंगाने धडाडून गेला. परंतु हा आवाज काश्मीर दरवाजा अुघडण्याची वाट पहात असलेल्या अिंग्रजी सेनापतीला त्या रणनिकराच्या घनगर्जनेत स्पष्ट अैकू गेला नाही. तेव्हा त्याने पुढे यावे की न यावे? नि का न यावे? विजयाचे शिंग जरी मला अैकू आले नाही तरी ते पुढे गेलेले अिंग्रजी वीर आणि ते अपयशी झाले असतील हे शक्य नाही. आता बराच वेळ झाला आहे. तेव्हा आपण पुढे तर चलावेच, अशा निधड्या आत्मविश्वासाने कॅम्बेलने हल्ल्याचा हुकूम दिला. खंदकाला ते भिडले. त्यांनी खंदकात पडलेल्या आपल्या विजयी मरणोन्मुखांना पाहिले नि त्यांनी घेमार करीत काश्मीर दरवाज्यातील मोडलेल्या भागातून दिल्लीत अुडी घेतली. तो त्याच वेळेस तिकडे आपआपली कामे यशस्वी रीतीने बजावून दिल्लीत घुसलेले ते पहिले दोन कॉलमही त्यांना मिळाले. निकल्सनच्या हाताखालील हे तिन्ही भाग युद्धभूमीतील कामे रंगभूमीवरील पात्रांच्याअितक्या टापटिपीने करून सैन्याचा चौथा कॉलम कुठे आहे असे अेकमेकांस पुसू लागले.

अिंग्रजी सैन्याचा चौथा भाग मेजर रीडच्या हाताखाली काबूल दरवाज्यातून हल्ला करण्यासाठी अिंग्रजांच्या अुजव्या बाजूने निघाला होता. सबजीमंडीपर्यंत तो चालून येतो न येतो तो त्याला अडथळा करण्यासाठी दिल्लीतून बाहेर पडलेल्या शिपायांशी त्याची गाठ पडली. पहिल्या सामन्यातच मेजर रीड खाली आल्याने अिंग्रजी फौज किंचित दबून तिच्यात हुकमाचा घोटाळा अुडून नि बंडवाल्यांना स्फुरण चढून अिंग्रजांची बाजू अुधळते की काय असा रंग दिसू लागला. परंतु होप ग्रँट अचूक रीतीने आपल्या घोडेस्वारांसह तिकडे दौडत आल्याने पुन्हा दोन्ही पक्षांचे रण अटळ मांडले गेले. अिंग्रजांनी तोफांचा मारा जबर चालू केला असताही किशनगंजच्या बागेतून, घराघरातून बंडवाल्यांच्या गोळ्या सूं सूं करीत रक्ताचा पाअूस पाडीत होत्या. अिंग्रजांचे घोडेस्वारांना पुढे हल्ला रेटणे अशक्य झाले- तोफा बंडवाले जिंकून घेतील या भयाने मागे फिरणे अशक्य झाले. ते अिंग्रजी घोडेस्वार ठिकच्या ठिकाणी पटापट मरण्यासाठी खिळून गेले. अेक मनुष्यही खाली पडल्याशिवाय मरणाला भिअून अिकडे तिकडे हलेना. अिंग्रजांकडील नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या या अपूर्व शूरतेच्या नि हुकूमबंदीच्या अपूर्व संमिश्रणाबद्दल त्यांचा कमांडर होप ग्रँट म्हणतो, “नेटिव्ह घोडेस्वार अढळ राहिले, त्यांच्या शिपाओीगिरीची शर्थ आहे. मी त्यांना अुत्तेजन देअू लागलो तो ते म्हणाले, “चिंता नको, या जागी आम्ही आपण सांगाल तितका वेळ अुभे राहू!”

ह्या अिंग्रजांचे बाजूस मिळालेल्या नेटिव्ह शौर्याच्या तोडीस तोड देणारे शौर्य स्वातंत्र्याच्या बाजूस मिळालेल्या नेटिव्हांनीही प्रकट केलेले होते. हट्टास पेटलेले ते बंडवाले तसू तसू जमीन लढवीत लढवीत आता अिदग्यावर हाणामारीचा कळस करू लागले. पुनः पुन्हा चवताळून हल्ल्यांवर हल्ले! अिदगा ताब्यात घेअू पहाणारी अिंग्रजी फौज, लागली डगमगावयास-चढवा पुन्हा हल्ला; अिंग्रजी फौज हटली-चढवा पुन्हा हल्ला; अिदग्यापासून मार खात खात अिंग्रजी फौज वरील शूर घोडेस्वारांच्या नि अिंग्रजी तोफांच्या आश्रयास आली- तरी चढवा पुन्हा हल्ला. आता मात्र

अितकेवर संभाळा. ते ठाणे सोडून ह्या अंग्रजी फौजा परत चालल्या! शाबास बंडवाल्यांनो! भली केलीत झुंज! जर तुमच्यापैकी सगळ्यांनी असेच केले असते-!

ह्या थौथ्या भागाचा असा मनोभंग होत असताना अंग्लिशांचे शहरात घुसलेले तीन भाग काश्मीर दरवाजापाशी थोडा वेळ थांबवून मग शहर काबीज करण्यासाठी अुसळी मारून निघाले. कॅम्पबेल, जोन्स नि योद्धा निकल्सन हे तीन प्रमुख सेनापती आपल्या निधड्या फौजेला “चला, मर्दहो चला” या युद्धगीताने आव्हान देत काबूल दरवाजाकडे लढत निघाले. जी जी तोफ वाटेत सापडेल ती ती काबीज झाली. जो जो अुंचवटा वाटेत लागेल त्यावर पुन्हा ब्रिटिश निशाणे चढू लागली नि हाणमार होत होत ब्रिटिश सेना बर्जबेस्टन ह्या ठाण्यापर्यंत जाऊन धडकली. परंतु येथून आता रिकाम्या तोफा, निर्जिव अुंचवटे नि शूरशून्य रण ह्यांच्या अैवजी ‘दीन बोलो दीन’ची भयंकर किंकाळी भेटली नि बंडवाल्यांच्या गोळ्यांचा मारा अुठला, निकराचा रक्तपात अुठला, मृत्युची घेमार अुठली, विजयाने धडक घेत आलेली अंग्रजी फौज नामोहरम होऊन हटली. समोरून हे हटणे पाहताच तो हट्टी वीर निकल्सन वाघासारखा चवताळून धावला. ‘शूरवीराला जगात काहीही असाध्य नाही’ हा ज्याचा बाणा होता तो निकल्सन वॉटर वेस्टनवर झालेल्या अपमानाने चिडून जाऊन पुन्हा त्या गल्लीत जेव्हा घुसू लागला तेव्हा पुन्हा रणधुमाळी माजण्यास आरंभ झाला. या २०० यार्ड लांबीच्या गल्लीत त्या दिवशी जी धुमश्चक्री माजली ती पानपतसारख्या रणाची अेक संक्षिप्त आवृत्तीच होती. जो अंग्रज पाअूल पुढे टाकी त्याला त्या स्वातंत्र्यार्थी जिहादींनी समरावर कोसळून दिलाच म्हणून समजावे. छपरावरून, खिडकीतून, दिंड्यांतून, ओट्यावरून ती स्वातंत्र्याभिमानी हट्टी गल्ली आपल्या सहस्त्रावधी बंदुकांतून गोळ्यांच्या ज्वाला ओकू लागली, नि त्या हट्टी निकल्सनलाही हटवू लागली- शूर मेजर जेकबलाही तिने दाताखाली भरडून टाकले! वीर निकल्सन, आता तूच पुढे हो! तुझ्याशिवाय अंग्रजी सेनेतला अेकूण अेक पुढारी ह्या गल्लीने गारद केलेला आहे. आला, हे स्वातंत्र्याभिमानी गल्ली, हे वीरतेच्या गुहे, आला, खुद्द निकल्सन तुझ्यावर धावून! आता खरी परीक्षेची वेळ आहे! निकल्सन त्या गल्लीवर नि ती गल्ली निकल्सनवर! बेसुमार झुंजू लागली! अितक्यात अंग्रजी सेनेत विद्युल्लता पडल्याप्रमाणे अेकच हाहाकार अुडाला. निकल्सन! निकल्सन? आता कसला निकल्सन! कोण्या शूर शिपायाने त्या अंग्रजी महारथ्याला अचूक नेमाने जमिनीवर घायाळ करून धडाडून दिले, अेकच हाहाकार झाला. ‘हटा, हटा’ म्हणून अंग्रज सेनेत नि ‘छाटा, छाटा’ म्हणून त्या गल्लीत अेकच आरोळा अुठला! जिची नखे निकल्सनच्या रक्ताने भरली ती ही भयंकर गल्ली! जिच्या लांबीचा तसू तसू कोण्या तरी अंग्रजांचे थडगे झालेला!

ह्या वीर्यवान गल्लीतून दुसऱ्यांदा पळून चाललेल्या या अंग्रजी सेनेचा भाग काबूल दरवाजापर्यंत जेमतेम पोचतो न पोचतो तो जुम्मा मशिदीपाशी येताच तिच्यात असलेल्या जिहाद्यांची रणगर्जना अैकू आली. त्यांचा कमांडर कॅम्पबेल जखमी झाला नि त्या सैन्यविभागाने पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले.

दिल्लीवरील हल्ल्याचा पहिला दिवस येथेच संपला. असा भयंकर दिवस अंग्रजांच्या राज्यावर हिंदुस्थानात कधी अुगवलेला नव्हता. त्यांच्या चार भागांपैकी तीन भागांचे प्रमुख कमांडर जायबंदी झाले, ६६ ऑफिसर समरावर पडले, ११०४ लोक कामास आले! संध्याकाळी या विलक्षण मृत्युसंख्येने काय मिळविले हे पाहू लागता जनरल विल्सनला समजले की, दिल्लीच्या तटाचा चतकोर भाग काय तो हातात आहे! भयाने, चिंतेने नि निराशेने वेडा झालेला तो अंग्लिश कमांडर म्हणाला, “दिल्ली सोडून आताच्या आता पिछेहाट केली पाहिजे. सर्व शहर अजून अजिंक्यचे अजिंक्य आहे. माझ्या हाताखालील शूर लोकांची ह्या अेक गल्लीने रक्षा केलेली आहे नि जे मूठभर लोक अजून जिवंत आहेत त्यांना हजारो बंडवाले घराघरांतून पुढे येण्याविषयी अैटीने आव्हान देत आहेत. अशा स्थितीत अेकूण अेक मनुष्य गारद करणार का पीछेहाटीचे अपशय पदरी घेणार.” अंग्लिशांचा मुख्य कमांडर जनरल विल्सन म्हणाला, म्हणून आता पिछेहाटच केली पाहिजे.

पिछेहाट केली पाहिजे? मरणोन्मुख झालेला निकल्सनला हॉस्पिटलमध्ये ही बातमी कळताच तो वीर म्हणाला, “पिछेहाट? त्या पिछेहाट्या विल्सनला गोळी घालण्याअितकी शक्ती देवाचे दयेने मजमध्ये अजून शिल्लक आहे!” या मरणान्या वीराप्रमाणेच सर्व जिवंत अंग्रजांचेही म्हणणे पडले नि सप्टेंबरच्या १४ व्या रात्री काबीज केलेला भाग सांभाळून अंग्रजी फौज अढळ राहिली.

जनरल विल्सनच्या पिछेहाटीचे बेताला अंग्रजी योद्ध्यांनी जितके हाणून पाडले त्यापेक्षाही जास्त रीतीने त्या रात्रीपासून बंडवाल्यांच्या तळामध्ये चाललेल्या हालचालीने विल्सनच्या भयाचे वैयर्थ्य अुघड करण्यास आरंभ केला. दिल्ली जास्त वेळ न लढविता आपण बाहेर प्रदेशात युद्ध चालविण्यास निघून जावे हे अेका पक्षाचे मत पडले नि दुसऱ्या पक्षाने मरण आले तरी दिल्लीने शरण जाऊ नये असा आग्रह धरला. अंग्रजांकडे कितीही मतांतरे झाली तरी त्यापैकी बहुमताला मान मिळून शेवटी भिन्नतेची अेकवाक्यता करण्याचा जो अमोल सद्गुण तो शिपायांच्या बजबजपुरीत आपल्या अभावानेच वसत असल्यामुळे वरील दोन्ही पक्ष अेका दिशेत विलीन न पावता निरनिराळ्या मार्गाने चालू लागले. काही शिपायी लोक दिल्ली सोडून बाहेर पडले, काही शेवटपर्यंत दिल्लीच्या भूमीवरून अेकही पाय मागे न घेण्याचा निश्चय करून रणांगणात अचल राहिले. ता. १५ सप्टेंबरपासून ता. २४ सप्टेंबरपर्यंत दिल्लीला ह्या पक्षाने लढविले आणि ते अितक्या निश्चयाने, शौर्याने नि दृढतेने की, मशिदीत वा राजवाड्यांत अंग्रजी फौज घुसत असता त्या सर्व फौजेपुढे अेकेक पहारेकरी आपल्या बंदुकीस हात घालून अुभा राही. अंग्रज लोक जवळ येताच सावकाशीने बंदूक रोखून धरी, हाताशी हात भिडताच शत्रूवर बंदुकीचा शेवटचा बार सोडी नि स्वदेशासाठी जिवंतपणाची ही अंतिम सेवा करून नंतर मरणाच्या सेवेला वाहून घेयी. अंग्रज अितिहासकार म्हणतात, “ज्या वेळेला वाड्यात अंग्रजी सेना घुसू लागली तेव्हा तिथे फक्त काही जिहादी लोक अुभे राहिलेले आढळले. त्यांनी रांगही धरली नाही, कारण रांग करण्याअितकीही त्यांची संख्या बिलकूल नव्हती. तथापि ज्या शत्रूशी आज तीन महिनेपर्यंत हटाटटाने त्यांनी झुंज घेतली त्या फिरंग्याचे हाडवैर आयुष्याच्या अंतिम क्षणापर्यंतही ढिले झालेले नाही हे सिद्ध करण्यासाठी ते शिपायी विजयाची काडीअितकीही पर्वा न धरता ते अचाटकर्मि लोक आम्हांला वेडावीत अढळपणे राहिलेले होते!”

अंग्रजांचे हाती दिल्लीचा तीन चतुर्थांश भाग गेल्यानंतर कमांडर-अिन-चीफ बख्तरखान हे दिल्लीच्या बादशहाकडे गेले नि म्हणाले, “दिल्ली तर आपल्या हातातून निसटली आहे. परंतु म्हणून ज्याचा सर्व संभवही आपल्या हातातून निसटलेला आहे असे नाही. कोंडलेल्या ठिकाणाचे रक्षण करण्यापेक्षा मोकळ्या प्रदेशात शत्रूला पिसाळून सोडण्याचा डाव अजूनही निश्चित विजयी होणारा आहे. आपल्या फौजेपैकी जे ह्या स्वातंत्र्ययुद्धात मरेतोपर्यंत तरवार अुपसलेली ठेवण्यास सिद्ध आहेत अशा योद्ध्यांना निवडून मी त्यांच्यासह दिल्लीहून लढाई घेत दुसरीकडे निघून जात आहे. शत्रूला शरण रिघण्यापेक्षा लढाई घेत बाहेर पडणेच मला अिष्ट वाटत आहे. अशा वेळेला आपणही आम्हांबरोबर चलावे नि आपल्या ध्वजाच्या आश्रयाखाली आम्ही स्वराज्यासाठी असेच लढत राहू.” बाबराच्या, हुमायुनाच्या, किंवा अकबराच्या तेजातील शतांश जरी ह्या वृद्ध मोंगलाचे अंगात असता तरी त्याने हे शूरत्वाचे आमंत्रण मान्य करून त्या धाडसी बख्तरखानाबरोबर दिल्लीहून कूच केले असते. परंतु वार्धक्याने हताश, राजविलासाने मतिमंद नि पराजयाने भयभीत झालेल्या त्या बादशहाने शेवटच्या क्षणापर्यंत आपली अनिश्चितता नि चंचलता कायम ठेवली. शेवटच्या दिवशी हुमायुनाचे कबरीत तो बादशहा लपून बसला नि बख्तरखानाचे आमंत्रण नाकारून अिलाहीबक्ष मिर्झा याच्या अुपदेशाप्रमाणे अंग्रजांस शरण रिघण्याचे ठरवू लागला. हा अिलाहीबक्ष म्हणजे अस्सल फितुरी होता! त्याने ही बातमी अंग्लिशांना दिली. अंग्लिशांनी ताबडतोब कॅप्टन हॉडसनला तिकडे धाडले. जीवदानाचे वचन घेअून बादशहा स्वाधीन झाला. त्याला वाड्यापर्यंत आणून अंग्लिशांनी कैदेत टाकले. अितक्यात पुन्हा ते फितुरी कुत्रे अिलहीबक्ष नि मुनशी रजबअल्ली धावत येअून म्हणाले ‘पण राजपुत्र अजून हुमायुनाचे कबरीतच दडलेले आहेत.” पुन्हा हॉडसन धावला, राजपुत्र त्याला शरण आले नि त्यांना त्यांनी गाडीत घालून दिल्लीकडे चालविले. त्या शहरात पाय टाकताच हॉडसन त्या राजपुत्रांच्या गाडीकडे दौडत गेला नि ओरडून म्हणाला, “अंग्लिशांच्या बायकामुलांचा वध करणाऱ्यांना देहान्त शिक्षाच दिली पाहिजे!” थरकाप भरलेले, गाडीतून खाली ओढलेले नि ज्यांच्या अंगावरील सर्व वस्त्रे हिरावून घेतलेली आहेत अशा त्या शरणागत राजपुत्रांकडे हॉडसनने तोंड फिरविले नि तीन गोळ्यांसरशी त्या तीन राजपुत्रांचे त्याने भराभर खून पाडले! तैमूरवंशवृक्षांची ही शेवटची पालवी हॉडसनने खुडून टाकली! परंतु त्यांच्या क्रूरतेचे समाधान ह्या प्रथित राजवंशीय कुमारांना नुसते गोळ्या घालून ठार मारण्याने मुळीच होअीना. मरणापर्यंत तर रानटी मनुष्ये देखील सूड अुगवितात. मग सुधारलेल्या मुडात अमानुषता ती कोठे राहिली? म्हणून त्या राजपुत्रांच्या प्रेतांना अुचलून नेअून दिल्लीच्या कोतवालीकडे फेकण्यात आले. गिधाडांना त्या तैमूरच्या वंशजांवर यथेच्छ मेजवानी दिल्यावर त्या

कुजलेल्या प्रेतांना फरफर ओढीत नेअून नदीत झोकून दिले. अकबराच्या वंशाला मूठमाती देण्यासही कोणी नसावे हे, कालचक्रा, तुझे कोण खेळ आहेत? आता शिखांना खरेखरेच वाटले की त्यांच्या ग्रंथातील भविष्य पूर्ण झाले! पण ते कोणत्या अर्थाने? कोणत्या प्रकारे? नि काय परिणाम होअून?

नंतर दिल्लीमध्ये भयंकर कत्तलीला नि लुटीला आरंभ झाला. त्याची हकीकत अँकूनच लार्ड अेलिफन्स्टन जॉन लॉरेन्सला लिहितो, “दिल्लीचा वेढा संपल्यानंतर आपल्या सैन्याचे दिल्लीचे केलेले हाल हृदयद्रावक आहेत. शत्रू नि मित्र यांचा भेद न पाहता सरसकट सूड अुगविला जातो आहे. लुटीत तर आपण खरोखरच नादिरशहावरही ताण केली.!”² जनरल औटराम दिल्ली जाळावी म्हणून म्हणतो.

युरोपियन नि नेटिव्ह शिपायांसुद्धा अँग्रजांची दिल्लीच्या वेढ्यात गुंतलेली फौज जवळ जवळ दहा हजारपर्यंत वाढलेली होती नि त्यापैकी मृत्युमुखात पडलेले नि जायबंदी झालेले सुमारे चार हजार लोक त्या युद्धात कामाला आले. क्रिमियन वॉरसारख्या प्रचंड युद्धातही मनुष्यहानीचे असले भयंकर प्रमाण आढळत नाही.³ बंडवाल्यांच्या बाजूकडे जी मनुष्यहानी झालेली असेल तिचे विश्वसनीय प्रमाण काढणे हे अँग्रजी लेखांवरून जरी अशक्य आहे तरी कमीत कमी पांचपासून सहा हजारांपर्यंत तरी त्यांचे नुकसान झाले असलेच पाहिजे.⁴

अशा रीतीने हे अितिहासप्रसिद्ध शहर स्वदेशस्वातंत्र्याच्या नि स्वधर्मरक्षणाच्या दिव्य चेतनेने संचारित होअून सुमारे १३४ दिवसपर्यंत अँग्रजांसारख्या सबळ रिपुच्या समरकौशल्याचा धिक्कार करीत करीत अहोरात्र झुंजत राहिले. अेकंदरीत तत्त्वनिष्ठेला शोभेल अशीच निकराची ही झुंज झाली! आपल्या तटावरील फिरंगी निशाण झुगारून देअून स्वकीय निशाणाची द्वाही दिल्लीने ज्या दिवशी फिरविली, गुलामगिरीचे मायाजाळ फाडून टाकून स्वातंत्र्यप्रथनाचे धाडसी कृत्य दिल्ली ज्या दिवशी करती झाली, सर्व हिंदुस्थानच्या नावाने स्वधर्मप्रतिष्ठेचा राष्ट्रीय ध्वज अुभारून त्या विस्तृत देशाच्या अँक्य संवेदनेचा दिल्लीने ज्या दिवशी प्रथमोच्चार केला त्या दिवसापासून तो बहादुरशहाच्या राजवाड्यात अँग्रजी तरवारीने शेवटचा स्वदेशी रक्तबिंदु पाडीतोपर्यंत ह्या शहराने स्वदेश स्वातंत्र्याच्या जिहादीला शोभेल अशी वीरताप्रचुर, स्वार्थनिवृत्तिमय नि अुदारचरित कृत्ये काही थोडी केली नाहीत! पुढारी नसता, संघटना नसता, अँग्रजांसारख्या कसलेल्या शत्रूशी गाठ असता नि विशेषतः अस्सल फिरंगी तरवारीपेक्षा कमअस्सल स्वकीयांच्याच तरवारी आपले प्राण घेण्यासाठी दिल्लीवर तुटून पडत असता पहिल्या अडचणीपासून अनाथता, दुसरीपासून विस्कळितता, तिसरीपासून असह्यता नि चौथीपासून अुत्पन्न होणारी अुद्विग्नता ह्या सर्व संकटांना न जुमानता रणभूमीवर देशवीरासारखे नि धर्मवीरासारखे अचल मरण वरणारे लोक दिल्लीच्या वेढ्यांचा अितिहास निष्फळ होअू देणार नाहीत! त्यांच्या हातून झालेले दोष नि त्यांच्या हातून घडलेली सत्कृत्ये ही दोन्हीही भावी पिढीच्या अभिमानार्हतेला पात्र होतील! म्हणून लज्जास्पद नव्हे त्या दोषांच्या नि त्या सत्कृत्यांच्या ओळीत अेका अद्भुत तत्त्वनिष्ठेचे तेज, स्वधर्माभिमानाचे तेज, स्वदेशस्वातंत्र्याचे तेज तळपत असल्याने ती अुभयकृत्ये ही नैतिक शिक्षणाची मूर्त व्याख्याने आहेत!

हे दिल्ली नगरी, तू पडलीस त्यात लज्जा कसली! कारण तू स्वराज्याकरिता - स्वधर्माकरिता-स्वदेशाकरिता लढत होतीस! तेव्हा “दन्तछेदो ही नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे!” पर्वताशी झुंज घेताना चूर्ण झालेला दातच गजश्रेष्ठाला भूषणभूत असतो!

² Life of Lawrence, Vol, II, page 262.

³ Forrests' Introduction to Vol. II.

⁴ Rotten सारखा ग्रंथकारही म्हणतो : The casualties of the mutineers were often manifested beyond all due bounds. page 195.

प्रकरण पाचवे

लखनौ

अव्यवस्थित राज्यपद्धतीपासून प्रजेचे संरक्षण करण्यासाठी अयोध्येच्या घरातील कोनाकोपऱ्यापर्यंत वापर घालीत असलेली ब्रिटिश सत्ता जून महिन्यामध्ये क्रांतिकारकांनी मारीत झोडीत अयोध्येच्या अका लहानशा रेसिडेन्सीत नेअून कोंडून टाकल्यानंतर तिथे तिला सर हेन्री लॉरेन्सने धीर देण्यास आरंभ केला. चिनहतच्या लढाओढीत पराभव पावून सर हेन्रीने जेव्हा रेसिडेन्सीत पाय टाकला नि त्या ठिकाणी अयोध्येतील अधिराज्यत्वाचा प्रश्न सोडविण्याचा जेव्हा घाट घातला तेव्हा त्याच्या जवळ त्या रेसिडेन्सीत सुमारे १००० युरोपियन्स नि ८०० नेटिव्ह लोक जमलेले होते; या लष्करी लोकांबरोबरच अितरही गोरे नि काळे ख्रिश्चन लोक जे आलेले होते त्यासुद्धा अकंदर माणसे ३००० पर्यंत होती. चिनहतच्या पराजयानंतर हे सैन्य जेव्हा प्रथमतः रेसिडेन्सीत कोंडले गेले तेव्हा त्या घाओमध्ये नि अकस्मात आलेल्या संकटामध्ये रेसिडेन्सीची जागा, भिंती नि कोट ही सर्व अत्यंत दुर्बल स्थितीत पडलेली होती. ह्या अंग्रजांच्या असहायतेचा तेव्हाच फायदा घेऊन नि त्यांच्यावर जोराचा हल्ला चढवून ती रेसिडेन्सी सर करण्याची बंडवाल्यांना फार सुसंधी आलेली होती. परंतु ह्या संधीचा फायदा घेण्यासाठी अवश्य असणारी जूट शिपायांमध्ये मुळीच नसल्याने लखनौला कोंडमारा झाल्यानंतर सुमारे दोन आठवडे आपल्या भोवती तटबंदी नि अुत्तम संरक्षक लष्करी बंदोबस्त करण्यात अंग्रजांना खर्चिता आले.

बंडवाल्यांच्या फौजेला चिनहत येथील लढाओढीत ज्या दिवशी विजय मिळाला त्या दिवशीच अयोध्येतील ब्रिटिश राजसत्तेचा शेवट होऊन बंडाला राज्यक्रांतीचे स्वरूप प्राप्त झालेले असल्यामुळे शिपायांनी, संस्थानिकांनी नि नागरिकांनी प्रथमतः लखनौच्या रिक्त सिंहासनावर स्वसंमत सत्तेची प्रस्थापना करण्यास आरंभ केला. चिनहतच्या रणानंतर पहिल्या आठवड्यात जिकडे तिकडे माजलेल्या अराजकतेची अंदाधुंदी मोडल्याशिवाय पुढील युद्धकार्यास संघटना येणारी नसल्याने त्या आठवड्यात अंग्रजांना आपल्या तटबंदीची बंदोबस्ती बळकट करण्याची सवलत देऊनही बंडवाले प्रथम लखनौच्या राज्यरचनेच्या कार्यास लागले. लखनौचे माजी नबाब वजीद अल्लीशाह हे कलकत्त्यास अंग्रजांच्या कैदेत असल्यामुळे त्यांनी त्या वृद्ध नबाबाचा पुत्र युवराज बर्जिस कादर यालाच लखनौच्या गादीवर सर्वसंमतीने बसविले. बर्जिस कादर हा अल्पवयी असल्याने अयोध्येच्या राज्याचा सर्व अधिकार राजमाता हजरत महल हिच्या हाती देण्यात आला होता. दिल्लीच्या राजवाड्यातील बादशाह अत्यंत वृद्ध असल्याने त्याच्या नावाने बहुतेक चालकत्वाची कृत्ये बेगम झिनत महाल हीच चालवीत असे तर लखनौच्या राजवाड्यातही तेथील नबाब अल्पवयी असल्यामुळे तेथील राजप्रतिनिधीत्व बेगम हजरत महल हिच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असे. ही अयोध्येची बेगम सत्तावनची दुसरी लक्ष्मीबाओ जरी नसली तरी पराकाष्ठेची कर्तृत्ववती, स्वातंत्र्यैकरसा नि साहससंकल्पा होती यात काही शंका नाही. तिच्या दरबारात मैमूबखान नावाच्या सरदारावर तिची फार प्रीती असे. शिपायांच्या निवडक प्रतिनिधींना, मैमूबखानादिक सरदारांच्या धुरीणांना नि अयोध्या प्रांतातील निरनिराळ्या ठिकाणांहून लखनौकडे स्वातंत्र्ययुद्धासाठी धावत आलेल्या कर्त्या लोकांना संमत असलेले असे निरनिराळे पुरुष बेगम हजरत महल हिने न्याय, वसूल, लष्कर, पोलीस वगैरे खात्यातील अधिकारांवर नेमून टाकले. दररोज निरनिराळ्या राजकारणाची चर्चा करण्यासाठी दरबार भरविण्यात येत असून तेथे स्वतः बेगमसाहेब आपल्या अल्पवयी नबाबाच्या नावाने सर्व राजत्वाधिकार बजावीत असे. अयोध्याप्रांत स्वतंत्र होऊन अंग्लिश राजसत्तेचा येथे लवलेशही अुरलेला नाही ही वार्ता बेगमेच्या सहीशिक्यानिशी दिल्लीचे बादशहाकडे नजर नजराण्यासह धाडण्यात आली. आजूबाजूचे सर्व जमिनदार मांडलिक राजास तर लखनौला निघून येण्याविषयी पत्रे गेली. निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या झालेल्या नेमणुका, राजव्यवस्थेच्या सर्वांगाची केलेली व्यवस्था, दररोज राजसभेचे भरणारे दरबार वगैरे प्रकारावरून अयोध्येतली बंडाचे बंडखोरपण संपून त्याला राजकर्त्यांचे संघटन प्राप्त झाले असे सर्वत्र दिसू लागले.

पण फक्त दिसू लागले आहे- कारण हे अधिकारी नि ही व्यवस्था नि हे दरबार ताबडतोब नेमण्यात जितकी शास्त्रशुद्धता बंडवाल्यांनी दाखविली तितकी त्यांनी वरील नेमणुकांचे आज्ञापालनात बिलकूल दाखविलेली नव्हती.

राज्यक्रांतीमध्ये सामन्यातः हाच दोष घडण्यात येऊन तिच्या आरंभातच तिच्या नाशाची बीजे पेरण्यात येतात ज्यांचे राज्य अुलथून टाकावयाचे असेल त्याच्या कायद्यांना तरवारीने चिरून टाकणे म्हणजे राज्यक्रांती होय! परंतु अेकदा परक्यांच्या कायद्याला तरवारीने चिरडण्याची सवय लागली की मग त्या धुंदीमध्ये त्या सवयीचे पर्यवसान वाटेल त्या कायद्याला स्वतःच्या लहरीप्रमाणे तुडविण्याची खोड लागू लागते. दुष्ट कायद्यांचा नाश करण्याचे कामी चटावलेली तरवार कायद्याचाच नाश करू लागते. परक्यांच्या अंमलाचा निःपात करू निघालेले वीर शेवटी अंमलाचाच निःपात करू पाहतात. परराज्याची बंधने छेदून टाकण्याच्या रणमदात त्यांना राजबंधनेच नकोशी होतात. आणि अशा रीतीने राज्यक्रांतीचे पर्यवसान अराजकतेत, सद्गुणांचे पर्यवसान दुर्गुणात नि हितप्रयत्नांचे पर्यवसान अहितात होऊ लागते, अराजकता ही परराज्याअितकीच नि बंधनरहितता दुष्ट बंधनाअितकीच व्यक्तीच्या, समाजाच्या नि राष्ट्राच्या नाशाला कारणीभूत होणारी आहे. ह्या समाजसत्याचे विस्मरण ज्या ज्या क्रांतीत घडू लागले त्या त्या क्रांतीचा तिच्या क्रांतित्वामुळेच विनाश झालेला आहे! काही रोगांचा परिहार करण्यासाठी मद्यसेवनास आरंभ केला असता साध्याची भूल पडून साधनामुळे तो रोग गेला तरी हलके हलके ते मद्य पिण्याची सवय जशी जात नाही तशीच दुष्टबंधनपरिहरणासाठी घेतलेले बंधनच्छेदनाचे मद्य दुष्टत्व गेल्यानंतरही व्यसनी लोकांस अंदाधुंद नि बेशुद्ध करू लागते. जी राज्यक्रांती अन्यायांचे नि जुलमांचे अुच्छेदन करणारी आहे तीच राज्यक्रांती पवित्र होय! परंतु अेका अन्यायाचे नि जुलमाचे अुच्छेदन करून त्याच्या जागी ज्या क्षणी राज्यक्रांती ही दुसऱ्या अेखाद्या अन्यायाचे नि जुलमाचे बीजारोपण करू लागते त्याच क्षणी ती राज्यक्रांती अपवित्र ठरू पाहते नि अपवित्रतेच्या सहगामी असणारी विनाशकतेची विषबीजे लवकरच तिचे प्राण हरण करतात!

अेतदर्थ, पारतंत्र्यरोगाचे परिहरण करण्यासाठी ज्यांना राज्यक्रांतीचे मद्य प्यावयाचे असेल त्यांनी त्या मद्याचे व्यसन आपणास न लागेल अशी नेहमी दक्षता ठेवलीच पाहिजे. परकीय सत्तेचा धिक्कार करीत असतानाच स्वकीयसत्तेला सन्मान देण्याची मनाला दृढ शिक्षा देत जावी. दुष्ट बंधनांचा अुच्छेद करताना बेबंदशाहीची चटक न लागेल अशी खबरदारी घ्यावी. परराज्याचा नि परनिर्मित अधिकाराचा निःपात करताना स्वराज्याला नि स्वनिर्मित अधिकाराला अत्यंत पूज्यतेने वंघ मानीत जावे. परसत्तेचा अुच्छेद होताक्षणीच स्वदेशाचे समाजात अराजकतेचे नाशकारक परिणाम घडू नयेत म्हणून तत्क्षणी बहुमतसंमतीने जी राज्यघटना निर्माण होअील तिला सर्वांनी वंघ मानली पाहिजे. त्या राज्यघटनेकडून जे अधिकारी नेमण्यात येतील त्यांच्या आज्ञांना शिरसामान्य केले पाहिजे. त्यांच्या हुकमाप्रमाणे वर्तन ठेवले पाहिजे. व्यक्तीची लहर विसरून जाऊन समष्टीच्या तत्त्वांशी तन्मयता केली पाहिजे नि ह्या बहुमतनिर्मित स्वराज्यघटनेत जर काही बदल करणे आपल्या विवेकबुद्धीला न्याय्य वाटले तर ते बहुमत नियमानुसार असणाऱ्या कायदेशीर मार्गानेच घडवून आणले पाहिजे. सारांश बाहेर परक्यांशी राज्यक्रांती, परंतु आत जगनिर्मिती, बाहेर तरवार परंतु आत कायदा!

राज्यक्रांतीच्या यशःसिद्धीसाठी अत्यंत आवश्यक असणारी ही राज्यघटनेची तत्त्वे सत्तावनसाली पूर्वार्धात पुष्कळ चांगल्या रीतीने पाळली गेली होती. बंड होताक्षणीच शक्य तितक्या त्वरेने दिल्ली, लखनौ, कानपूर वगैरे शहरी व्यवस्थित राज्यघटनेची कर्तृत्वे करण्याकडे लक्ष देण्यात आले. व्यक्तिविषयक अन्यायी अपहरणेच्छेने ह्या सर्व प्रमुख शहरी कोणीही तोतया शेवटपर्यंत अुभा राहिला नाही. निर्विवादसिद्ध अशाच राजपुरुषांची वंशपरंपरागत लोकसंमत सिंहासनावर सर्वत्र योजना झालेली होती. ह्या सर्व राजपुरुषांनी ह्या क्रातीचा फाजील फायदा घेऊन आपले पूर्वार्जित हक्क वाढविण्याचा नुसता हेतुही दर्शविला नाही. अितकेच नव्हे तर अुलट आपल्या व्यक्तीसाठी देशस्वातंत्र्याच्या त्या विस्तीर्ण समराला अपयश येण्याचा संभव असेल तर पूर्वीचे हक्क सोडून देण्यालाही ते तयार झाल्याचे लेखी पुरावे प्रसिद्ध आहेत.

येथपर्यंत राज्यघटनेचा पूर्वार्ध भूषणीय अुदात्ततेने सत्तावन सालाने पाळीत आणला. परंतु ही घटना करण्यामध्ये अत्यंत प्रमुख भाग लष्करी आडदांड लोकांचा असल्याने परराज्यबंधने तोडताच त्यांना कोणतीच बंधने सहन करवेनाशी झाली नि राज्यक्रांतीच्या या गर्दीमध्ये त्यांची सर्व शिस्त बिघडून गेली. त्यामुळे स्वराज्य चेतनेच्या पहिल्या पवित्र लाटेमध्ये त्यांनीच नेमलेल्या अधिकाऱ्यांचा पुढे तेच अपमान नि अवज्ञा नि अुपहासही करू लागले नि

राज्यक्रांतीचे पर्यवसान अराजकतेत होऊ लागले. अशा स्थितीत त्यांच्या स्वार्थाने दुषित झालेल्या तत्त्वनिष्ठेला आपल्या व्यक्तिनिष्ठेच्या अश्वर्याने शुद्धता देऊन स्वपराक्रमाचे दिव्यत्वाने त्याचे मनोहरण करून जो त्यांना पुन्हा स्वराज्यघटनेच्या शिस्तीत आणून बसविले असे अपूर्व पुढारीही काही दिव्य अपवाद खेरीज करून -ह्या अधिकाऱ्यांत पैदा झाले नाहीत. त्यामुळे बरेच ठिकाणी क्रांतिपक्षाच्या छावणीत संघटित सैन्याचे अँवजी बाजारबुणगेच अधिक भरलेले असत. हे जे बाजारबुणगे होते त्यांनीच ह्या क्रांतियुद्दाला अपजयाचे वाटेकरी केले. क्रांतिकारकांत जे शूर, स्वार्थत्यागी नि स्वातंत्र्ययुद्दाच्या समरात पदन्यास करण्यासारखेच पवित्रचरित होते त्यांनी हे प्रचंड युद्ध तीन वर्षेपर्यंत लढविले.

लखनौच्या छावणीमध्ये या दुसऱ्या वर्गापेक्षा पहिल्या वर्गाचाच म्हणजे बाजारबुणगांचा फार भरणा असल्यामुळे बेगम हजरत महल हिच्या दरबारातून नेमलेल्या निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे हुकूम कधीही मान्य होत नसत नि शिपायी लोक बेमुर्वतीने, जुलमाने नि बेशिस्तीने स्वच्छंद वर्तन करीत असत. या पहिल्या वर्गाची संख्या जरी मोठी होती तरी त्या दुसऱ्या वर्गातील जे थोडे लोक त्यांच्यात बसत होते त्यांच्या अंगातील शूरत्वाच्या नि अुदात्त विचारांच्या नैसर्गिक तेजाने त्यांचाच पगडा शिपायांवर जास्त बसलेला असे नि अशा करारी लोकांच्या आग्रहाप्रमाणे आज ता. २० जुलैला रेसिडेन्सीत कोंडलेल्या अंग्रजांवर पहिला टोलेजंग हल्ला करावयाचा बेत निश्चित झाला आहे.

ता. २० जुलैला सकाळचे सुमारास अंग्रजांवर चालू असणाऱ्या बंडवाल्यांच्या तोफा अेकदम बंद झाल्या. साकळचे ८ चे सुमारास अंग्रजी रेसिडेन्सीचे नजीक बंडवाल्यांनी लावलेला सुरंग धडाडून फुटताच बंडवाल्यांच्या फौजा पुढे हल्ला घेऊन अुसळल्या. त्याच वेळेस त्यांच्या तोफांचाही अंग्रजांवर जबर मारा सुरू झाला. रेडनवर, अिन्नेसच्या घराचे बाजूवर, अंग्रजांच्या कानपूर बँटरीवर अशा निरनिराळ्या दिशांनी बंडवाल्यांची सेना अिंग्लिशांवर तुटून पडली. त्या सेनेमध्ये जो भाग कानपूर बँटरीवर चालून गेला होता त्यातील आघाडीने अंग्रजांच्या तोफांवर निधड्या छातीचा हल्ला केला. "चलो बहादुर चलो! चलो बहादुर चलो!" अशा घोषणा देत ते पुनः पुन्हा त्या तोफांवर अुसळत जात. ज्याच्या हाती त्यांचा स्वराज्यध्वज फडकत होता त्या त्यांच्या वीर्यवर नायकाने स्वतः तो ध्वज अुभारीत धावत जाऊन त्या तोफखान्यातील खंदकात अुडी घेतली नि अितरांना "चलो आगे बढो!" म्हणून आह्वान देत तो खंदक ओलांडून अंग्रजी तोफेवर आपल्या हातातील क्रांतीध्वज रोवू लागला! परंतु ह्या विलक्षण धाडशी पुरुषाला अंग्रजांच्या गोळीने तत्क्षणी चीत केले. अशा वेळेस त्या अेकाचे प्रेतावरून लगट करून हजारांनी पुढे रेटण्याचे अँवजी नि ज्यासाठी तो धर्मवीर पडला त्या रिपुरक्तभाजन त्याच्या मरणाचे सार्थक करावयाचे अँवजी त्याला मरताना पाहताच बंडवाले पुढे रेटण्याचे अँवजी मागे रेटू लागले. तरी शाबास रे शिडीवाल्यांनो! ह्या बाजारबुणगांप्रमाणे मागे न रेटता तुम्ही पुढेच धावत आलात. रोवा ह्या शिड्या त्या खंदकात! फिरंगी गोळ्यांचा वर्षाव चाललेला असताही चढा पटापट त्या शिड्यांवर-पहिले शिडीदार पडले- चला दुसरे पुढे घुसा- पण दुसरे कोण पुढे घुसणार? हाच तर अंग्रजी सेनेत नि बंडवाल्यांत भेद! अंग्रजी मृतांचे रक्त त्यांचे अनुयायी कधीही वाया जाऊ देत नाहीत. अेक पडला की दहा पुढे, ही त्यांची रीत -अेक पडला की दहा मागे ही आमची रीत! मागे येणारे कशातही पडोत पण पुढे जाऊन मरणाऱ्यांनो-तुम्ही मात्र खात्रीने स्वर्गात चढाल! स्वराज्याचा झेंडा भ्याड लोकांच्या जिवंत मृत्युने विटाळू नये म्हणून त्याला हातात घेऊन ज्यांनी शत्रूच्या आग ओकणाऱ्या तोफांवर त्याला रोवण्यास आरंभ केला त्या दिव्य भीमकर्म्यांनो, तुमच्या रक्ताने तो झेंडा सदोदित शुद्ध, सतेज नि पवित्र तेजासह लकाकत राहो! असल्या रक्तबंबाळ भुजलतांतच स्वतंत्रतेचा झेंडा खराखुरा खुलू लागतो! ज्यांच्यापाशी रक्तबंबाळ होणारी मनगटे नसतील त्यांचे हात अशा स्वतंत्रतेच्या ध्वजाला स्पर्श करून विजयाचे अँवजी त्या ध्वजाला विटाळ मात्र करतात!

हा पहिला हल्ला परतल्यानंतर अंग्रजी सेनेशी बंडवाल्यांनी दररोज लहान लहान चकमकी करीत असावे. त्यांनी रेसिडेन्सीतल्या घरांना सुरंग लावून अुडविण्याची मात्र निकराने शर्थ चालविली होती. वरून तोफांचा विलक्षण मारा नि खालून सुरंगाच्या ज्वाला, स्फोट, आपल्या पायाखालील जमीन केव्हा आ वासून आपणास गिळून टाकील याची अंग्रजी मनुष्यास काही अेक खात्री नसे. ब्रिगेडियर अिन्नेस यांच्या स्वतःच्या कोष्टकाप्रमाणे बंडवाल्यांनी अेकंदर ३७ वेळा सुरंग लावलेले होते. बंडवाल्यांच्या तोफांचा माराही अखंड रीतीने चालला होता. आजूबाजूच्या अडगळ्यांचे

आधाराने शिपायांच्या बंदुकांतून सुटणाऱ्या अचूक गोळ्या, त्यांना अंग्रजांची मिळणारी प्रत्युत्तरे, अकमेकांच्या तळातील गुप्त बातमी आणण्यासाठी रात्रीचे काळोखात निघालेल्या टोळ्यांच्या प्राणघातक कुस्त्या, तटबंदीचे आत नि बाहेर कुजबुजत असलेल्या लोकांची कारस्थाने, दुसऱ्या बाजूला दडलेल्या परपक्षाने अकली आहेत हे कळताच त्यांचा होणारा पाणअुतारा, अंग्रजांच्या निशाणावर अचूक गोळा फेकून त्याचा चुरा करण्यात बंडवाल्यांची चाललेली करमणूक, नि ह्या निशाणाला वारंवार चिरडून टाकले जात असताही रात्र पडताच पुन्हा नवे निशाण रेसिडेन्सीवर अचूक फडकवीत ठेवण्याची अंग्रजांनी मांडलेली शर्थ, ह्या युद्धातील भीषण विनोदांनी आपला अक्राळविक्राळ जबडा बिचकून लखनौची समरभूमी केव्हा केव्हा खदखद हसतही असे!

परंतु अंग्लशांकडे असणाऱ्या नेटिव्ह शिपायांनी अत्यंत प्रकर्षाने जे शौर्य दाखविले त्याला पाहून राणांगणातील भूतपिशाच्चे जितकी हसली तितका बीभत्स हास्यरस कोणीही पिकविला नसेल. दररोज रात्री बंडवाल्यांचे दूत शीख लोकांच्या किंवा अितर नेटिव्ह लोकांच्या हाताखाली असणाऱ्या तटबंदीच्या भागाकडे लपत जात नि त्यांना प्रश्न करीत की, तुम्ही स्वदेशाशी निमकहरामपणा करून फिरंग्यांच्या तरवारीला आपल्या आओच्या पोटात का खुपसता? बंडवाल्यांच्या या प्रश्नांची अेखादे रात्री जर फारच निकड लागू लागली तर मधून थोडीशी मजा करण्यासाठी तटबंदीतील राजनिष्ठ नेटिव्ह म्हणत, 'किंचित जवळ या, म्हणजे आम्हांस बोलता येओल! ते जवळ येओ लागले की अेखाद्या लपविलेल्या गोऱ्या साहेबाला समोर अुभा करीत' त्या फितुरीला पाहताच बंडवाले हिरमुसले होअून निघून जात. बंडवाल्यांचे जे अचूक नि अविश्रांत बंदुकबाज होते त्या सर्वांत अयोध्येच्या, माजी नबाबाचे पदरचा अेक अफ्रिकन खोजा अंग्रजांच्या रेसिडेन्सीत अत्यंत भयभीतता अुत्पन्न करीत असे. त्याला अंग्लिश लोक 'अथेल्लो' म्हणून म्हणत असत. चार्लस बॉल लिहितो, "जोहान्सच्या घरावर बसून ह्या अफ्रिकन खोजाने अंग्लशांवर अहोरात्र मारा सुरू ठेवला होता.त्याच्या अचूक नेमाने नि त्याच्या प्राणहारक गोळ्यांनी युरोपियन लोकांना पटापट ठार करावे. बंडवाल्यां-कडल्या कोणत्याही व्यक्तीपेक्षा या खोजाने जास्त युरोपियनांचे प्राण घेतलेले आहेत!"

सर हेन्री लॉरेन्स ठार झाल्यानंतर अयोध्येच्या चीफ कमिशनरच्या कामाचा ज्याने चार्ज घेतला होता त्या मेजर बॅक्सला याच सुमारास बंडवाल्यांच्या गोळीने ठार करून टाकले. हा अंग्लशांचा दुसरा चीफ कमिशनर लखनौच्या वेढ्यात ठार झाला! परंतु त्यांच्या सैन्याची वेढ्यासारख्या अनिशिचत भयंकरतेतही असलेल्या पायाशुद्ध, नियमबद्ध नि शिस्तवार रचनेमुळे अेखाद्या सोजीर मरणे किंवा पुढारी मरणे व्यवस्थेच्या दृष्टीने जवळ जवळ सारखेच असे. हा दुसरा कमिशनर पडताच सर्व अधिकारांचा चार्ज ब्रिगेडियर अंग्लिस ह्याने घेतला नि वेढ्याचे काम जसेच्या तसेच चालू झाले. आतापर्यंत झालेल्या नुकसानीने, मृत्युसंख्येने, कर्त्या लोकांच्या देहान्ताने, अन्नाच्या तुटीमुळे नि शत्रूच्या पेचामुळे अंग्रज लोक निराश जरी नसले तरी हताश होत आलेले होते.

अितक्यात कानपूरहून अंगद परत आला. हा अंगद नावांचा नेटिव्ह गडी पूर्वी अंग्रजी लष्करात नोकरीस असून हल्ली पेन्शनदार झालेला होता. लखनौला वेढा पडल्यापासून बाहेरची काहीही खबर आणणे हे कोणत्याही गोऱ्या दूताला अशक्य झालेले होते. त्याची गोरी कातडी, त्याचे भुरके केस, किंवा त्याचे घारे डोळे हे त्याला शिपायांच्या तरवारींतून कधीही जिवंत परत जाओ देतेना. म्हणून ह्या आंगलदौत्यावर कोण्यातही काळ्याचीच योजना करणे भाग असल्याने पुष्कळ राजनिष्ठ काळे अंग्रजांनी आजपर्यंत लखनौहून बाहेर प्रदेशी धाडलेले होते. परंतु त्या सर्वांत हा अेकटा अंगद काय तो जिवंत परत फिरला. बंडवाल्यांच्या धास्तीने त्याने बरोबर पत्रबित्र जरी काही आणलेले नव्हते तरी अंग्रजी फौज कानपुराहून लकनौच्या मदतीला निघालेली आहे ही प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीगत त्याने कमान्डर अंग्लिस याला कळविली. या वार्तेने अुल्हासित झालेले अंग्रज लोक त्या अंगदाला म्हणाले, 'तू पुन्हा परत जा नि हॅवलॉकचा लेखी जबाब घेअून ये.' ता. २२ ला लखनौ सोडून तो अंगद ता. २५ ला रात्री ११ चे सुमारास पुन्हा परत आला. त्याच्याबरोबर हॅवलॉकचे पत्र होते की, "वाटेल त्या अडचणीचा समाचार घेण्याअिक्या सबळ सेनेसह हॅवलॉक येत आहे. पाच सहा दिवसांत लखनौ मुक्त होओल." आपल्या मुक्ततेस्तव येणाऱ्या या शूर हॅवलॉकला लखनौची अित्यंभूत माहिती मिळावी म्हणून लष्करी नकाशे हाती देअून अंग्रज अंगदाला म्हणाला, तू पुन्हा हॅवलॉककडे जा. तो विलक्षण दूत पुन्हा हॅवलॉकचे तळाकडे जाअून त्यांना लखनौचे सर्व लष्करी नकाशे देता झाला. आता हॅवलॉकच्या

विजयी सैन्याचे ध्वज लखनौच्या मढ्यावरून केव्हा चालत येतील अिकडे अंग्रजांचे डोळे लागले. दूर अंतरावरून तोफांचे बार चाललेले आहेत असाही त्यांना भास होऊ लागला. ह्या हॅवलॉकच्या तोफा तर नसतील ना!

अशा आशेने तोफांचे बार जो अंग्रज लक्ष देऊन अँकू लागतात तो त्यांच्या ध्यानात आले की आज आपल्या शत्रूचा हा दुसरा हल्ला चालून येत आहे! कानपुरी बॅटरी, जोहान्स हाअूस, बेगम कोठी वगैरे ठिकाणांवर बंडवाल्यांनी मारा चालविला. त्या दिवशी बंडवाल्यांचा सुरंग तर फारच अुत्तम काम करून अुडाला. सवंर रेजिमेंटची रेजिमेंट शिस्तबाज रीतीने आत शिरेल अेवढे भगदाड अंग्रजांच्या तटबंदीत फुटूत निघाले! परंतु त्या भगदाडात शिरणारी रेजिमेंट कोठे आहे? अंग्रजांच्या सैन्याने शत्रूच्या तटात तर असे भगदाड पाडले असते तर त्यांनी अेका अर्ध्या तासात त्या रेसिडेन्सीचा चुरा करून टाकला असता! दुपारी दोन वाजेपर्यंत बंडवाल्यांपैकी काही निर्धारि वीरांनी जोराची झुंज घेतली. अंग्रिशांकडे असलेल्या नेटिव्हानी मात्र शौर्याची, शिस्तीची नि मरणतुच्छतेची कमाल करावी! हा कोण दैवदुर्विलास! देशद्रोह्यांत हे शौर्य नि देशभक्तीच्या पक्षाला हे भीरुत्व असावे हा कोण दैवदुर्विलास! धावा, कोणी तरी या दैवदुर्विलासाचा कंठच्छेद करण्यास धावा! दुपारचे पाच वाजले आहेत नि हल्ला बहुतेक परतला आहे. तथापि तत्कालिन विजयासाठी नसले तरी सर्वकालीन यशासाठी कोणी तरी धावा! कॅप्टन सॅडर्स, संभाळ आता या तत्त्वनिष्ठेच्या धावेपुढे! आणि ही खवळलेल्या कृतांतांची टोळी नीट चालून आली. अंग्रिशांच्या गोळ्यांना न जुमानता ती तशीच पुढे चालली - ती त्यांच्या तटाला भिडून प्रत्यक्ष छातीने धडक मारू लागली- अंग्रजांनी बंदुका टाकून या हातघाअीच्या वेळी बेयोनेटा घेतल्या -जय स्वतंत्रते! वारे वीर! -त्याने स्वतःच्या हाताने तटबंदीचेवरून मारा करणाऱ्या त्या आंग्ल बेयोनेटेला दाबून हिसकावून घेतली! वारे वीर-शत्रूच्या गोळीने पडला शेवटी! स्वदेशाची काही तरी लाज राखण्यासाठी, समरामध्ये परपक्षांनी देखील तोंडात बोट घालावे असे हे शौर्य गाजवून शहादतीव्या रक्ततीर्थात रक्तसमाधी घेता झाला! तो पडला, दुसरा पडला, तिसरा पडला ठीक झुंज झाली! आपल्या तटबंदीवरील बेयोनेटेशी स्वतःच्या हाताने हिसकाहिसक करणाऱ्या नि मरेपर्यंत बेहोश लढणाऱ्या या वीरांची रम्यचित्रे अंग्रजी अितिहासकारांनी कौतुकाने घावी, अशी झुंज झाली!¹

ता. १८ ऑगस्ट रोजी बंडवाल्यांनी अंग्रजांवर आणखी अेक हल्ला चढविला. या दिवशीही नेहमी-प्रमाणेच प्रथमतः सुरंगाने भगदाड पाडण्यात येऊन त्या आवाजाबरोबर बंडवाले तुटून पडले. मॅलेसन लिहितो, “शत्रूंनी हे भगदाड पाहताच अत्यंत आवेशाने त्याचा फायदा घेण्यास आरंभ केला. त्यांच्यापैकी अेका अत्यंत शौर्यशाली अंमलदाराने त्या भगदाडाचे भागात त्वरेने अुडी घेतली नि आपली समशेर फिरवीत आपल्या अनुयायांना ‘चलो! चलो!’ म्हणून आवाहन देऊ लागला. त्याच्या आवाहानाला अुत्तर देण्याचे आधीच अेका गोळीने त्याला खाली पाडले. परंतु तत्क्षणी त्याचे जागेवर दुसऱ्याने अुडी मारली -त्यालाही गोळीने खाली पाडले. त्या तुकडीचा पुढारीही गोळीने पडला. हे पहाताच बाकीचे शिपाअी दबकून मागे सरले,” वरील तीन वीरांचे परकीयांनीच वर्णिलेले शौर्य निकल्सनच्या दिल्लीकडील धाडसाच्या तोडीस तोड होते. परंतु अनुयायांच्या भ्याडपणाने असले शौर्य विफल व्हावे नि तीन असिम पडताच जास्त खवळून पुढे मुसंडी मारण्याचे अैवजी हजारो लोकांनी मागे परतावे ह्या लज्जास्पद गोष्टीत फार तात्पर्य भरलेले आहे!!

वारंवार जरी ते परत फिरविले गेले तरी वारंवार होणारे हल्ले नि त्याशिवाय दररोज चाललेल्या बंडवाल्यांच्या तोफांचा नि बंदुकांचा अखंड मारा ह्यांच्या जाचापुढे आता अंग्रिशांना, त्यांच्या राजनिष्ठ नेटिव्हांची अत्यंत मदत असताही, टिकाव धरणे असह्य होत चालले होते. अितक्यात अंगद पुन्हा लखनौला परत आला! मागे दिलेल्या वचनाप्रमाणे हॅवलॉक किती जवळ आला आहे असे अत्यंत अुत्सुकतेने अंग्रजी कमान्डर त्याला जो विचारू लागतो तो अंगदाने हॅवलॉकचे पत्र दिले. “आणखी निदान २५ दिवस तरी मला लखनौकडे येता येणार नाही!” आशेनंतर आलेल्या निराशेसारखे या जगात काहीही विषमय नाही. आज अुद्या हॅवलॉक येणार म्हणून लागलेल्या अुत्सुकतेला हे दुर्दैवी अुत्तर! मरणारे रोगी, रोडावलेल्या स्त्रियाच नव्हेत तर लढणारे सोजीर नि अधिकारावरील कमान्डर यांनाही अत्यंत

---

¹ Charles Ball, Vol, II.

खेद, अुदासीनता नि भयभीतता अुत्पन्न झाली. वेढ्यातील सर्व आंगल सेनेवर मृत्युची कळा चढू लागली. अन्नाची महर्गता झाली नि सर्वांना अर्धपोटी राहण्याचा हुकूम सुटला! लखनौच्या मुक्ततेच्या महत्कार्यी हॅवलॉकसारख्या योद्ध्यालाही हा विलंब का बरे करावा लागत आहे!

लखनौचा कोंडून टाकलेल्या आपल्या देशबांधवांची मुक्तता करण्यास क्षणाचाही विलंब लावू नये म्हणून ता. २९ जुलैलाच हॅवलॉक कानपूर सोडून गंगापार झालेला होता. त्याच्याबरोबर १५०० लोक नि १३ तोफा असून ह्या सैन्यासह मी पाचसहा दिवसात तुमची मुक्तता करीन असे त्याने लखनौला आश्वासक पत्रही धाडलेले होते. परंतु गंगानदी अुतरून अयोध्येत पहिला पाय ठेवताच हॅवलॉकची ती काल्पनीक सुलभता धुक्याप्रमाणे वितळून जाऊ लागली! अयोध्येच्या मार्गातील प्रत्येक अिंच बंड करून अुठलेला! प्रत्येक जमिनदार हाताखाली पाचसहाशे लोक जमवून स्वदेशांचे स्वातंत्र्य झुंजवीत असलेला! प्रत्येक खेडेगाव बंडवाल्यांच्या ध्वजाची गढी झालेले! अशा भयंकर स्थितीला पाहणारा हॅवलॉक मनात अुद्विग्न झाला. अुद्विग्न झाला परंतु तो निराश मात्र झाला नाही. त्याने तसेच पुढे कूच केले. अुनाव गावापाशी बंडवाल्यांनी त्याला पहिली धडक दिली नि धडक देताच ते पुढे पळाले. ही अुनावची लढाओी लढून थकलेल्या त्याच्या सैनिकास हॅवलॉकने फक्त जेवणापुरता विसावा दिला. जेवण अुरकताच पुन्हा पुढे कूच! पुन्हा बशिरतगंजला बंडवाल्यांनी दुसरी धडक मारली नि धडक देताच ते पुन्हा पुढे पळाले! हॅवलॉकच्या तरवारीने अेका ता. २९ रोजी अशा दोन लढाया लढल्या नि असे दोन विजय मिळविले!

परंतु हे विजयच आहेत काय! या अेका दिवसात त्याच्या मूठभर सैन्यातील अेक षष्ठांश लोक मारण्यात आलेले आहेत! नि बंडवाल्यांचा ह्या जयाने अेका काडीअितकाही मोड झालेला नाही! फार काय, पण लढाओी जुंपताच हाणमार करून ते जे पळून जात ते त्यांचा खराच पराजय झाल्यामुळे की अिंग्रजी सेनेला थोड्या खर्चात पिसाळून सोडण्याची ही सुलभ युवतीच असल्यामुळे, हे देखील संशयात्मकच आहे! आणि त्यातूनही दानापूरचे शिपाओी बंड करून अुठल्याची बातमी आलेली. ही भयंकर परिस्थिती पाहताच दचकलेला हॅवलॉक ता. ३० रोजी पुढे जाण्याचे अैवजी मागे परत आला!

हॅवलॉकचे सैन्य कानपूरहून निघाले आहे असे अैकताच नानासाहेब पेशव्यांनी फिरून कानपूरभोवती गर्दी अुडविली होती. हॅवलॉक कानपूरला गंगा अुतरून अयोध्येत घुसताच नाना अयोध्येला गंगा अुतरून कानपूरकडे घुसत होते! ह्या नानांच्या लष्करी पेचात आपण अडकतो की काय अशा चिंतेने हॅवलॉक मंगलवाडला ता. ४ ऑगस्टपर्यंत खिळून पडला गेला. पाच सहा दिवसांत लखनौला जाऊन गोमतीचे पाणी बंडवाल्यांस पाजण्याचे अैवजी त्याला अजून गंगेचे तीरावरच नाना पाणी पाजत होते! अितक्यात त्याच्या आघाडीवरचे बंडवालेही पुन्हा बशीरगंजला धावून आले. तेव्हा त्यांच्या या अुद्दामपणाने संतापलेला हॅवलॉक जिवावर अुदार होऊन नि आलेली नवीन कुमक घेऊन लखनौकडे निघाला नि त्याने बशिरगंजला बंडवाल्यांशी कुस्ती खेळून त्यांना तेथून पिटाळून लावले. परंतु त्यात पुन्हा हा अपजय की जय हा प्रश्न अुपस्थित झालाच. कारण या कुस्तीने हॅवलॉकचे ३०० लोक कामास आले - अशी हाडे खिळखिळी झाली की, लखनौकडे पुढे रेटण्याचे अैवजी आंगल सेना मागे गंगेकडे हटत चालली! त्या दिवशी संध्याकाळी त्याच्याबरोबर निघालेल्या १५०० लोकांपैकी फक्त ८५० लोक कायते शिल्लक राहिले!

हॅवलॉक ता. ५ ऑगस्टला मागे हटून मंगलवाडला पुनरपी परतला हे अैकताच बंडवाले पुन्हा बशिरगंजला ताब्यात घेऊन बसले. बंडवाल्यांच्या या सेनेत बहुतेक सभ्य जमिनदार लोकांचाच भरणा असे. "कालच्या लढाओीत पडलेले बहुतेक जमिनदारच होते."^२ आपल्या स्वातंत्र्यासाठी नि आपल्या स्वराज्यासाठी मअूमअू बिछान्यांना सोडून देऊन कंटककांतारातील रणक्षितीचा आश्रय या जमिनदारांनी केलेला होता. त्यांच्या या अवसानाला पाहून अिंग्रजी अितिहासकार अिन्नेस म्हणतो, "निदान अयोध्येतील लोकांच्या प्रयत्नास तरी 'स्वातंत्र्ययुद्धाचेच' स्वरूप आलेले होते!" हॅवलॉकच्या भोवती बंडवाल्यांचे सैन्याचे क्षितिजासारखे डावपेच चाललेले होते. आपण जो जो पुढे जावे तो तो क्षितीज मागे मागे हटत जाते; परंतु ते मागे हटले असे समजून आपण जो आपल्या मूळ ठिकाणी परत यावे तो क्षितीजही त्याच्या

² Kaye and Malleson's Indian Mutiny, Vol, III, page 340.

मूळ ठिकाणी चालून आलेले असते! हॅव्लॉकची मंगलवाडातून पिछेहाट झाली की बंडवाल्यांची बशिरगंजला पुन्हा चाल झालीच! म्हणून ता. ११ ऑगस्टला हॅव्लॉक तिसऱ्यांदा बशिरगंजवर चढाओढ करीत निघाला- तिसऱ्यांदा बशिरगंज पडले- तिसऱ्यांदा बंडवाले पळून गेले -पण पुन्हा हॅव्लॉक मनास विचारू लागला, हा विजय की पराजय?’

तो केवळ विजयही नव्हता किंवा केवळ पराजयही नव्हता -तर तो पराजयाचा विजय किंवा विजयाचा पराजय होता! आणि म्हणून हॅव्लॉक पुढे जाण्याचे अंजनी पुन्हा मंगलवाडास परतला. मध्यंतरी नानांचा पडणारा पेच पूर्ण रंगात येत चाललेला होता. सागरचे बंडवाले, ग्वालोरचे बंडवाले नि अितर स्वयंसेवक लोकांच्या टोळ्या अशा सैन्यांसह नाना विक्रवर चालून जाऊन कानपूरच्या आसपास लढाओढाचा धाक देऊ लागले. त्यांच्यावर चालून जाण्याची शक्ती कानपूरला असलेल्या जनरल नीलचे अंगात नसल्याने त्याने हॅव्लॉकला ही निकडीची वार्ता कळविली. आता लखनौकडे जाण्याचे नाव घेणेही अशक्य होते. म्हणून ता. १२ ऑगस्ट रोजी हॅव्लॉक गंगा अतूरून परत कानपूरला आला! ब्रिटिश सैन्याच्या या भयंकर पिछेहाटीचा बिगूल जेव्हा अयोध्येला अकू येऊ लागला तेव्हा जिकडे तिकडे स्वदेशमुक्ततेचा हा जयदुंदंभीच कडाडत आहे की काय असा हर्षध्वनीचा जयनाद होऊ लागला! अयोध्येच्या दारात घुसू पाहणाऱ्या परवशतेला अशी गंगेच्या पार हुसकीत नेऊन धारातीर्थात रक्तसमाधी घेतलेल्या विश्वासू जमिनदारांनो, तुम्ही स्वदेशाच्या जमिनीची भली जमिनदारी केलीत! अिन्नेस लिहितो: “ह्या पिछेहाटीचा अतर्क्य परिणाम घडून आला. अयोध्येतील फिरंगी अंमल संपल्याची ही अिंग्लिशांनी दिलेली कबुलीच आहे असे स्पष्ट बोलू लागून तेथील तालुकदारांनी लखनौच्या दरबाराचा प्रस्थापित राज्यसत्तेचा हक्क मान्य केला. त्यांचे हुकूम ते पाळू लागले. आजपर्यंतची बेबंदशाही संपू लागली नि लखनौच्या मागणीप्रमाणे निरनिराळ्या मांडलिक राजांची सैन्ये तिकडे युद्धभूमीकडे लोटू लागली!”³

परंतु बंडवाल्यांना मिळालेला हा विजय हा प्रत्यक्ष विजय नसून अप्रत्यक्ष विजय होता. हॅव्लॉकच्या सैन्याने केलेल्या चारपाच लढायात त्यांचा प्रत्यक्ष पराजय होऊन जर तो कानपूरला परतला असता तर त्याला कोंडमारीने हुसकून दिल्यानंतर बंडवाल्यांना तो अुत्साह आला त्याहून जास्त दृढतर आत्मविश्वास त्यांच्या सैन्यात नि धैर्यच्युतीचा अंमल अिंग्रजी सैन्यात अुत्पन्न झाला असता. कानपूरला जरी पिछेहाट घेणे भाग पडले तरी त्या अपमानाचे कारण शौर्यभाव हे नसून सैन्याभाव हे आहे असे समजल्यामुळे अिंग्रजी सेनेची आशा जरी विफल झाली तथापि आत्मनिष्ठा, जोम नि करारीपणा ही काही ह्या अप्रत्यक्ष पराजयाने कमी झालेली नव्हती. नि म्हणून गोऱ्या सैन्याची नवी कुमक येताच लखनौ सोडविण्यास मी पुन्हा लवकरच निघेन अशा हिंमतीने हॅव्लॉक कानपूरला तळ देऊन अुतरला. या प्रसंगी नीलमध्ये नि हॅव्लॉकमध्ये व्यक्तीविषयक मत्सराने किती वितुष्ट माजलेले होते हे हॅव्लॉकने नीलला लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून स्पष्ट रीतीने दिसून येते: “असल्या प्रकाराची वर्तणूक ह्यापुढे मुळीच खपावयाची नाही. आपण मला निंदेचे, धाकाचे नि अुपदेशाचे पत्र पाठविता! पण ह्यापैकी अेकही गोष्ट माझ्या हाताखालच्या अेका अॉफिसरने मला सांगावी हे सहन करणारा मनुष्य मी नाही! हे तुम्ही जाणून ठेवावे! जर सार्वजनिक हिताला काहीही बाध येणारा नसता तर मी तुम्हास आताच्या आता कैद करावयास कधीही सोडले नसते. सध्या तुम्हांला नुसते बजावून ठेवतो. पुन्हा असला लब्धप्रतिष्ठितपणा बिलकूल चालणार नाही. अि.” ह्या पत्रामध्ये अेक वाक्य आंग्लजनांच्या हाडीमासी मुरलेल्या राष्ट्रकर्तव्याचे अत्युत्तम द्योतक आहे. संतापाच्या भरातही हॅव्लॉक म्हणतो: “सार्वजनिक हिताला काहीही बाध येणारा नसता” तर मी माझ्या अपमानाचा सूड आता अुगवला असता! नील किंवा हॅव्लॉक ह्या रणपटु योद्ध्यांमध्ये अैन निकराच्या प्रसंगी अुत्पन्न झालेल्या या चिरडीने त्या दोघांनीही शत्रूच्या ध्यानात येतील किंवा त्याला फायदा मिळेल अशी अेकही कुचराओढीची गोष्ट केली नाही अितकेच नव्हे तर लष्करी नात्याप्रमाणे पूर्ण हुकूमबंदीने राहून परस्परांस साहाय्यही दिलेले होते. व्यक्तिगजाच्या मदमलिन गंडस्थलावर राष्ट्रत्वाचा हा तीक्ष्ण अंकुश जेथे असा खोवलेला असतो त्याच समाजात श्री. धी, धृती, किर्ती स्वतंत्रता यांचे वास्तव्य असणार!

कानपूरला येताच हॅवलॉकला पहिली बातमी जी कळली ती ही होय की नानासाहेबांचे सैन्याने खुद्द ब्रह्मावर्त शहर पुन्हा ताब्यात घेतलेले आहे. कानपूरला असलेल्या अंग्रजी फौजेच्या अगदी खांद्याशी खांदा भिडवून बंडवाल्यांनी दिलेला भयंकर शह पाहताच हॅवलॉक ससैन्य तिकडे चालून गेला. ह्या दिवशी ब्रह्मावर्तास झालेल्या लढाओढीत बंडवाल्यांकडील ४२ व्या रेजिमेंटने अंग्रजी फौज लढत लढत २० यार्डाच्या अंतरावर येताच बेयोनेटा रोखून हातघाभीला आरंभ केला, आजपर्यंत अंग्रज लोक बंडवाल्यांना भेदरविण्याचे बेयोनेटा हे अंतिम साधन समजत असत. परंतु आज त्या शूर स्वतंत्र्यवीरांनी आपण होऊनच फिरंग्यांवर बेयोनेटा रोखून रणधुमाळी मांडली! याच वेळेस बंडवाल्यांच्या घोडेस्वारांनी अंग्रजांचे पिछाडीवर तुटून पडून त्यांची रसद मारून नेली! असा मागून नि पुढून अंग्रजी फौजेला बंडवाल्यांतील शूर लोकांनी मारा केला, अंग्रजी कमान्डरच्याही हे लक्षात आले की दिवसेंदिवस बंडवाल्यांचे समरधाष्ट्य वाढतच चाललेले आहे. परंतु त्या धाष्ट्याला नि शौर्याला अंग्रजांसारख्या पायाशुद्ध संघटनेचे साह्य नसल्याने ब्रह्मावर्ताच्या लढाओढीत या सर्व पराक्रमानंतरही बंडवाल्यांस पराजय घेऊन हटणे भाग पडले. ऑगस्ट ता. १७ रोजी बंडवाल्यांचा हा पराजय करून हॅवलॉक जो मागे कानपूरला येतो तो त्याच्या लक्षात आले की, ब्रह्मावर्तास नानांची सर्व फौज ठेवलेली नसून यमुनातीरी कालपी शहरामध्येही त्यांनी जय्यत सेना अुभारलेली आहे. काल्पीकडून ताण, ब्रह्मावर्ताकडून ताण, अयोध्येतून ताण, -गंगेच्या या थडीला ताण, त्या थडीला ताण!! असा चोहोबाजूंनी ताणलेला तो 'विजयी' हॅवलॉक कलकत्याला लिहू लागला की, "भयंकर पेच पडला आहे, नवीन कुमक न येतील तर कानपूर सोडून अलाहाबादपर्यंत पिछेहाट करण्याचा भयंकर प्रसंग ब्रिटिश सैन्यावर लवकरच गुदरल्याशिवाय राहणार नाही!"

ह्या तक्रारीचे अुत्तरी आपल्याला नवीन कुमक धाडण्यात येतील नि मग आपण आजपर्यंत सोसलेल्या जयांचे नि अपजयांचे पारणे लखनौच्या रक्तप्राशनाने फेडून टाकू, अशा भावी आशेने हॅवलॉक जो कलकत्याचे पत्राची मार्गप्रतीक्षा करू लागतो तो त्यास हुकूम आला की, लखनौला जाणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याचे आधिपत्य तुजाकडून काढून घेतलेले असून ते जेम्स आउटराम ह्या योद्ध्याकडे देण्यात आलेले आहे! ब्रिटिश शिस्त किती कडक असते! जय आलेला असताही कानपूरकडे जय होण्यास किंचित अुशीर झाला म्हणून नीलसारख्या योद्ध्याला दूर करून हॅवलॉकला नेमण्यात आले. जय आलेले असताही लखनौकडे जाण्यास त्याला अनिवार्य अुशीर झाला म्हणून हॅवलॉकसारख्या योद्ध्यालाही दूर करून सर जेम्स आउटरामला सेनापती करण्यात आले! ही बातमी कळताच हॅवलॉकला अत्यंत वाओढ वाटले. ज्या वैभवासाठी त्याने जिवापाड परिश्रम केलेले होते ते लखनौच्या मुक्ततेचे वैभव आयत्या वेळेस दुसऱ्याच्या पदरात पडणार! ह्या अपमानाने त्याला अतिशय खिन्नता आली. तरी मॅलेसन लिहितो, "मनोभंगाने आलेल्या अुद्देगाचा पगडा मनावर कितीही बसला असला तरी सार्वजनिक कर्तव्यरततेत अणुमात्रही कसर न करणे हा आपल्या राष्ट्राचा अत्यंत भूषणार्ह सदगुण आहे. अंग्रजी मनाचे सर्व मनोविकार कर्तव्यबुद्धीच्या अधीन झालेले असतात. भोगाव्या लागणाऱ्या अन्यायी अुपेक्षेने अंग्रजी मन कितीही व्याकूळ होत असले, तथापि त्याचे राष्ट्र हे त्याच्या शक्तीवर सदोदित अधिष्ठित झालेले असते. आपल्या राष्ट्राची अुत्तम सेवा कशी करता येतील ह्याबद्दल त्याचे व्यक्तिविषयक मत काहीही असो, परंतु जेव्हा सरकारचे किंवा त्या राष्ट्राचे मत त्याच्या मताहून भिन्न असेल तेव्हा आपले खाजगी मत बाजूला ठेवून देशसत्तेच्या हुकुमाचा जिकडून जय होतील तिकडून प्रत्येक अंग्रज अहोरात्र झटू लागतो! नीलने असेच अुदात्त वर्तन केले नि आता हॅवलॉकनेही असेच अुदात्त वर्तन केले, त्याच्या मस्तकावरून भावी विजयाचा मुकूट हिसकला गेला असताही दुसऱ्याला श्रेय देणाऱ्या विजयासाठी तो पूर्वीअितकेच परिश्रम करण्यात अहोरात्र दंग झाला!"^४

जो विजय व्यक्तिशः दुसऱ्याचा आहे त्या विजयासाठी केवळ राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून अहोराक्ष झटण्यात आंगलवीर हॅवलॉक दंग झाला असता ता. १५ सप्टेंबरला सर जेम्स आउटराम कानपूरला येऊन पोचला. हॅवलॉकचा अधिकार संपून त्या आंगलसेनेचे मुख्य सेनापतीत्व आउटरामचे हाती येताच त्याने पहिला 'हुकूम' जो सोडला तो हा की "ज्या वीर पुरुषाने लखनौ मुक्त करण्यासाठी आजपर्यंत असले अग्रतिम शौर्य गाजविलेले आहे त्या पुरुषाकडेच ते मुक्त करण्याचे श्रेय मिळणे योग्य, न्याय्य आहे. अेतदर्थ माझे सेनापतीत्वाचे सर्व अधिकार जनरल हॅवलॉकला अर्पण

⁴ Malleon Vol. III, page 346, Indian Mutiny.

करून लखनौ मुक्त होओपर्यंत मी स्वयंसेवक शिपायाचे काम करणार आहे!!” कमान्डरचा हा पहिला ‘हुकूम’ पाहताच त्या आंगलसेनेला केवढे नैतिक शिक्षण मिळाले असेल! व्यक्ती राष्ट्रत कशा विलीन झाल्या असतील! पहिल्या हुकमासरशी आओटरामने आपले मुख्य सेनापतीत्व हॅवलॉकला देओन टाकण्यात आओटरामाने जे अद्वितीय ओदारत्व, स्वार्थपराङ्मुखत्व नि राष्ट्रहिततत्परत्व दाखविले ते पाहताच “वदल्या जगत्रयी तओं वीरवरा, साधु, साधु! साधुतती!”

ह्या वीर साधुत्वाच्या नैतिक शिक्षणाने प्रस्फुरित झालेले नि नवीन ताज्या दमाची आंगल सेना कलकत्याहून आयर, आओटराम, कूपर असल्या योद्ध्यांसह मदतीस असल्यामुळे द्विगुणीत ओत्साह पावलेली ती कानपूरची आंगल सेना सप्टेंबरच्या २० व्या तारखेस लखनौच्या मुक्ततेसाठी पुन्हा गंगानदी ओतरू लागली. “पांच-सहा दिवसांत लखनौ मुक्त करण्यासाठी,” -ता. २५ जुलैचा ओतावळा हॅवलॉक, पाच दिवसात लखनौकडे पुढे जाणे तर सोडाच परंतु अयोध्येत अढळ पाय ठेवणेही मुष्कील झाल्याने कानपूरला पिछेहाट करणारा ता. १२ ऑगस्टचा दुर्दैवी हॅवलॉक, नि आता सप्टेंबरच्या ता. २० ला हा दृढनिश्चयी वीराशेने मुसमुसलेला हॅवलॉक!! हॅवलॉकच्या या तीन फोटोत केवढा भेद होता! त्याच्यापाशी आता अडीच हजारांवर निधड्या शौर्याचे गोरे सैन्य असून शीखलोकांसुद्धा अेकंदर सेना सव्वातीन हजारांपर्यंत सजलेली होती. निवडक घोडेस्वार, अत्युत्कृष्ट तोफखाना नि नील, आयर, आओटरामासारखे लष्करी अंमलदार हे आता त्याच्याबरोबर होते. आता तो अयोध्येतील बंडवाल्यांच्या अडथळ्याला कसचा दाद देतो! स्वदेशाला फिरंगी स्पर्शापासून अदूषित ठेवण्यासाठी जो जो जमिनदार रणांत आला तो तो ठार झाला. आपण जिवंत असता आपल्या भूमातेवर परकी घोडे दौडत चाललेले पाहून ज्या ज्या मानधनी खेडेगावानी समर निकर केला त्यांची त्यांची राख झाली. जो जो रस्ता, जे जे शेत, जी जी नदी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी रणात झुजू लागली तिच्या तिच्यावर अयोध्येच्या वीरपुत्रांचा रक्तपर्जन्य धो धो करीत कोसळू लागला! अशी ही बलवती अिंग्रजी सेना त्या अयोध्येत जबरीने घुसू लागली! लढाओी मागून लढाओी घेत नि बंडवाल्यांना पुढेपुढे पळवीत सप्टेंबरच्या २३ व्या तारखेला हॅवलॉक अलमबागेला येओन पोचला!! सर्व दिवसभर अलमबागेला बंडवाल्यांशी जंगी लढाओी लागलेली होती. त्यांच्या पाच तोफा अिंग्रजांनी जिंकून घेतल्या. बंडवाल्यांनी त्यापैकी पुन्हा अके तोफ जिंकून परत नेली. ओभयपक्षांनी रणांगणावरच रात्र काढण्याचा निश्चय केला. परंतु अिंग्रजी सेना चिखलात, दलदलीत नि मैदानात रात्रीचा विसावा घेओू लागताच बंडवाल्यांनी सर्व विसावा सोडून देओन पुन्हा मारामारी चालू केली. त्या रात्री पर्जन्यही आकाशातून खाली कोसळत होता नि वीर शिरांची मांदी जमिनीवरून वर ओसळत होती! अशा स्थितीतही त्या अिंग्रजी सेनेत ओत्साहाच्या लहरी ह्या पर्जन्याच्या लहरीहून जास्तच जोराने गर्जू लागल्या. कारण त्याच रात्री दिल्ली शहर पडल्याची विद्युत्वार्ता लखनौला येओन धडकली!

सरतेशेवटी तो ता. २५ चा निर्णयाचा दिवस ओगवला. लखनौ शहरातील मध्यवस्तीचे रस्ते सोडून देओन अेका आडवळणी मार्गाने हॅवलॉकची आंगलसेना रेसिडेन्सीकडे निघालेली आहे हे कळताच बंडवाल्यांकडून तोफांचा जबर मारा चालू झाला. आलमबागेपासून ह्या शत्रूच्या मान्याला सहन करीत अिंग्रज लोक नेटाने चाल करून चारबागच्या पुलापर्यंत येओन भिडले. ह्या पुलाला ओलांडताच लखनौमध्ये प्रवेश होणार असल्यामुळे त्या महत्त्वाच्या नाक्यावर ओभय पक्षांनी हटातटाची झुंज जुंपू लागली. मॉडने आपल्या तोफखान्याचा मारा त्या पुलावरील बंडवाल्यांवर सुरू करून सुमारे अर्धा तास होत आला तरी तो पूल रिकामा होत नाही किंवा त्यावरील तोफाही बंद पडत नाहीत, अितकेच नव्हे तर अिंग्रजांचे अेकवीस लोक यलो हाओुसवर नि आणखी कित्येक या पुलासमोर आधीच ठार झाले आहेत! सर्व आंगलसेना या अेका हट्टी पुलाच्या धडकीने निश्चल ओभी रहावी काय? तेव्हा जवळच ओभा असलेल्या हॅवलॉकच्या तरुण पुत्रास मॉड म्हणाला: “तरुण वीरा, याला काहीतरी तोड काढ!” हे अैकताच तो तरुण हॅवलॉक नीलकडे आला नि म्हणाला की, तोफांच्या माराला बंडवाले दाद देत नाहीत तर आता त्या पुलावर हल्ला चढविण्याचाच हुकूम सुटावा. परंतु आओटरामच्या विचाराशिवाय असा हुकूम आपल्याला देता येत नाही असे जनरल नील म्हणू लागला, तेव्हा आता काय तोड काढावी? तरुण हॅवलॉकला त्या प्रश्नाचे ओत्तर तत्काल सुचले. त्याने आपल्या घोड्याला टाच मारली. मुख्य कमान्डर जनरल हॅवलॉक ओभा होता त्या दिशेकडे त्याने थोडीशी दौड केली नि जणू काय आपण मुख्य कमान्डरची भेट

घेतलीच आहे असा बहाणा करून तो नीलकडे परत आला. नीलला लवून मुजरा करून तो तरुण हॅव्लॉक म्हणतो: “महाराज, पुलावर हल्लाच चढविण्याचे ठरले!” हे अकताच जनरल नीलने हल्ल्याचा हुकूम सोडला! पंचवीस अिंग्लिशांची पहिली तुकडी घेऊन स्वतः तरुण हॅव्लॉक पुलाकडे असळून निघाला. भयंकर निकराचा समय! त्या पंचवीस जणातून अेका दोन मिनिटाचे अवकाशात कोण जिवंत अुरला? आणि खुद्द हे तरुण हॅव्लॉक संभाळ-संभाळ-अेक शूर निधड्या छातीचा स्वातंत्र्यवीर त्या पुलावर अुडी घेत आहे नि त्याच्या हातातील ती बंदूक नीट तुड्यावरच रोखली जात आहे! हा शूर शिपाअी तरुण हॅव्लॉकपासून दहा यार्डांवर येऊन अुभा राहिला नि अिंग्रजी योद्ध्यांच्या छातीसमोर अटळपणाने त्याने हॅव्लॉकवर नेम धरला- गोळी सुटली- केवळ अर्ध्या अिंगाचा फरक! हॅव्लॉकचे डोक्यात घुसण्याचे अैवजी ती त्याच्या टोपीत गुंगून घुसली! तरी तो धाडसी शिपाअी -अनेक आंगल बंदुका त्याच्यावर रोखलेल्या असताही मागे हटण्याचे अैवजी तेथेच अटळ राहून पुन्हा बंदूक भरू लागला! वारे बहादर! अखेर हॅव्लॉकच्या गोळीने वीरोचित अशा स्वातंत्र्यसमरात मारिता मारिता मेला! क्षणा दोन क्षणांत अिंग्रजी सेनेचा समुद्र धडकीवर धडकी देत त्या पुलाला डळमळू लागला. बंडवाले मागे पडत नि अिंग्रज पुढे चढत निघाले. पूल पडला, लखनौचा पहिला रस्ता पडला; दुसरा पडला; तिसरा पडला; अिंग्रजी सेना चालली पुढे घुसत. दोन-चार पावले संपली की पुन्हा अेकदा तरवारीवर तरवारी नि बंदुकावर बंदुकी अुडाव्या, रक्ताचे मुबलक तळे तिथे साचले की, पुन्हा ती जिवंत लढाअी पुढे चालू लागे. संध्याकाळ झाली तेव्हा तर तिच्या त्या भयंकर चालीत असह्य ठेचा बसत चालल्या. म्हणून आअुटराम म्हणतो आजची रात्र येथेच काढावी. पण छे, छे ! थांबण्याचे नावही काढणे त्या शूर हॅव्लॉकला रुचणार कसे? तिकडे रेसिडेन्सीमध्ये आज महिनोगणती मृत्युच्या दाढेत चेपून टाकलेल्या त्याच्या स्वदेशबंधूना आणखी अेक रात्र म्हणजे अेक युगासारखी जाणारी आहे. म्हणून हॅव्लॉक पुढे चालला. नील पुढे चालला. पूर्वीचा बदललेला मार्ग चुकून अिंग्रजी सेना बंडवाल्यांच्या जास्त जास्तच माऱ्यात येत चालली होती, तरी नील पुढे चालला. खास बाजाराच्या जंगी कमानीत घुसताच त्याच्या ध्यानात आले की अिंग्रजी तोफा जरा मागे पडल्या आहेत. अेतदर्थ घोड्याला खेचून तो आंगलवीर नील आपली मान वळवून मागे पाहू लागला. हीच संधी! हीच संधी! स्वदेशाच्या सुडाची हीच संधी! कमानीवर चढलेल्या कृतांता, तुझा प्राण गेला तरी बेहत्तर पण ही संधी साधलीच पाहिजे! पळ विपळांचा अवकाश तोच त्या कमानीवर टपून बसलेल्या अेका शिपायाने अचूक नेम धरला नि त्या जनरल नीलच्या मानेमध्ये त्याची गोळी अेखाद्या चवताळलेल्या विषारी नागिणीसारखी फणफणत येऊन बसली! पडला अिंग्रजी सेनेचा कलिजा पडला! असा शूर, असा धृतियुक्त नि असा मर्द, असा निधड्या छातीचा नि असा अुलट्या काळजाचा, मनुष्य जातीच्या दुर्दैवाने वा सुदैवाने दुसरा पुरुष सापडणे फार दुर्मिळ आहे!

परंतु अिंग्रजी सेनेचा नि शौर्याचा हाच विशेष आहे की त्याचे प्रयत्नसातत्य हे कोणत्याही अेका व्यक्तीवर- मग ती व्यक्ती अेखाद्या अद्वितीय नीलची का असेना- अवलंबून नसते. नील पडला तरी अेक काडीचाही घोटाळा न होता अिंग्रजी सेना रेसिडेन्सीकडे तशीच दौडत चालली. ज्या खास बाजाराच्या कमानीत नीलची मान तुटून पडली त्या खास बाजारात गोऱ्या रक्ताचा सडा पडू लागला. तरी अिंग्रजी सेना तशीच लढत चालली. त्या बाजारातून वाट निघताच त्यांना रेसिडेन्सीतील अत्यानंदित जयगर्जना अैकू आल्या! त्यांनीही परत जयगर्जना केल्या! मरणाच्या दाढेत हात घालून हॅव्लॉकने त्याच्या स्वदेशबांधवास बाहेर काढले! त्या वेळचा प्रसंग तिथे असलेल्या कॅप्टन विल्सनच्या लेखणीनेच वर्णन करतो. “रस्त्यातून पावलोपावली त्यांची माणसे मरत असताही गोरी फौज शहरातून आपणाकडे चालून आलेली दिसताच मग रेसिडेन्सीतल्या लोकांचे सर्व भय नि सर्व कुशंका लपल्या गेल्या नि त्यांचे जागी जयगर्जनांचा नि आनंदाच्या टाळ्यांचा समोरून लढत येणाऱ्या वीरांवर पाअूस पडू लागला. हॉस्पिटलमधून रोगी लोकही सरपटत बाहेर पडले नि आपल्या मुक्ततेसाठी समोरून लढत येणाऱ्या स्वकीय शूर सेनेला विजयस्वागताने आमंत्रू लागले. लवकरच ती स्वकीय सेना आम्हांस येऊन भेटली! तो प्रसंग अवर्णनीय आहे! ज्यांनी आपले पती मेले आहेत असे अैकलेले होते त्या अविधवा आकस्मित पतीलाभाने सनाथ होअू लागल्या नि ज्यांनी आपल्या प्रियजनांच्या भेटीसाठी आज चार महिने प्राण धारण केलेले होते त्यांना पहिल्यानेच कळले की ते प्रियजन पुन्हा भेटण्याची आशा नको!”

लखनौच्या रेसिडेन्सीत आज ८७ दिवस अहोरात्र लढणाऱ्या ह्या अंग्रज फौजेतील ता. २५ सप्टेंबरपर्यंत सुमारे ७०० लोक मृत्युमुखी पडले. जखमी नि धडधाकट असे सुमारे पाचशे युरोपियन नि चारशे नेटिव्ह लोक जिवंत होते. ह्या लोकांच्या मुक्ततेसाठी निघालेल्या हॅवलॉकचे सैन्यातील रेसिडेन्सीत पोचेतोपर्यंत ७२२ लोक कामास आले अितक्या शूर लोकांचे रक्त दिले तेव्हा लखनौचा विजय संपादित आला!

परंतु हे दुष्ट निराशे, तू मात्र अजिंक्यची अजिंक्य आहेस! हॅवलॉकने शत्रूची पाठ कितीही जरी पुरवली असली तरी तू मात्र त्याची पाठ काही सोडीत नाहीस! कारण अितके विजय, अितका रक्तपात, अितकी हाणामार करून लखनौच्या रेसिडेन्सीत शिरताना त्याला वाटले होती की, अखेर मी बंडवाल्यांच्या वेढ्यातून आंगलसत्तेची मुक्तता तर केली. परंतु आता त्याचा भ्रम निघून चालला आहे नि गंगेच्या काठी असताना त्याला जसे विचारणे भाग पडे तसेच तो आपल्या मनाला लखनौच्या रेसिडेन्सीत पोचल्यावरही विचारीत आहे की, मी रेसिडेन्सीत जी आणली ती “ही मदत की मुक्तता!”

हॅवलॉक आल्याने रेसिडेन्सीचा वेढा अुठविण्याचे अँवजी रेसिडेन्सीसह त्या हॅवलॉकलाच बंडवाल्यांनी वेढा घातला! म्हणूनच जो तो विचारू लागला की “हॅवलॉकने आणलेली ही मदत की मुक्तता!”^५

ती फक्त मदत होती! हॅवलॉक नि आअुटराम या दोन विख्यात आंगल योद्ध्यांनी लढायांवर लढाया मारून लखनौच्या अिंग्लिश लोकांस पांड्यांच्या कचाटीतून सोडविण्यासाठी जे सैन्य आणले होते ते त्या लोकांची वेढ्यातून मुक्तता करण्याचे अँवजी आपणही वेढ्यात अडकून पडले आहे. हॅवलॉकचे अंग्रजी सैन्य रेसिडेन्सीत घुसताच पांड्यांचे सैन्य लखनौहून निघून जातील अशी जी अंग्रजांना आशा होती तिची पूर्ण निष्फलता झालेली आहे असे थोड्याच वेळाने सर्व हिंदुस्थानच्या प्रत्ययास आले. लखनौला सोडून देण्याचे अँवजी किंवा अंग्रजांशी तहांचे बोलणे लावण्याचे अँवजी रणांगणांत हट्टास पेटलेले ते पांड्यांचे दल हॅवलॉक रेसिडेन्सीत घुसतो नि घुसतो तो पुन्हा पहिल्यासारखे त्या रेसिडेन्सी भोवती घेर धरू लागले. रेसिडेन्सीत जाताना आलमबागेमध्ये अंग्रजांचे सैन्याचा जो काही भाग मागे ठेवलेला होता त्याला आपल्या सैन्याच्या मुख्य भागाला मिळण्याची संधी देखील न देता, काल संध्याकाळी झालेल्या भयंकर रक्तपाताने रस्त्यातून वहात असलेल्या लोटाचा पहिला पूर अुतरला नाही तोच आपल्याला आलेल्या अपजयाने नि शत्रूला आलेल्या विजयाने अुत्पन्न झालेल्या अुत्साहभग्नतेला निरामय मग्नतेत झिडकारून देऊन त्या स्वातंत्र्योत्सुक लखनौ शहराने अंग्रजी सत्तेला पुन्हा अेकदा कोंडून टाकले.

स्वातंत्र्यरणातील पांड्यांच्या ह्या दृढनिश्चयी अढळ ठाणामुळे केवळ लखनौला असलेल्या ब्रिटिश सैन्यातच पेच पडला होता असे नसून कलकत्त्यापासून तो तहत अलिगडपर्यंत सर्व प्रदेशात अंग्रजी सैन्याला जंगी ताण पडू लागला. हॅवलॉकचे हाताखाली अंग्रजांचे होते नव्हते तितके सैन्य लखनौवर तुटून जाण्यासाठी रवाना झालेले होते नि जेव्हा त्या सैन्याच्या मदतीने लखनौला कोंडलेले ब्रिटिश सैन्य मोकळे होण्याचे अँवजी तेच तेथे अडकून पडले तेव्हा खालच्या सर्व प्रदेशांवर अंग्रजी सत्ता लुळी पडू लागली. याच सुमारास दिल्ली शहर पडले असल्याने तेथील काही अंग्रजी सेना जरी रिकामी झालेली होती. तरी ती दिल्लीच्या आजूबाजूच्या प्रदेशात शांतता करण्याचे कामात गुंतलेली होती. अशा स्थितीत लखनौच्या रेसिडेन्सीत नि आलमबागेत पुन्हा अेकदा कोंडून टाकलेल्या ब्रिटिश सेनेला त्यांच्या

---

⁵ “Before closing this chapter a few remarks on the result of the siege generally are required. First it must be observed that, with the weak and unfinished defences which we had to protect us, it would have been quite impossible for us to maintain the defence for a single week, if we had been surrounded by a courageous enemy. When they attacked, they lacked that determinous courage which faces dangers with resolution. Brave men among them there were, no doubt and these were sacrificed in their attacks. But the brave were not many; the mass were -poltrous”. --Gubbin’s ‘Mutineers in Oudh’. page 348.

दृढद्रेषी शत्रूसह झटापट घेत सोडून देऊन ब्रिटिश सत्तेला बसलेला हा ताण कमी करण्याचे कामच जास्त निकडीचे असल्याने अिंग्रजी कमान्डर-अिन-चीफ तदर्थ काय परिश्रम करीत आहे अिकडेच प्रथम लक्ष दिले पाहिजे.

ऑगस्ट तारीख १३ रोजी अिंग्रजांचा नवा कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिन कॅम्पबेल हा कलकत्यास येऊन दाखल झालेला होता. त्या तारखेपासून तारीख २७ ऑक्टोबरपर्यंत त्या आंग्ल सेनापतीने हिंदुस्थान देशाला बंडखोरांच्या हातून परत जिंकून घेण्यासाठी लवकरच सुरू होणाऱ्या मोहिमेप्रीत्यर्थ जंगी तयारी चालविलेली होती. मद्रास, सिलोन नि चायनावर जाणारे अिंग्रजी सैन्य जसजसे कलकत्यास अुतरू लागले तसतसे त्याची योग्य विभागणी करण्यात, कासिम बाजाराच्या शस्त्रशाळेत नवीन तोफा ओतण्यास नि शस्त्रास्त्रांचा, रसदेचा, रणवस्त्रांचा, सैन्यवाहनांचा सर्व बाजूंनी शक्य तितका अुत्तम बंदोबस्त करण्यात हे दोन महिने खर्च करून पुढील मोहिमेची बरीचशी ज्य्यत तयारी तो करतो न करतो तोच सर कोलीनला हॅवलॉक नि आअुटराम यांच्या कोंडमारीची वार्ता येऊन पोचली. तेव्हा त्या “पतितम् पतितम् पुनरुत्पतितम्” अशा हट्टी लखनौ शहराचा समाचार स्वतः आपणच घेतला पाहिजे अशा निश्चयाने त्याने ऑक्टोबरच्या २७ तारखेला कलकत्याहून जातीने कूच केले.

याच सुमारास कर्नल पॉवेल कॅप्टन विल्यम पील यांच्या हाताखाली “Naval Brigade” नावाची अेक समुद्रसेना तयार करून तिला अलाहाबादकडे जलमार्गाने धाडून दिलेली होती. कलकत्यापासून तो तहत अलाहाबाद, कानपूरपर्यंत जे राजरस्ते पसरलेले होते त्या रस्त्यांचे आजूबाजूवर बंडवाल्यांच्या लहान लहान टोळ्या अिंग्रजी सैन्यास अतिशय त्रास देत होत्या. त्या टोळ्या अेकत्र सापडल्या असत्या तर त्यांच्याशी लढाअी देणे तरी अिंग्रजांस शक्य झाले असते. परंतु कुंवरसिंगच्या तालमीतील पांड्य सेनेने अिंग्रजी सैन्याच्या भोवती घिरट्या घालून लढाअीचा प्रसंग नेहमी टाळीत राहून, आपल्या अस्तित्वाची अचानक हल्ल्याशिवाय दुसरी कोणतीच सूचना अिंग्लिशांना न मिळू देऊन त्या प्रांतभर गनिमी काव्याचा धुमाकूळ घालण्यास सुरवात केलेली होती. अशाच अेका बंडखोर तुकडीला कांजवा नदीपासून हुसकून देण्याचा प्रयत्न करीत असता या समुद्रसेनेचा नायक पॉवेल हा ठार होऊन पडला! पॉवेलसारख्या आंग्लवीराचे अुष्ण रक्त ज्या दिवशी पांड्यांची तरवार पीत होती त्याच दिवशी कमान्डर-अिन-चीफ कानपूर शहराला येऊन पोचला होता. बंडवाल्यांच्या टोळ्यांनी रस्ते कसे रोखून टाकलेले होते त्याचे भयंकर प्रत्यंतर कानपूरकडे पोचण्याचे आधी खुद्द कमान्डर-अिन-चीफलाही मिळाले होते.

अलाहाबादेहून कानपूरकडे जाण्यासाठी तर कोलिन अेका गाडीत बसून चाललेला होता. अिंग्रजांना वाहनांची जरी विलक्षण अडचण पडलेली होती नि त्यांचा खुद्द कमान्डर-अिन-चीफ अेका किरकोळ गाडीत बसून कानपूरकडे चाललेला होता तरी त्याच रस्त्याने चाललेली बंडवाल्यांची अेक पायदळ तुकडी दहाबारा हत्तीवर मिरवत निघालेली होती. त्यांच्यापाशी पंचवीस घोडेस्वारांचीही तैनात होती. सर कोलिनबरोबर सैन्य वगैरे बिलकूल नव्हते. त्याचा गाडीवान जो घाटीच्या जवळ येतो तो बाजूच्या रस्त्याने बंडवाल्यांची टोळी त्याच टोकाला येऊन मिळत असलेली त्याला आढळली त्या गाडीत कोणचा माल भरलेला आहे हे पांड्यांस माहित नसल्यामुळे त्यांचे जरी तिकडे लक्ष गेले नाही तरी त्या गाडीतील मालाची मात्र पाचावर धारण बसली! हिंदुस्थान परत जिंकण्यासाठी कानपूरकडे जाणारा तो कमान्डर-अिन-चीफ आपल्यासमोर ते कर्दनकाळ बंडवाले भयाण भैरवासारखे अचानक येऊन अुभे राहिलेले पाहताच पुढचा रस्ता टाकून देऊन मागची वाट सुधारता झाला! अेका क्षणाचा अवकाश होता! कोण शिकार साधणार होती? त्या गाडीवाल्याने नुसते अेका बोटाने बंडवाल्यांस खुणविले असते की, हजारो वीरांच्या रणसत्राने जो बळी पाडता येणारा नव्हता तो अिंग्लिशांचा मुख्य कमान्डर-अिन-चीफ तत्क्षणी काबीज करण्याचे भाग्य त्या गाडीवानास लाभणारे होते! ते अेका क्षणाचे अंतर होते- नाहीतर सर कोलिन अिंग्लिशांचा कमान्डर-अिन-चीफ बंडवाल्यांनी कैद करून आपल्या स्वदेशी कमान्डर नानांपुढे किंवा कुंवरसिंगापुढे किंवा अेकदम यमापुढे नेऊन अुभा केला असता!

हा गंडान्तरातून सुटताच सर कोलिन कानपूरला नोव्हेंबरच्या तिसऱ्या तारखेस येऊन पोचला. त्या पूर्वीच अिंग्रजांचे सैन्य ब्रिगेडियर ग्रॅटचे हाताखाली जमविलेले होते. मागे सांगितलेली समुद्रसेना कलकत्याहून धाडलेल्या नवीन युरोपियन भूसेनेसह तिथे आलेली होती. दिल्लीच्या आजूबाजूचे प्रदेशात बंडवाल्यांचे निर्मूलन करीत करीत दिल्लीच्या वेढ्यातून रिकामे झालेल्या सैन्यासह ग्रेटहेड हाही खाली अुतरून तिथेच आलेला होता. दिल्ली पडल्यानंतर

तिच्या भोवतालच्या प्रदेशात 'शांतता' करताना या ग्रेटहेडने अलाहाबादेच्या नीलचा गर्वपरिहार करण्यात जे शौर्य गाजविले ते अप्रतिम नि अनुपमेय आहे. बंड झाल्यापासून तो नोव्हेंबर महिन्यांपर्यंत तो प्रदेश बंडवाल्यांच्याच ताब्यात होता. परंतु ह्या प्रदेशातील रहिवाशांना त्यांनी अितका कमी त्रास दिलेला होता की खुद्द अिंग्लिशांचा कमान्डर-अिन-चीफ आपल्या पुस्तकात लिहितो: "The people not only cultivated, but in many districts as extensively as ever. In fact beyond supplying their necessity the rebels did not venture to assume the characters of tyrants of the country."⁶

आपल्या सेनेला जरूर असणाऱ्या रसदीपलीकडे शेतकऱ्यांवर जास्त जुलूम बंडवाल्यांनी सहसा केलेला नव्हता. क्रांतियुद्धाच्या भयंकर प्रलयातही दरसालाप्रमाणेच शेतांची विस्तृत लागवड झालेली असून जमिनी हंगामांनी खुललेल्या होत्या. स्वदेशाच्या स्वयंसैनिकाला शोभेल अशाच रीतीने पांड्यांनी या प्रदेशाला संरक्षिलेले होते. पण गुलामगिरीच्या अध्वर्यूना शोभेल अशाच रीतीने त्या स्वातंत्र्योन्मुख देशाला चिरडून टाकण्यासाठी निघालेल्या ब्रिटिश लोकांनी तो बेचिराख करून टाकला! आणि ते सर्व शांततेकरिता! गावांवर गावांना आगी लावीत, जो धडधाकट मनुष्य सापडेल त्याला फासावर चढवीत चढवीत, आकाशवासी पक्ष्याहूनही जास्त निष्काळजीपणाने ग्रामवासी मनुष्यांना ठार मारीत मारीत ग्रेटहेडची सेना दिल्लीवरून कानपूरपर्यंत येऊन धडकली! तेव्हा तिला, त्या समुद्रसेनेला नि अितर मोठ्या फजांना अेकत्र करून ब्रिगेडियर ग्रॅट हा गंगानदीला अुतरू लागला. लखनौची मुक्तता करण्याकरिता, हे गंगानदी, तुझ्या तीरावर ही कितवी अिंग्रजी सेना आलेली आहे? आणि हे मानिनी अयोध्ये, तू ह्या अिंग्रजी सेनेला तरी भिअून लखनौच्या अंधारकोठडीत कोंडलेल्या ब्रिटिश सत्तेला मोकळी सोडणार आहेस की नाहीस?

ब्रिगेडियर ग्रॅटच्या हाताखाली सुमारे पाच हजार गोरी फौज असून शिवाय शेकडो अुंट नि लखनौच्या सेनेसाठी मुबलक रसदही घेतलेली होती. ग्रॅटची ही सेना आलमबागेपर्यंत हाणमार करीत गेली असल्याचे कळताच सर कोलिन कानपूरकडून गंगानदी अुतरला. त्याने मागे आपली पाठ सुरक्षित राहण्यासाठी निवडक युरोपियन नि शीख लोकांचे सैन्य तोफासुद्धा कानपूर शहरी ठेवले नि त्याचे अधिपत्य युरोप खंडातील कित्येक युद्धांमध्ये नावाजलेल्या जनरल विंडहॅम याचे हाती सोपवून दिले. कोलिन गंगा अुतरून आलमबागेला आपल्या सैन्यास नोव्हेंबर ता. ९ ला येअून मिळाला. आलमबागेतील सैन्याचे नीट निरीक्षण करून, त्यातील निरनिराळ्या भागांना अेका अभेद्य व्यूहरचनेत ओवून ता. १४ रोजी लखनौ शहरावर अिंग्रजी सेनेचा भयंकर हल्ला चढवावयाचा असा हुकूम सुटला. लखनौच्या कोंडलेल्या रेसिडेन्सीची हकीकत कळावी नि संग्रामाचे खलबत करण्यासाठी कव्हेनाव नावाच्या अेका धाडसी अिंग्रजांने तोंडाला काळा रंग फासून, अंगावर नेटिव्ह पोषाख घालून अेका नेटिव्हला बरोबर घेअून बंडवाल्यांच्या पहाऱ्यातून रात्रीचे समयी चालत जाअून कोलिनचे नि आअुटरामचे निरोप अेकमेकांना आधीच दिलेले होते. लखनौच्या रेसिडेन्सीत नि बाहेर आलमबागेच्या गोऱ्या छावणीत, ज्याला त्याला १४ नोव्हेंबरची तारीख कधी अुजाडते असे झाले. रेसिडेन्सीकडून आपल्या सैन्यासह हॅवलॉक नि आअुटराम शत्रूला त्या बाजूने चेपीत बाहेर पडणार नि बाहेरून सर कोलिन शत्रूला दुसऱ्या बाजूने चेपीत रेसिडेन्सीकडे रेटणार! या समयी अिंग्रजी सेनेत त्यांचे बहुतेक नामांकित योद्धे नि सेनापती जमलेले होते. हॅवलॉक, आअुटराम, समुद्रसेनेचा पील, ग्रेटहेड, दिल्लीचा हॉडसन, ब्रिगेडियर होप ग्रॅट, आयर, खुद्द कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिन कॅम्पबेल! ताज्या दमाचे युरोपियन हायलॅन्डर्स, वेढ्यातील काळमुखातून बाहेर अुडी घेण्यासाठी अत्यंत निधड्या धाडसालाही मिठी मारू पाहणारे आअुटरामचे युरोपियन, राजनिष्ठ पंजाबी जवान नि दिल्लीकडे देशमातेच्या रक्ताने थबथबलेल्या तरवारी धारण करणारे त्या पंजाब्याहून अधिक राजनिष्ठ असणारे शीख!

अशी ही अिंग्रजी सेना ता. १४ नोव्हेंबर रोजी लखनौ शहराकडे निघाली. तो सर्व दिवस बंडवाल्यांच्या नि अिंग्रजांच्या झटापटी होण्यात खर्च होअून संध्याकाळचे सुमारास अिंग्रजी सेना दिलखुश बागेपर्यंत शहर काबीज करीत गेलेली होती. तिथे ती रात्र काढावी असा विचार करून सर कोलिनने तळ दिला. त्या रात्रीही बंडवाल्यांचे हल्ले मधून मधून जरी चालूच होते तरी अिंग्रजी सेनेने त्यास दाद न देता तिथेच रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशी कोलिनने आपल्या

⁶ Coltin's Narrative, page 159.

सैन्याची पुन्हा अेकदा घडी नीट रीतीने बसविली नि तारीख १६ रोजी लखनौवर जंगी हल्ला करण्याचा हुकूम सोडण्यात आला. त्यासरशी अिंग्रजी सेना अुसळी घेअून सिकंदर बागेवर तुदून पडली. शहराच्या ह्या भागापर्यंत अिंग्रजी सेनेला बंडवाल्यांचा म्हणण्यासारखा अडथळा झालेला नव्हता. परंतु ह्या सिकंदर बागेवर कोणता धाडसी वीर नेमलेला असेल तो असो! तो जो कोणी असेल त्याने त्या बागेमध्ये भयंकर युद्धाचे अढळ ठाण मांडले. अीवर्टचे हाताखालील हायलॅन्डर्स नि पॉलचे हाताखालील शीख लोक हे कर्कश किंकाळी फोडून जेव्हा त्या सिकंदर बागेवर तुदून पडले तेव्हा अिंग्रजी सेनेची ती अमोघ घडक आपल्यापुढे कोणासही टिकू देणार नाही असे दिसू लागले, शिखांचा सुभेदार गोकलसिंग हा आपली तरवार अुंच अुभारून आपल्या शीख अनुयायांच्या पुढे हायलॅन्डर्सनी जाअून नये म्हणून लढाअीची शर्त करू लागला. दुर्दैवी लखनौ! त्याच्या शरीरावर कोण जास्त रक्त पिते अशा निष्ठुर अहमहमिकेने शिखांची नि हायलॅन्डर्सची करडी तरवार सपासप वार करू लागली! परंतु सिकंदर बागेचे भक्कम शिलासंचय काही केल्या डळमळेनात. ते शिलासंचय डळमळले तरी त्या बागेतील वीरसंच डळमळेनात! कारण तटाच्या काही शिला ढासळताच अिंग्रजी सेना तिकडे तीरासारखी चालली -कोण पुढे जातो? हायलॅन्डर की शीख? दोघांनीही खूप दौड मारली आहे: पण अखेर जो त्या भगदाडाला पहिल्याने भिडला तो शीखच आहे. त्याच्या या देशद्रोही धाडसाला बक्षीस देण्यासाठी शिरली अेक देशाभिमानी गोळी त्याच्या छातीत! तो पडला आणि लगेच हा कूपर त्या भगदाडात घुसला - त्याच्या मागोमाग अेवर्ट गेला, कॅप्टन जॉन चालला -शीख नि हायलॅन्डर्स सोजीर भराभर आत घुसत चालले. आत असलेल्या शिपायांना हे अिंग्लिश सैन्य अेकाअेकी पाहून अेकदम चकित झाल्यासारखे झाले. परंतु त्या दिवशी त्या सिकंदर बागेजवळ लढत असलेला योद्धा कोणी सामान्य मनुष्य नसला पाहिजे. तो परत फिरण्याचे नाव देखील घेत नाही. विजय वा मरण! मरण वा जय! शाबास, वीरा, शाबास! स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्यांना हीच गर्जना शोभते! अिंग्रजी सेनेतून ह्या बागेच्या तटात हा कूपर घुसला आहे म्हणून कसेही करून त्याला मारण्यासाठी त्या मानी शिपायांनी धडपड चालविली पाहिजे. लुधियाना येथून बंड करून आलेल्या शिपायांच्या त्या शूर नेटिव्ह ऑफिसराशिवाय हे काम होणे नाही. आला-कूपरला शोधीत शोधीत तो कृतान्त त्याच्या अंगावर धावून आला. खणखणाट- सपासप -छाटछाट - कूपरला त्याने नि त्याला कूपरने अेकसमयावच्छेदे छाटून दोघेही ठार झाले! लॅप्सडेन आपल्या हातातील तरवार फिरवीत कर्कशू लागला 'Come on men for the honour of Scotland' कोण अुद्दाम वाक्य हे? स्कॉटलंडच्या अिभ्रतीकरिता या! आणि हिंदुस्थानला अिभ्रतच नाही की काय? स्कॉटलंडच्या अिभ्रतीकरिता कोणी गोरा येण्याचे आधीच हिंदुस्थानच्या अिभ्रतीकरता अेक काळा वीर चवताळून धावला- लॅप्सडेनच्या प्रेतातून रक्त भळाभळा वाहू लागले! अशी ठिकठिकाणी भयंकर हातघाअी चालली असता दुसऱ्या बाजूचा दरवाजा फोडून तिकडूनही अिंग्रजी सेनासागर त्या बागेत घुसून राहिला! आता या बागेला विजयाची आशा राहिलेली नाही. मग हे सिकंदर बागे, विजय गेला तरी तू लढणारच आहेस की काय? लढ लढ -तशीच लढ! विजय जाओ पण सन्मान जाअू देअू नकोस, यश जाअू देअू नकोस, कर्तव्य म्हणून रणधुमाळीत अुडी घे! दरवाज्या दरवाज्यात, पायरी-पायरीत, खणखणत तरवारीला तरवार झुंजून राहिली! रक्ताचा सडा चहूकडे सडसडू लागला. मॅलेसन म्हणतो, "भयंकर रक्तपाताची नि तुमुल निकराची झुंज जुंपली. निराशेच्या अतुल शौर्याने बंडवाले लढू लागले. अिंग्लिश सैन्याने त्या स्थलाचा आतील भागही काबीज केला तरी लढाअीचा शेवट होअीना. प्रत्येक खोली प्रत्येक जिना, प्रत्येक बुरुजाचा प्रत्येक कोपरा हटातटाने झुंजत राहिला! 'शरण' हा शब्द कोणी अुच्चारला नाही -कोणी अैकला नाही! जेव्हा ती सर्व जागा अिंग्लिशांनी जिंकून घेतली तेव्हा असे लक्षात आले की, त्या बागेमध्ये दोनहजार बंडवाल्यांची प्रेते पडलेली आहेत! त्या बागेमध्ये त्यांची जी फौज होती त्यापैकी फक्त चार जण काय ते लढाअी सोडून पळाले असे म्हणतात-परंतु चार तरी पळाले की नाही ही शंकाच आहे!"^७

सिकंदर बागेत देशस्वातंत्र्यासाठी लढत लढत मरणाऱ्या शहीदहो, अहो द्विसहस्र वीरहो, तुमच्या त्या पवित्र स्मृतीला हा कृतज्ञ अितिहास अर्पण असो! दोन हजार गाझींचे रक्त! दोन हजार देशवीरांचे रक्त! त्या रक्ताला हा कृतज्ञ अितिहास अर्पण असो! देशासाठी लढू निघालेले तुम्ही कोण होतात, तुमची नावे काय होती, तुम्हांमध्ये तत्त्वनिष्ठेची

⁷ Malleson, Vol. IV, page 132.

दिव्य ज्योती प्रकाशत असता तिला चैतन्य देणारा कोणचा वीरवर धुरीण तिथे तुम्हांस धारातीर्थचे संकल्प सांगत होता हे कथन करण्याचे महद्भाग्य, जगाच्या कल्याणास्तव अपकारक कर्मामध्ये देह झिजविणाऱ्या तुम्हा संतांच्या विभूतींचा नामोच्चार अुच्चारण्याचे किंवा लिहिण्याचे महद्भाग्य जरी आमच्या नशिबी नाही तरी तुमच्या वीर्यस्मृतीला हा कृतज्ञ अतिहास अर्पण असो! विजय गेला परंतु तुम्ही स्वकीय यशाला भंगू दिले नाहीत! विजय गेला पण स्वयशाला अुष्पोष्ण रक्ताच्या दोन हजार कारंजांखाली तुम्ही सुस्नात करून निर्मल ठेवलेले आहात! तुमचे रक्त ही भूतकालाची तिलांजली - आगामी वीरांची संजीवनी होवो!

तुम्ही यश मिळविले नाहीत परंतु हे स्वातंत्र्याच्या गाझीनो, हा सिकंदर बागेतील आत्मयज्ञ जर योग्य मुहूर्ताला आरंभिलेला असता तर तुमचा विजयही निसटून जाता ना! आता तुमच्या शत्रूची शक्ती कितीतरी वाढलेली आहे! त्यांचे हजारो नवे योद्धे रणाकडे लोटत आहेत, दिल्ली पडल्याने त्यांचा ताण कमी झाला आहे, विजयाने त्याचे नैतिक बळ वाढलेले नि अपजयाने तुमचे मानसिक सामर्थ्य खंगलेले आहे. अशा रुक्ष नि निर्बिज जमिनीत दोन हजारांचे रक्त देखील पुरासा ओलावा देणार नाही! परंतु दोन महिन्यांपूर्वी जर का हे दोन हजार रक्तमेघ देशवीरत्वाच्या त्वरेने ह्या भूमीवर वळले असते तर -जर लखनौला पहिली सलामी झडताच अिंग्रजी सत्तेच्या दुर्बल रेसिडेन्सीवर अशा मारू वा मरू या निश्चयाने चालत जाऊन दोन हजार लोक गेले असते तर -तर अर्ध्या तासाचे आत हिंदुस्थानचे भालावर तुम्हाला पाहिजे होता तो स्वराज्याचा मुकुट चकाकू लागला असता! मरणी मेलात पण मरण्याचा तो मुहूर्त हुकला! वेळ गेली, घटका केव्हाच बुडाली -अेका रक्त बिंदूने त्या वेळेस विजय मिळता -आता रक्ताचे हौद ओतलेत तरी सुयश मिळेल -- पण विजय मिळणे कठीण! राज्यक्रांतिसारख्या भयंकर वेगाच्या वावटळात अेक क्षण कुचराअी झाली की घडी बिघडली, अेक पाय मागे घेतला की तो तुटून पडलाच, अेक क्षण जिवाची आशा धरली की कायमचा मृत्यु आलाच! क्रांतीच्या दरबारात पहिली सावधगिरी ही की "बुंदसे गयी तो हौदसे नही आती!"

रक्ताचे हौद सिकंदर बागेत जसे साचले तसेच रणांगणाच्या अितर बाजूला ही साचू लागलेले होते. दिलखूश, अलमबाग, शहानजीफ ही सर्व स्थले त्या दिवशी नि त्या रात्री शत्रूबरोबर भयंकर झुंज करीत होती. पहाटे लखनौ शहराच्या सर्व घंटा घणघणू लागल्या, नौबती धडाडल्या नि पुन्हा त्या रक्तबंबाळ शहराने शत्रूबरोबर टकरा देण्यास सुरवात केली. कालचा शहानजीफचा झगडा नि आजचा मोतीमहालाचा झगडा! तोडीस तोड अुडू लागली! परंतु अखेर अिंग्रजी निशाणाची बाजूच बिनतोड ठरून ते आंगल दल रेसिडेन्सीत कोंडलेल्या आपल्या देशबांधवांची मुक्तता करण्यास समर्थ झाले. ता. १७, ता. १८, ता. १९ तो तहत ता. २३ नोव्हेंबरपर्यंत लखनौशी लढाअीवर लढाअी घेत घेत शेवटी ती वेढलेली नि ती वेढा अुठविण्यास आलेली अिंग्रजी सेना परस्परास भेटती झाली. ज्या रेसिडेन्सीत आजपर्यंत मृत्युची कळा पसरली होती त्या रेसिडेन्सीवर आता विजयाचे स्मित झळकू लागले. परंतु ह्या आंगल विजयाला बंडवाले अजूनही जुमानीत नव्हतेच. ह्या दोन्ही अिंग्रजी सेना अेकत्र झाल्या असता नि रक्ताच्या प्रत्यक्ष समुद्रात ते सर्व शहरचे शहर तरंगू लागले असता तेथील बंडवाले शरण येण्याचे किंवा पळून जाण्याचे नाव काढीनात! अशा त्यांच्या हट्टी धैर्यामुळे लढाअी पुन्हा केव्हा जुंपेल हे अगदीच अनिश्चित होते. तेव्हा मागील अहोरात्र हाणामारीत विस्कळीत झालेली ब्रिटिश सेना पुन्हा नीट व्यवस्थेने रचण्यासाठी सर कोलिनने सुरवात केली. त्याने रेसिडेन्सी सोडून देअून दिलखूष बागेत सर्व सैन्य जमविले. त्यांची पुढील झटापटीला अवश्य अशी संघटना तयार केली नि मिळालेल्या आलमबागेमध्ये आअूटरामच्या हाताखाली ह्या विस्तीर्ण छाटाछाटीतून अुरलेली सुमारे चार हजार सेना नि पंचवीस तोफा ठेवून दिल्या. नि अशा रीतीने विजयाबद्दल त्याने आपल्या सैन्यातील शौर्याची, शिस्तीची नि आज्ञाधारकत्वाची यथार्थ स्तुती केली. त्या स्तुतिशौर्याचा बहुतेक वाटा जनरल हॅवलॉकचा होता!

परंतु तो विजयानंद आंगल सेना अनुभविते न अनुभविते तोच त्या विजयानंदाचा मुख्य वाटेकरी हॅवलॉक अेकाअेकी मरण पावला! लखनौच्या रणांगणातील भयंकर जाचाने, काळजीने नि निराशेने खचत खचत अैन विजयाचे रंगात हा शूर हॅवलॉक मृत्युचे स्वाधीन झाला. ता. २४ रोजी आंगलविजयात मृत्युने हे विष कालविले. तथापि हॅवलॉकचे मागे त्याच्या मुलाला नि पत्नीला सरदारीचा सन्मान देअून त्याचा अिंग्लंड देश हा कृतज्ञ झालेला आहे. परंतु ती वेळ

मेलेल्यांच्या दुःखात निमग्न होण्याची नव्हती तर त्यांच्या अपूर्ण अशा पूर्णत्वास नेण्याची होती. लखनौ घेताना हॅवलॉक पडला तेव्हा त्याच्या मृत्युनंतर त्याची खरी सेवा करणे म्हणजे लखनौ शहर जिंकणे होय!

परंतु लखनौ जिंकण्यासाठी निघावयाचे आधीच अिकडे कानपूरकडे हे तोफांचे आकस्मिक धडधडाट का चाललेले आहेत बरे? असतील चालले कशासाठी तरी! युरोपमधल्या रणांगणात प्रख्यात झालेला वीर विन्डहॅम जोपर्यंत कानपूरला आहे तोपर्यंत तिकडच्या तोफांनी सर कोलिनच्या छातीत धडधडण्याचे मुळीच प्रयोजन नाही. विन्डहॅमसारखा आंगल योद्धा असल्यावर त्याला कोण बंडखोर तोंड देण्याचे धैर्य करील? परंतु सर कोलिन, विन्डहॅम जसा कानपूरला आहे तसाच तात्या टोपेही तिकडेच आलेला आहे! असं हे वार्ताहर म्हणतात!

तात्या टोपे कानपूरकडेच आहे? सर कोलिनला त्या अँकू आलेल्या तोफांचा भयंकर अर्थ ध्यानात आला नि तो अत्यंत त्वरेने, लखनौस आभुटरामला सोडून देऊन, तो स्वतः कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडबडीत आहे ह्याची चौकशी करण्यास धावत निघाला!!

प्रकरण सहावे

तात्या टोपे

कानपूरला आपल्या सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेब पेशवे नि तात्या टोपे हे रात्री बाराचे सुमारास ब्रह्मावर्तास येऊन पोचले. तेथे ती रात्र घालवून दुसरे दिवशी सकाळी त्याचे कनिष्ठ बंधु बाळासाहेब, पुतणे रावसाहेब नि तात्या टोपे ही मंडळी राजवंशातील स्त्रीसमूहासह नावात बसून गंगानदी अुतरली नि लखनौ प्रांतातील फत्तेपूर शहरी येथून पोचले. तेथे असलेला श्रीमंत नानांचा परमस्नेही चौधरी भोपालसिंह ह्याने त्या सर्वांचे आदरातिथ्यपूर्वक स्वागत केले नि आपले येथे त्या सर्वांना ठेवून घेतले. मध्यंतरी कानपूरच्या लाथाळीत विस्कळीत झालेले सैन्य पुन्हा व्यवस्थित करण्यामध्ये नाना गुंतलेले होते. थोडेच दिवसांत बंड करून उठलेली ४२ वी रेजिमेंट नानांचे निशाणाखाली लढण्याचा संकल्प करून शिवराजपुरापर्यंत आली नि तिथून तिने सर्व संमतीने श्रीमंत नानांना आपल्यास घेऊन जाण्याबद्दल कोणीतरी अधिकारी मनुष्य धाडावा म्हणून विनंती धाडली. या विनंतीप्रमाणे श्रीमंत नानांनी तात्या टोपे यांस शिवराजपुराकडे त्या रेजिमेंटला आणण्याचा अधिकार देऊन रवाना केले नि त्याप्रमाणे तात्यांनी त्या रेजिमेंटला नानांच्या ध्वजाखाली आणले. तात्यांना हे शिवराजपूरचे सैन्य मिळताच त्यांनी हॅव्लॉकचे पाठीवर मागे सांगितल्याप्रमाणे, डावपेचांना आरंभ केला नि अखेर त्या आंगलवीराला अयोध्येतून खेचून परत कानपूरला आणले. हॅव्लॉक कानपूरला येऊन पाहतो तो हा विचित्र मराठा ब्रह्मावर्ताचे वाड्यात अगदी पूर्वीप्रमाणे मारे राज्य करून राहिलेला! तेव्हा पुन्हा अेकदा ब्रह्मावर्तास निकराची लढाई करणे आंगल सेनेस भाग पडले. या लढाईत पराजय पावताच गंगानदी अुतरून तात्या ससैन्य नानांना फत्तेपूरला येऊन मिळाले. थोडेच दिवसांत ग्वाल्हेरचे सैन्यास फितूर करण्याचा बेत नानांचे दरबारात घाटू लागला. या कामावर तात्याशिवाय कोणाची योजना अिष्टतर होणारी आहे? ज्या विलक्षण डोक्याने आजपर्यंत संबंध रेजिमेंटच्या रेजिमेंटस गुप्तरीतीने पोखरून बंडाच्या धाडसी कर्मास भारतात प्रवृत्त केल्या त्या या कावेबाज मराठ्यानेच ग्वाल्हेरचे सैन्य फितवावयास गेले पाहिजे! ताबडतोब तात्या टोपे ग्वाल्हेरला गुप्तरूपाने गेले. नि तेथून त्वरेने परत फिरताना त्यांनी त्या ग्वाल्हेर सैन्यापैकी मोरारच्या छावणीतील काँटिजेन्ट पायदळ, घोडेस्वार, तोफखान्यासह फौज आपल्याबरोबर काल्पीपर्यंत फितवून आणलीही! हे अैकताच नानांनी काल्पीच्या ह्या सर्व सैन्याची व्यवस्था करण्याचा अधिकार देऊन बाळासाहेबास तिकडे धाडून दिले. काल्पी शहर हे ठिकाण लष्करी दृष्टीने बंडवाल्यांस अत्यंत महत्त्वाचे होते. यमुनेचा प्रवाह त्या शहरामध्ये नि कानपूरमध्ये असल्याने अिंग्लिश सैन्यापासून संरक्षण करणारा तो अेक नैसर्गिक खंदकच झालेला होता. म्हणून काल्पी शहरांत तात्यांनी ठेवलेले प्रस्थान कायम करून तेथील किल्ल्याची लष्करी तयारी जय्यत करण्याचा नानांनी हुकूम दिला. काल्पी शहराचे संरक्षणास काही लोक ठेवून बाकीच्या सैन्यासह तात्या टोपे कानपूरच्या अिंग्रजी फौजेस शह देण्याचा विचार करू लागला.

सर कोलिन जेव्हा अिंग्रजी सैन्यासह लखनौच्या मुक्ततेकरिता कानपूर सोडून निघाला तेव्हा तेथील संरक्षण करण्याकरिता त्याने युरोपच्या लढायांत प्रसिद्धीस आलेला जनरल विन्डहॅम यास ससैन्य ठेवलेला होता. त्या युरोपियन सैन्याला नवीन कुमक येण्याचे आधी नि लखनौकडे चाललेला झगडा संपण्याचे पूर्वी कानपूर शहरावर साधल्यास पुन्हा अेकदा चढाई करून पहावी असा नानांचा निश्चय ठरून त्या कामावर हे ग्वाल्हेरहून तात्यांनी आणलेले सैन्यच धाडण्यात आले. ह्या सैन्यावर आता तात्या टोपे यांचीच मुख्य सेनापतित्वावर नेमणूक झालेली होती. अशा रीतीने नानांच्या दरबारात काल कारकुनाची लेखणी खरडीत बसणारा ब्राह्मण तात्या टोपे आज अेका सैन्याचा मुख्य सेनापती झालेला आहे! आणि युरोपच्या रणमैदानावर लष्करी तालमी घेण्यात ज्याचा जन्म गेलेला आहे त्या जनरल विन्डहॅमवर तो चालून जात आहे! आणि त्यांची साधने ती कोणती? नुकतेच बंड केलेले, असंघटित लष्करी शिपाई आजूबाजूच्या बाजारबुणग्यांसह त्यांच्या बरोबर निघालेले नि समोर संघटनेने, लष्करी शिक्षणाने युक्त संस्थापित सत्तेचे असे विजयी आंगल सैन्य अुभे ठाकलेले! अशी ही असमान झुंज पाहू कशी लढते ती -स्वातंत्र्याचे चैतन्य, अितर सर्व फायदे विरुद्ध पक्षाकडे असतानाही पाहू कसे लढते ते! म्हणजे साधनादी फायदे नसताना जर ते

अितके लढते तर शिस्त संघटनादी फायदे असताना ते किती लढू शकले असते याचे हे जिंवत शिक्षणच मिळालेसे होओील!

बंड केलेल्या ग्वाल्हेरच्या कोन्टिजंट फौजेसह तात्या टोपे हे ता. ९ नोव्हेंबरला काल्पीला येअून पोचले. कानपूरपासून काल्पी ४६ मैलांवर वसलेली आहे. येथून कानपूरच्या अिंग्लिश सैन्याची बरोबर बातमी काढून तात्यांनी काल्पी सोडून नि यमुना नदी अुतरून दुआबमध्ये प्रवेश केला. जालन येथे खजिना वगैरे सर्व अडगळ ठेवून, त्यांनी काल्पीला ३००० सैन्य नि २० तोफा संरक्षणार्थ ठेवून, यमुना अुतरताच घाओीघाओीने ते कानपूरवर चढाओी करून गेले नाहीत. सर कोलिनला लखनौकडे तेथील बंडवाल्यांनी अेकदा तोंड दिले म्हणजे तो तिकडे पूर्ण अडकून पडण्याची वार्ता येओीपर्यंत तात्या कानपूरच्या नुसत्या आजूबाजूलाच घेर धरीत होते. लखनौचे बंडवाले आता काही दिवस तरी सर कोलिनला गुंतवून टाकतील असा रंग दिसताच तात्या शिवराजपूरपर्यंत चढत आले. वाटेत लष्करी महत्त्वाच्या ठिकाणी त्यांनी सैन्याची ठाणी टाकली. सुमारे नोव्हेंबरच्या १९ तारखेला अितकी व्यवस्था करून तात्यांनी अिंग्रजांचा रसदीचा मुख्य मार्ग बंद करून टाकला. या तात्यांच्या डावपेचांचा अर्थ विन्डहॅमच्या नजरेस आल्याशिवाय राहिला नाही. त्याने कलकत्त्याकडून वहात असलेल्या गोऱ्या सैन्याचा प्रवाह कानपूरलाच थांबवून धरला. काथर्युच्या हाताखाली सैन्य देअून काल्पीच्या रसदनजीक तळ देवविला नि तात्या अयोध्येत सर कोलिनच्या पाठीवर मार देण्यासाठी निघून जातो किंवा कानपूरला येतो याची तो वाट पाहू लागला.

परंतु विन्डहॅम हा जात्या वाट पहाणारा योद्धा नव्हता. त्याचा धाडसी स्वभाव रणामध्ये त्याला नेहमी पुढे ढकलीत असे. शिवाय अिंग्रजांची हिंदुस्थानातीलच नव्हे तर अशियातील सैन्याविषयी जी अेक लष्करी श्रद्धा ठरलेली आहे तिचाही त्याच्या मनावर पगडा बसलेला होता. ही श्रद्धा म्हणजे अशी होय की, "अेशियाटिक लोकांचा पराजय करण्याची अुत्तम युक्ती म्हणजे त्यांच्यावर सरळ रीतीने चढाओी करून जाणे ही होय, आपण कितीही सशक्त असलो तरी जर किंचित मागे पाय घेतला किंवा अुशीर केला तर अेशियाटिक लोक तेव्हाच गर्वभराने फुगून जातात. परंतु आपण कितीही अशक्त असलो तरी मागे न घेता त्यांच्यावर निकराने सरळ रीतीने तुटून पडलो की, अेशियाटिक लोकांचे डोळे दिपून जाअून ते नुसते भेदरूनच सैरावैरा पळू लागतात." या लष्करी श्रद्धेचा अुपयोग आजपर्यंत अिंग्रजांनी जितके जितके वेळा केला त्यांतून बहुतेक वेळा तो यशस्वीच झालेला होता. त्यामुळे अेशियाटिक लोकांशी लढताना बळाच्या खऱ्या प्रमाणापेक्षा वरच्या दिमाखातच यशाचा जास्त संभव असतो, म्हणून रणामध्ये गोऱ्या मूठभर सैन्यानेही नीट तीरासारखे अेशियाटिक लोकांवर तुटून पडत जावे, नि त्यांनी चाल करण्याचे आधी आपणच त्यांच्यावर चालून जाअून आपले शक्तिमत्त्व जबर आहे असे त्यास भिववीत जावे. हा आंगलयुद्धशास्त्रांतला अेक प्रयोगसिद्ध नियमच ठरलेला होता. जो जो अिंग्रजी सोजीर अिकडे येओी तो तो हा नियम पाठ करीत असे नि जो जो अिंग्रज अितिहासकार ग्रंथ लिही तो तो या नियमाचा सिद्धान्त पुनः पठन करीत असे. अशा तालमीत जनरल विन्डहॅम हा तात्या टोप्याच्या हालचालींना मनसोक्त रीतीने चालू देअून वाट पाहत थोडाच बसणार? त्याने कानपूर शहरातून निघून काल्पीच्या बाजूला असलेल्या कालव्याचे पुलापर्यंत चाल केली.

ही ब्रिटिश फौजेची झालेली चाल पाहताच बंडवाल्यांच्या सैन्यानेही हालचालीस आरंभ केला. त्यांची सेना अकबरपुराहून सुरवंडीस आली नि सुरवंडीहून ता. २५ नोव्हेंबरला पांडु नदीला येअून भिडली. आपल्या अितक्या नजीक हा धाडसी शत्रु चालून आल्याची वर्दी लागल्याने विन्डहॅमच्या सैन्यात लढाओीची तयारी झाली नि अेशियाटिक लोकांच्या पराभवासाठी रामबाण असलेली युक्ती ता. २६ रोजी योजण्याचे ठरले. बंडवाल्यांवर आपण होअूनच सरळपणे चालून जाअून पहिल्याने त्यांच्या आघाडीला झोडावी नि मग असेच अेकअेकटे गांतून त्यांचे अितर भागही हाणून टाकावे, असा संकल्प करून विन्डहॅम ता. २६ ला सकाळीच शत्रूवर चालून गेला. बंडवाले अेका दाट झाडीत अुभे होते. त्यांनी अिंग्रजी सैन्यावर आपल्या तोफा सुरू केल्या. बराच वेळ मारामारी होअून अिंग्रजांनी तेथील ३ तोफांना जिंकून घेतले. विन्डहॅम म्हणू लागला अखेर माझ्या सरळ हल्ल्याने अेशियाटिक लोक आणखी अेकदा पराभव पावले नि गोरी फौज आणखी अेकदा विजयी झाली! गोरी फौजही आपण विजयी झालो - विजयी झालो, म्हणून जयशब्द करू लागली -परंतु हे विजयी सैन्या, तुझा खराच जर विजय झालेला आहे तर मग हे काय तू रणातून मागे मागे का हटत

चालतोस? किंवा अलीकडे रणांतील पिछेहाटीलाच विजय म्हणू लागले आहेत? कसला विजय आणि कसले रण! विन्डहॅमची गोरी फौज तात्या टोप्यांच्या घोडेस्वारापुढे हटत हटत थेट कानपूरपर्यंत मागे सरली. तिच्या पाठीवर असलेले बंडखोर घोडेस्वार धड लढाओ देओनात, धड पाठलाग सोडीनात! मराठ्यांच्या फौजेसारखेच ते शत्रूभोवती घिरट्या घालीत घालीत त्याला मागे रेंटीत नि आपण पुढे घुसत थेट कानपूर शहराच्या वेशीपर्यंत येऊन धडकले. बंडवाल्यांना धाकात ठेवण्यासाठी विन्डहॅमने मारलेल्या या सरळ धडकीला नेहमीच्या संप्रदायाप्रमाणे न भिता हे अशियाटिक लोक अलट त्यालाच धडक देत पुढे आले! मॅलेसन म्हणतो, “परंतु बंडवाल्यांचा पुढारी तात्या टोपे हा काही कोणी वेडगळ मनुष्य नव्हता. जनरल विन्डहॅमने जो आघात केला त्याने भयभीत होण्याचे दूरच राहून अलट अंग्रजी सेनानीचे मर्मस्थान त्या धूर्त मराठ्यांच्या नजरेस आले, विन्डहॅमची अंतर्गत स्थिती अखाद्या अघड्या पुस्तकासारखी झरकन तात्या टोपेने वाचून टाकली आणि अस्सल सेनानीच्या उपजत चातुर्याने त्याने त्या स्थितीचा पूर्ण फायदा घेण्याचा निश्चय केला.”¹

दिवसभर लढाओ दिलेल्या विन्डहॅमला २४ तासांचीही फुरसत न देता आपल्या सेनेला तात्यांनी त्या रात्री, दुसऱ्या दिवशी सकाळीच पुढे चाल करण्यास सज्ज असावे, असा हुकूम दिला. परंतु शिओली आणि शिवराजपूर येथील फौज येऊन तिने अंग्रजांच्या अजव्या बाजूवर तोफांचा गोळीबार करीपर्यंत पुढे न जाता तो गोळीबार होताच मग अंग्रजांवर त्वरेने हल्ला करावा असे त्याने योजिले होते. अिकडे विन्डहॅमनेही आपल्या सेनेला सकाळीच सशस्त्र अुभे केले. परंतु सुमारे नअू वाजेपर्यंत अुभे राहिले असताही बंडवाले येण्याची वार्ता मिळेना किंवा त्यांच्या हालचालीही कळेनात. तेव्हा अंग्रजी सेना न्याहारीसाठी आपापल्या तंबूत परत गेली. सुमारे ११ वाजता अंग्रजी सेनेला पुन्हा सशस्त्र सज्जतेचा हुकूम झाला. जनरल विन्डहॅमला सेनापती तात्या टोपे याचा नक्की हेतु काहीच कळेना. सर्व अंग्रजी सेनेत अनिश्चितता माजलेली होती.

अितक्यात निश्चिततेचा भयंकर अंमल सुरू करण्यासाठी तात्या टोपे यांच्या सैन्यातून अंग्रजांचे अजव्या बाजूवर तोफेचा लाल भडक गोळा येऊन आदळला. तो गोळा आदळतो तोच समोरूनही मारा सुरू झाला. लगेच विन्डहॅमने ६ तोफांसही कार्थ्यूला ब्रह्मावर्ताचे रस्त्यावर धाडून शहराचे त्या भागाला रक्षण करण्यासाठी पाठविले. बंडवाल्यांच्या तोफांचा नि अंग्रजांच्या मध्यभागाच्या तोफांचा जंगी सामना सुरू होऊन त्यात अंग्रजी गोलंदाज लवकरच हार घेऊ लागले. तात्यांनी आपल्या सैन्याचा अर्धवर्तुळाकृती व्यूह करून त्यामध्ये अंग्रजी सैन्याला समोरून नि दोन्ही बाजूंनी कोंडीत आणण्याचा घाट घातलेला होता. विन्डहॅमने तात्यांच्या अर्धवर्तुळास फोडण्याचा हवा तेवढा प्रयत्न केला. परंतु तात्यांच्या तोफांनी अंग्रजांना पुढे पाअूल टाकण्यास अशक्य करून टाकलेले होते. पुढे पाअूल तर राहोच पण आता मूळ ठिकाणीही अढळ राहणे अशक्य होऊन अंग्रज रणांतून पाअूल मागे घेऊ लागला. अंग्रजांची डावी बाजू आपल्या तोफा सोडूनही मागे फिरली हे पाहताच त्यांच्या अजव्या बाजूकडील काही सैन्याने नेट धरून तोफा रक्षण केल्या. परंतु ह्यापुढे अंग्रजी सोजीर रणात पाय धरीनात ते जसे मागे हटताना दिसले तसे बंडवाल्यांचे अर्धवर्तुळ पुढे ढकलीत चालले. संध्याकाळी सहाचे सुमारास ह्या भयंकर ढकलाढकलीत अंग्रजांची सेना पूर्णपणे कोलमडून गेली नि त्यांचा सेनापती जनरल विन्डहॅम हा सर्व सैन्यासह अस्ताव्यस्त रीतीने पळू लागला. त्याचे हजारो तंबू, राहुट्या, बैल, रसद नि पोषाख बंडावाल्यांच्या हातात पडले नि कानपूर शहराचा निम्मा भाग पुन्हा सेनापती तात्यांच्या ताब्यात आला. अशा रीतीने या जवान मर्द मराठ्यांच्या तरवारीवर ह्या विजयाचा दुसरा मुकुट झळकू लागला. कालच्या लढाओत जर त्याचा काहीसा अप्रत्यक्ष विजय होता तर आज त्याचा प्रत्यक्ष नि परिपूर्ण विजय झाला! त्याने अंग्रिशांच्या अेका

1

“Tatya Topi read then the necessities of Windham’s position as he would have read an open book and with the instinct of a real general he resolved to take advantage of them.”

-Malleison, vol. IV, page 167.

अत्युत्तम सेनापतीला दिवसभर चाललेल्या निकराच्या रणात नुसता पराभूत केला अितकेच नसून त्याचा त्याने पाठलाग केला. तंबू राहुट्यासह त्याची छावणी पाडाव केली नि कानपूर शहरातून त्यास हुसकावीत नेअून त्या शहराचा ताबा घेतला. जर ह्या सेनापतीअितकेच त्यांचे सैन्यही कर्तृत्ववान नि संघटित असते तर अिंग्लिश अितिहासकारही म्हणतात की ह्या मराठ्याने त्या दिवशी जनरल विन्डहॅमचे सैन्याला पार कापूनही टाकले असते! अितकी बिनतोड बाजू तात्या टोप्याने जनरल विन्डहॅमवर लागू केली!

आणि तात्या हा बिनतोडीचा डाव खेळत असताना त्याचा आवाज सर कोलिनला लखनौकडे अँकू गेलेला होता. ज्या वेळेस तात्या कानपूरवर चालून आले तेव्हा त्यांना अशी आशा होती की निदान महिनाभर तरी सर कोलिनला लखनौ शहर गुंतवून ठेवील नि तोपर्यंत जनरल विन्डहॅमच्या अेकलकोंडेपणाचा आपण सहजच फायदा घेअू. परंतु त्यांचा हा डाव त्यांच्या बाजूने अितका विजयी होत आला तोच त्यांना बातमी कळली की लखनौचे काम अगदी त्वरेने संपून तिकडे बंडवाल्यांचा फारसा अडथळा नसल्याने सर कोलिनही आपणांवरच चालून येत आहे. आता गंगेच्या दोन्हीबाजूने ब्रिटिश सैन्य तात्यांवर चढाअी करून आले होते. लखनौच्या बंडवाल्यांनी दाखविलेल्या ह्या ढिलेपणाने अिंग्लिशांच्या खुद्ध कमान्डर-अिन-चीफशी कुस्ती घेण्याचा ह्या बंडवाल्या सेनानीवर बोजा पडला होता. तरी तो मराठा सेनानी ता. २७ ची सर्व रात्र रणावरच सावधगिरीने काढीत अटळ अुभा होता.

त्या रात्री अेकदा जनरल विन्डहॅमच्या मनात आले की बंडवाल्यांवर रात्रीच्या रात्री छापा घालून दिवसा गेलेले यश परत मिळवावे. परंतु ह्या कल्पनेला सार्थकता देण्याअितका धीर ब्रिटिश सैन्यात अुरलेला नसल्यामुळे आता रात्री तर राहोच पण सकाळी तरी शत्रूला हात दाखविता यावा म्हणून विन्डहॅम कडेकोट तयारी करू लागला. त्याने कालच्या पराजयातील सर्व चुका दुरुस्त करून ता. २८ रोजी बंडवाल्यांवर पुन्हा शक्य तर चढाअी करण्याचा, निदान त्यांची चढाअी तरी न होअू देण्याचा निश्चय करून रणास सकाळीच आरंभ केला. अिंग्रजांच्या डाव्या नि अुजव्या बाजूंवर बंडवाल्यांच्या तोफा नि सैन्य मार देअू लागले. कालच्या प्रमाणेच आजही अिंग्रजांना त्यांनी नि त्यांना अिंग्रजांनी ठिकच्या ठिकाणी दुपारी १२ पर्यंत दाबून ठेवले. परंतु काल अिंग्रजांनी पाय जसा मागे घेतला तसे आज न करता ते रणात पाय पुढे टाकून शत्रूवर तुटून पडले. अेशियाटिक लोकांवर सरळ धडक घेतली, तेव्हा मग विजयांची शंका कशाला?

विजयाची शंका मुळीच नाही पण हा अुजवीकडे हाहाकार कोण करीत आहे? ब्रिगेडियर विल्सन ठार! कॅप्टन माक्री ठार! कॅप्टन मार्फी, मेजर स्टर्लिन, लेफ्टनंट केन, लेफ्टनंट गिबन चरचरा कापून जाअून ठार! अेशियाटिकांमध्येही अेखादा तात्या टोपे असतोच तर मग! त्या तात्याने नि त्याच्या सैन्याने संध्याकाळपर्यंत मारामार करून पुढे चाल करीत आलेल्या अिंग्रजी सैन्यास त्यांच्या कमान्डरसुद्धा मागे पिटाळून ह्या तिसऱ्या दिवशीही हा तिसरा विजय मिळविला! कालच्या पेक्षाही आज अिंग्रजी सेनेची जास्तच नामोहरामी अुडवून दिली. त्यांच्या दोन्ही भागांनाही रणांगणातून हुसकून दिले. काल अर्धे शहर घेतले होते तर आज तात्याने सर्व कानपूर काबीज केले नि अशा रीतीने ह्या जवानमर्द मराठ्यांच्या तरवारीवर हा तिसरा विजयाचा मुकूट लकाकू लागला!^३ पराभव पावून अिंग्रजी सैन्य मागे पळत होते तेव्हाच अिंग्रजांचा कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिनही त्याच्या छावणीत येअून दाखल झालेला होता. त्याने आपल्या डोळ्यांनी, अिंग्रजी फौजेची अुडालेली त्रेधा पाहिली, त्याने आपल्या डोळ्यांनी बंडवाल्यांची विजयी सेना

---

² The following graphic picture is given of the defeat by an English Officer:- "You will read the account of this day's fighting with astonishment for it tells how the English troops, with their trophies and their mottoes and their far-famed bravery were repulsed and they lost their camp, their baggage and position to the scouted and despised natives of India! The beaten English - as the enemy has now a right to call them, -have retreated to their entrenchments amidst overturned tents, pillaged baggage, men's kits, fleeting camels, elephants and horses, and servants. All this is most melancholy and disgraceful!" -Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. II, Page 190.

कानपूर शहरात प्रवेश करताना पाहिली, त्याने आपल्या कानांनी बंडवाल्यांची रणशिंंगे नि रणताशे, जयनादांचे कडकडाट करताना ऐकिले! कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडबडीत आहे हे त्याच्या आता पूर्णपणे ध्यानात आले!

सर कोलिन अिंग्रजाचे छावणीत येऊन पोचल्याचे कळताच ज्यांची अत्यंत भीती वाटत होती ती गोष्ट घडली आहे हे तात्यांना कळून आले. लखनौने निकराचे अँवजी ढिलेपणा केल्याने सर कोलिन ससैन्य कानपूरवर अयोध्येकडून चालून आला! हे अप्रिय सत्य प्रत्ययास येताच धीर न सोडता तात्यांनी अयोध्येकडील पूल फोडून टाकून अिंग्लिश सैन्यास गंगा नदी अुतरणे अशक्य करण्यासाठी त्या पुलावर तोफांचा मारा सुरू करण्यास आरंभ केला. परंतु या बंडवाल्यांच्या तोफांचा रोख आधीच ओळखून सर कोलिनने अिंग्रजी तोफांचा अुलट मारा चालविला नि त्यांच्या आश्रयाखाली ता. ३० नोव्हेंबरपर्यंत सर्व अिंग्रजी सेना अयोध्येतून कानपूर शहरालगत येऊन अुतरली. तरी कानपूर शहर सोडून जाण्यास बंडवाले तयार होअीनात. त्यांनी त्या शहरापाशी अिंग्रजांच्या मुख्य कमान्डर-अिन-चीफशीही दोन हात करण्याचा घाट घातला. कारण "They had, as their leader, a man of very great national abilities."³ ह्या कर्तबगारीच्या सेनापतीने आपली डावी बाजू कानपूरच्या नि गंगेच्या दरम्यान अडचणीच्या जागेत, आपला मध्य खुद्द कानपूर शहरात नि आपली अुजवी बाजू गंगेच्या कालव्यावर पसरून ठेवलेली होती. त्याचे सैन्यात लष्करी शिक्षण मिळालेले दहा हजारापर्यंत शिपाअी लोक होते. त्यांनी डिसेंबरच्या पहिलीला नि दुसरीला अिंग्रजी सैन्याच्या कमान्डर-अिन-चीफला स्वस्थ बसू दिले नाही. दुसरे दिवशी तर खुद्द त्याच्याच तंबूवर बंडवाल्यांनी अेकाअेकी गोळीबार सुरू केला होता. ४ तारखेला त्यांनी काही ज्वालाग्राही बोटी अयोध्येच्या पुलाला जाळण्यासाठी गंगेच्या प्रवाहात धाडून दिल्या. ता. ५ ला तर त्यांच्या तोफखान्यांनी अिंग्रजांचे सर्व सैन्यावर असा मारा करण्यास आरंभ केला की, सर कोलिनला तळ सोडून सैन्याची पुष्कळशी हालचाल नि अिंग्रजी तोफांतून बराच वेळ गोळा फेकणे बंद करणे भाग पडले. बंडवाल्यांनी ही धिटाअीची केलेली रणाव्हाने आजपर्यंत मुकाट्याने अैकण्याची सर कोलिनला जी पाळी आलेली होती ती ह्या ५ व्या तारखेनंतर मात्र येणारी नव्हती. कारण आता त्याने त्याच्या सैन्याची अुत्तम अेकबद्धता करून मार्गातील सर्व अडचणी दूर केलेल्या होत्या. म्हणून दिवसेंदिवस प्रत्यक्ष अिंग्लिश कमान्डर -अिन-चीफचे तंबूवर गोळीबाराची चेंडूफळी खेळत बसणाऱ्या हट्टी, धीट नि अुद्दाम बंडवाल्यांशी ता. ६ रोजी आपण होअूनच निकर करण्याचा त्याने निश्चय केला. या वेळेस बंडवाल्यांकडे सुमारे नअू-दहा हजार लष्करी शिक्षण मिळालेले शिपाअी असून त्यांच्या डाव्या बाजूकडे खुद्द नानासाहेब, अुजवीकडे ग्वाल्हेरचे सैन्य नि त्या सर्वांवर तात्या टोपे हे सेनापती झालेले होते. अिंग्लिशांकडे अेकंदर गोरी नि काळी मिळून पाच हजार पायदल, सहाशे घोडेस्वार नि ३५ तोफा मिळून सुमारे ६००० लोक अितकी फौज सज्ज झालेली होती. चार्लस बॉल म्हणतो- ७५०० फौज होती नि त्या सर्वांवर खुद्द कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिन हे सेनापतीत्व करीत होते.

सर कोलिनने बंडवाल्यांची अुजवी बाजू असंरक्षित ठिकाणी पडलेली आहे हे पाहून ता. ६ डिसेंबरला सकाळी ९ वाजता प्रथमतः लढाअीचे तोंड जुंपविले. अुजव्या बाजूवरच आपण मुख्य हल्ला करणार आहोत हे छपविण्याकरता डाव्या बाजूवरच अिंग्रजी तोफा प्रथम गोळा फेकू लागल्या नि त्यासरशी बंडवाल्यांचे लक्षही तिकडे वेधले. ग्रेटहेडने बंडवाल्यांच्या मध्यावरही अेक खोटाच हल्ला चढविला. असा रीतीने तिकडे लवकरच गोळीबारांच्या भयंकर धडपडीत ते पृथ्वी कंपित करू लागले असता अिकडे अुजवीकडे लपत छपत येऊन अिंग्रजांनी बंडवाल्यांवर खराखरा हल्ला अत्यंत निकराने चढविला. शीख लोक नि गोरे लोक तीरासारखे चालून येत असता त्यांजवर ग्वाल्हेरचे सैन्याने तोफांचा भयंकर मारा सुरू केला. त्याचप्रमाणे पांड्य सेनेच्या बंदुकाही आंग्लसेनेवर आगीचे लोळ ओकू लागल्या. शीख लोक 'डबल मार्च' करून धावत येताच बंडवाल्यांची नि त्यांची अेक अर्धातासापर्यंत खडाजंगीची कुस्ती चालली. अितक्यात पीलचे लोक तोफ घेअून जेव्हा तिथे आले तेव्हा बंडवाल्यांची अुजवी बाजू हटू लागली. अेकदा ती हटू लागल्यावर मग अिंग्रजी सेनेच्या जोरास विचारणेच नको. त्यांनी लवकरच त्यांच्या बाहेरच्या सैन्याची वाताहत अुडविली. त्यांच्या तोफा पकडून घेतल्या नि त्यांची सर्व छावणीही काबीज केली. बंडवाल्यांच्या अुजव्या बाजूकडे सर कोलिनला असा

---

³ Malleson, Vol II, page 184.

परिपूर्ण विजय प्राप्त झाला. परंतु त्याची मनीषा अितक्यानेच शांत होणारी नव्हती. ह्या अुजव्या बाजूकडे काल्पीचा रस्ताही अडवून टाकून त्याच्या मनांत तात्याला ससैन्य शरण आणावयाचे होते. म्हणून त्याने ब्रह्मावर्ताचे रस्त्यावर मॅन्सफील्डला ताबडतोब धाडून दिले. या दिवशी अेशियाटिक लोकांबद्दल असलेला पाश्चात्य लष्करी सिद्धांत त्याच्या विधिनिषेधात्मक अुभय स्वरूपातही प्रत्ययास आलेला होता. बंडवाल्यांच्या मध्यावर ग्रेटहेडने जो हल्ला केलेला होता तो अितका पोचत होता की, जर बंडवाल्यांनी त्याच्यावर खरोखरच अेकदम आघात केला असता तर त्याची खोड मोडून त्यासरशी तो सर्व दिवस पालटला असता. परंतु अिंग्रज सरळ रीतीने धडक देत येताच बंडवाले धाकाने दबू लागले. आघातक पद्धतीचा अवलंब करताच नि हिंमतीचा देखावा दाखविताच अेशियाटिक लोक कचरले हा विधीपक्ष जर मध्यावर सिद्धीस गेला तर अिकडे बंडवाल्यांच्या डावीकडे त्याच सिद्धांताचा निषेध पक्षही प्रत्ययास आलेला होता. कारण मॅन्सफील्ड पाशी पुरेसे सैन्य असूनही तो बंडवाल्यांच्या डावीवर आघात करीत तुटून न पडता डावपेचाने लपत टपत बसतोसा दिसताच बंडवाले शिरजोर होअून त्याच्यावरच तुटून पडले! ह्या मॅन्सफील्डच्या स्थिर पद्धतीने सर कोलिनची अर्धी मनीषा अपूर्ण राहिली. कारण तात्या ससैन्य शरण येण्याचा संभव आता दुर्मिळ झाला. तो मराठा सेनापती तात्या टोपे मॅन्सफील्डला दटावीत दटावीत ब्रह्मवर्ताकडे अिंग्रजी जाळे तोडून तोफांसुद्धा नि सैन्यासुद्धा पार निघून गेला होता! तात्यास धरू पाहतो! सर कोलिन, ह्या मराठी वाघास धरावयास तुला अजुन रक्ताळलेल्या आतड्यांची अशी किती तरी जाळी पसरावी लागतील!

या दिवशी बंडवाल्यांच्या तोफांसुद्धा तात्या टोपे जरी निसटून गेलेले होते तरी त्यांचे मागोमाग होप ग्रॅटने स्वारी केली. ता. ९ डिसेंबरला शिवराजपुरानजीक तात्याचे सैन्याशी त्याची पुन्हा अेक पळती चकमक अुडाली नि त्यातूनही तात्या नि त्यांचे सैन्य जरी निसटलेच तरी बंडवाल्यांच्या बहुतेक तोफा अिंग्लिशांच्या हाती पडल्या. ह्याप्रमाणे सर कोलिनने ता. ६ ते ता. ९ या चार दिवसांमध्ये विन्डहॅमचे पराजयांचा सूड अुगविला, बंडवाल्यांच्या ३२ तोफा काबीज केल्या नि त्यांच्या सैन्याची साखळी तोडून टाकून काही काल्पीकडे नि काही अयोध्येकडे घालवून दिले. ह्या कठीण विजयानंतर बाकीचे सोपे विजयही त्यांनी का मिळवू नयेत? अेतदर्थ, तो ब्रह्मावर्तास दौडत गेला, तेथील राजवाडा त्याने धुळीस मिळवून टाकला. तेथील मालमत्तेची लूट केली नि नंतर ह्या सर्व विजयावर कळस चढविण्याकरिता ब्रह्मावर्ताची टोलेजंग देवालये फोडून अुद्ध्वस्त करून टाकली.

या ब्रह्मावर्ताच्या वाड्यातच सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराचा गर्भसंभव झालेला होता. ह्या ब्रह्मावर्ताच्या देवालयांनीच ह्या स्वातंत्र्यगर्भावर आशीर्वचने वर्षिलेली होती! याच ब्रह्मावर्तास भारतभूमीची दैदीप्यमान वीररत्ने नाना, तात्या, बाळाराव, झाशीची 'छबेली' वाढून लहानाची मोठी झालेली होती. रायगडावरून कडेलोट झालेले मराठ्यांचे राज्य अिंग्रजांच्या रक्तकर्दमातून ज्या दिवशी येथे पुनःप्रादुर्भवन पावले त्या दिवशी या वाड्याने नि या देवालयांनी दीपोत्सव केलेला होता!

त्या दीपोत्सवाच्या आगीनेच आज ते भस्मीभूत झालेले आहेत. पण अितिहासा, त्यांच्या या पवित्र भस्मावर अेक अश्रुही गाळू नकोस! स्वातंत्र्याचे तेजोमय गर्भाला अुद्भव देत असताना त्या अुदात्त प्रसववेदनेने जे वाडे नि जी देवालये मरण पावतात त्यांचे मरण, गुलामगिरीची लेंदारे प्रसविणाऱ्याना वाड्यांच्या नि देवालयांच्या अस्तित्वापेक्षा सहस्रपटीने अधिक चैतन्यदायी होते! प्रेताच्या ताटीला लागण्यापेक्षा यज्ञीय हुताशनांत हविर्भूत होणारे काष्ठच सहस्रतेने अधिक चैतन्यदायी असते!

प्रकरण सातवे

लखनौचा निःपात

तात्या टोपेनी कानपूरकडे चालविलेल्या भयंकर गडबडींना असा बंधारा घातल्यानंतर मग सर कोलिनने बंडखोर प्रदेशाचा पुनर्विजय करण्यास कंबर कसली. दिल्ली जिंकल्यानंतर तेथून खाली अलिगडपर्यंतचा प्रदेश शांत करीत सीटन हा अलिगडला आलेला होता. म्हणून आता कानपूरपासून वर अलिगडापर्यंत प्रदेश शांत करण्याकरिता वालपोलला काल्पी रस्त्याने धाडण्यात आले. वालपोल कानपूरपासून वर चढत नि सीटन अलिगडपासून खाली अुतरत त्या दोघांनी मैनपुरीला भेटावे नि अशा रीतीने दुआबाचा यमुनाकाठ पूर्णपणे पुनर्जित व्हावा आणि यमुनातीराने ही सैन्ये जात येत असता दुआबाच्या गंगातीराने खुद्द सर कोलिनने फत्तेगडापर्यंत चढत जावे असा आंग्ल सैन्याचा नकाशा रेखाटला गेला. या नकाशाप्रमाणे दुआबमधील बंडवाले हटत हटत फत्तेगडाकडे जमू लगतील हे अघडच होते आणि अंतर्दर्थ सरतेशेवटी वालपोल, सीटन नि कोलिन ह्या आंग्ल सैन्याचे त्रयीने आपआपल्या मोहिमा संपवून फत्तेगडावर अेकत्र व्हावे हे ओघानेच प्राप्त होणारे होते. सन १८५८ च्या ह्या येत्या वर्षात साधारणपणे हे कार्य पुरे व्हावे हा अंग्रजी बेत होता.

ह्या नकाशाप्रमाणे वालपोल हा तोफखान्यासुद्धा सर्वांगपूर्ण गोरे सैन्य घेऊन कानपूरहून १८ डिसेंबरला काल्पीरस्त्याने वर चालला. वाटेमध्ये ठिकठिकाणी बंडवाल्यांच्या तुरळक सैन्याशी लहान लहान चकमकी देत, बंडखोरांना आश्रय दिलेल्या गावांवर अंग्रजांचा ठराविक सरसकट सूड अुगवीत, नि अशा रीतीने तो प्रदेश पुन्हा पूर्णपणे ब्रिटिश अंमलाखाली आणीत तो अिटावा शहरापर्यंत चालत आला. आणि येथूनही तसाच पुढे गेला असता परंतु ह्या अिटावा शहरातील सर्व बंडवाले निघून गेल्यानंतरही त्याला तेथे ससैन्य थांबणे भाग पडले. कारण काय असावे बरे! अंग्रजांचे हे बलवान सैन्य अेकदम थबकून रहावे असे काय झाले? बंडवाल्यांचे हजारो पायदळ तर चालून आले नसेल? पांड्य सेनेची चपल घोडेस्वारांची मांदी तर अंग्रजांवर हल्ला करीत नसेल? किंवा त्यांचा गडगडणारा तोफखाना तर अंग्रजांवर जळजळीत विस्तवाचा पाऊस पाडीत नसेल?

यापैकी अिटाव्यापाशी काहीही घडत नव्हते! पायदळाची हजारो घोडेस्वारांची मांदी, किंवा तोफखान्याचा विस्तव यापैकी काहीही अंग्रजांना थबकून ठेवण्यास अिटाव्यापाशी सजलेले नव्हते! फक्त अेक तीस-चाळीस हिंदी योद्धे त्या पलिकडच्या लहानशा अिमारतीत अुभे राहिलेले आहेत! त्या अिमारतीवर छप्पर असून तिच्या भिंतीला गोळीबाराची भोके दाखविलेली आहेत ह्या लहानशा अिमारतीत अुभे रहाणाऱ्या- हातात अेकेक मस्केट नि हृदयात अेकेक जळती ज्योत घेतलेल्या -या तीस-चाळीस लोकांनीच अिटाव्याच्या दाराशी या अंग्रजी चतुरंग सेनेला मज्जाव केलेला आहे! त्यांनी या अंग्रजी तोफखान्यासह अिटाव्याच्या तटाशी भिडलेल्या अंग्रजी सेनेला रणांगणावर 'युद्धं देही' म्हणून निकराची मागणी चालविली आहे! अिटाव्याचे दारात पाय ठेवणारास 'युद्धं देही'ची दस्तुरी द्यावी लागते! युद्धं देही! जिवाची पर्वा बाळगून हे असामी पलायनाचे मार्ग खुले असताही त्या अिमारतीत हट्टाने अुभे राहून अंग्रजांस म्हणू लागले 'युद्धं देही'! आता या टीचभर अिमारतीत बसलेल्या या मूठभर लोकांशी अंग्रजांच्या घोडेस्वारांनी, पायदळांनी, तोफखान्यांनी युद्ध ते तरी काय द्यावे! आणखी थोडी वाट पहावी म्हणजे या वेडगळ मागणीला सोडून हे माथेफिरू शुद्धीवर येतील नि अजून खुली असलेली पलायनाची वाट गाठतील! परंतु कितीही वाट पाहिली तरी त्यांचे फिरलेले माथे ठिकाणी येईना! ठीक आहे तर, द्या युद्ध द्या! नुसत्या आपल्या तोफखान्याला अेकदा त्यांना दाखविणे म्हणजेच त्यांच्याशी युद्ध देऊन त्यांचा पराभव करणे आहे. म्हणून अंग्रजी सैन्याने आपला जबडा अुघडून त्या माथेफिरूंना भय दाखवून पाहिले.

भय? भय कोणाला? ज्याने अेकदा दिव्य स्वातंत्र्यासाठी स्वातंत्र्यलक्ष्मीच्या चैतन्याने मोहित होऊन मरणाशीच स्नेह केला -मृत्यूचे भय सोडले -मृत्यूसाठी जो हपापून राहिला - त्याला भिवविण्यासाठी या जगात कोण समर्थ आहे? जो जयासाठी लढतो तो भिअील, जो कीर्तीसाठी लढतो तो भिअील, परंतु जो मरणासाठीच लढतो त्याला कोण भिवविणार आहे? शहीदाला कोण अडथळा करू शकणार आहे? पृथ्वीवरील सर्व निखारे आणि आकाशातील सर्व

विजा ह्या अेकसमयावच्छेदाने जरी त्यावर कोसळल्या तरी त्याला प्रिय असलेली वस्तु अधिक त्वरेने प्राप्त करुन घेण्यासाठी ज्याचे पाय वळतात त्याचे अधिक काय वाकडे होणार आहे? ज्याने अेकदा मरणाची आशा धरली त्याला मग जगात निराशा अुरली नाही! प्रियेकडे प्रियतम जसा धावत जातो तसे ते मरणाकडे धावत जातात, अशा ह्या अिटाव्याच्या देशवीरांना भय कसले नि कोण दाखवू शकणार?

आणि म्हणून त्यांनी पलायनाचे अुघडे असलेले मार्ग सोडून दिले. त्यांनी विजयाची लवलेशही कल्पना बाळगली नाही आणि अिंग्रजांच्या चतुरंगसेनेला धिक्कारीत हे मूठभर लोक त्या अिमारातीतून 'युद्धं देही' म्हणून गर्जना करू लागले! दिल्लीच्या तटाला भिअून जे थांबले नाही, कानपूरच्या रणास भिअून जे थांबले नाही ते अिंग्रजी सैन्य या टीचभर अिमारातीपुढे ठेचाळून अेकदम थांबले!!

मॅलेसन लिहितो, "संख्येने मूठभर, फक्त मस्केट काय ती जवळ, परंतु त्यांच्यामध्ये निराशेच्या अवसानाहूनही अेक जास्तच निकराचे अवसान भरलेले होते. त्यांच्या धेयास्तव आत्मार्पण करण्यासाठी ते मृत्यूची लालसा करीत होते! वालपोलने त्या जागेची पहाणी केली. अेका सैन्याने थांबून रहावे असे त्या जागेत काहीच नव्हते. तिला मारा करून घेणे अगदी सुलभ होते. परंतु तिच्या आत असलेल्या लोकांवर मारा करणे म्हणजे कितीतरी मनुष्यांचे बळी द्यावे लागते. म्हणून युक्त्या प्रयुक्त्या चालू झाल्या. त्या सर्वांचे वैफल्य लक्षात आल्यानंतर मग गवत पेटवून देअून त्यांना आतल्याआत भाजून काढण्याचा प्रयत्नही झाला. परंतु सर्व व्यर्थ! त्या भिंतीच्या भोकांतून त्या निर्धारी योद्ध्यांनी हल्ला करणारांवर असा संतत नि अचूक मारा चालविला की तीन तासपर्यंत अिंग्रज त्या अिमारातीला स्पर्श करू शकेना! शेवटी ती जागाची जागा सुरंग लावून अुडवून देण्याचे ठरले. अंजिनीवर लोकांनी सुरंग खणला नि त्याला बत्ती दिली.

The explosion of this conferred on the defenders the martyr's honour they coveted. It buried them in the ruins!"¹ सुरंगाने ती सर्व अिमारात आकाशांत अुसळली आणि मग ती खाली कोसळली- जिच्या अुसळण्यात आणि कोसळण्यात त्या देशवीरांना ज्याची अत्यंत अुत्कटता लागली होती तो शहादतीचा मान मिळाला! ते सर्वजण जागच्या जागी ठार झाले!

आणि त्या दिवसापासून मरावे कसे ह्या विषयावर ही अिटाव्याची पवित्र समाधी अहोरात्र आपल्या मूकपणानेच भयंकर व्याख्याने देत असते! अिटावा! शूर अिटावा! थर्मापिलीच्या पहाडात, अिटलीतील ब्रेशाच्या तटबंदीत किंवा नेदर्लंड्सच्या डी रुटरच्या कलेवरात तुझ्याहून अधिक तेजोमय ते काय असणार आहे? अिटावा! शूर अिटावा!!

अिटाव्याहून वालपोल येतो आहे तो सीटनही अलिगड, काशगंज, मिनपुरी वगैरे ठिकाणी बंडवाल्यांच्या किरकोळ सैन्याला मार देत खाली अुतरत होता. या दोन्ही सैन्यांची गाठ ता. ३ जानेवारी सन १८५८ ला मिनपुरी येथे पडली. पूर्वीच्या कार्यक्रमाप्रमाणे दुआबाचे यमुनातीर ब्रिटिश सैन्याने दिल्ली मीरतपासून अलाहाबादेपर्यंत परत जिंकून घेतले. अिकडे गंगातीराने चढत जाअून फत्तेगडाच्या नबाबास शासन करून नि दुआबातील बंडवाल्यांचा तो शेवटचा आश्रय अुधळून देअून दुआबाचा सर्व प्रदेश निर्वैर करण्यासाठी कानपूरहून सर कोलिनही फत्तेगडाकडे चाललेला होता. या दोन्ही बाजूंनी वर चाललेल्या ब्रिटिश सैन्याने अलिगड, अिटावा, मिनपुरी वगैरे ठिकाणचे अेकूण अेक बंडवाले वर हुसकीत फत्तेगडात कोंडून टाकले. फत्तेगडाला फरुकाबादेच्या नबाबांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले असल्याचे मागे सांगितलेलेच आहे. त्या नबाबाच्या सैन्याशी अिंग्रजी कमान्डर-अिन-चीफच्या बऱ्याच झटपटी झाल्या. फत्तेगडाकडे दिल्लीहून नि कानपूरहून पराभव पावलेल्या शिपायांचाच फार भरणा असल्यामुळे त्यांनी लढाअीचे तोंड लागताच मरणाचे भयाने धूम ठोकावी. परंतु ते मरण तरी ह्या अपमानाने टळत होते का? तर तेही नाही! त्यांनी पळ काढताच अिंग्रजांनी त्यांचा पाठलाग करून सहाशे, सातशे, केव्हा हजारापर्यंत लोक चराचर कापीत चलावे! हे ह्या पळपुट्यांचे मरणे नि ते त्या अिटाव्याचे मरणे! जमीन अस्मानाचा फरक!

¹ Malleson, vol. IV, page 201.

फत्तेगडला नानांचा कट्टा मदतगार नादीरखान ह्याला नेटिव्ह लोकांच्या समक्ष फाशी देण्यासाठी नेला. फाशीवर चढताच तो लोकांस शेवटचा अपुदेश म्हणून म्हणाला: “Calling upon the people of India to draw their swords and assert their independence by the extermination of the English.” ह्या पराभवाचे प्रत्यंतर फरुकाबादच्या नबाबास लवकरच भोगावे लागले. त्याची राजधानी, किल्ले, युद्धसामग्री ब्रिटिशांचे हातात पडली नि अुरले सुरले सर्व बंडवाले त्याचेबरोबर रोहिलखंडात गंगापार हुसकले गेले. जानेवारीच्या ४ तारखेला ज्या वेळेस सर कोलिन फत्तेगडात विजयासह प्रवेश करिता झाला त्या वेळेस सर्व दुआब नि बनासरपासून वर मीरतपर्यंत सर्व भूप्रांत ब्रिटिश सैन्याचे पूर्ण अंकित झालेला होता.

तेव्हा आता असा प्रश्न उपस्थित झाला की दुआबच्या विजयानंतर ब्रिटिश सैन्याचा कार्यक्रम काय ठरवावा? दुआबमधल्या बंडाच्या ज्वालाविप्रलयाने अितर प्रांतातील बंडे आपोआपच अपुशम पावतील ही अिंग्रज सरकारास काही काळापूर्वी असलेली आशा हल्ली पूर्णतेने विफल झालेली होती. दिल्ली पडली की आठ दिवसांचे आत बंडाची राख होऊन जातील म्हणून मोठमोठ्या राजकारणकुशलांनी भविष्ये केलेली होती. परंतु वस्तुस्थितीत दिल्लीपतनाने बंडाची राख होण्याचे अैवजी त्या भविष्यांची राखरांगोळी झाली. कारण दिल्लीला तुंबून पडलेला सेनासमूह ते शहर पडताच अेका अुन्मत्त जलौघासारखा घोंघावत अितस्ततः धावत चालला. बख्तरखानाचे हाताखाली रोहिल्यांची फौज, वीरसिंगाचे हाताखाली नीमचची फौज, नि आपआपल्या सुभेदारांच्या हाताखाली अितर पराभूत फौजा अिंग्रजांना शरण रिघण्याअैवजी दिल्ली पडताच अपमानाच्या संतापाने जास्तच वाढू लागून दिल्लीला हुकलेला सूड दुसरीकडे कोठेतरी अुगविण्यासाठी निघाल्या.^३ पराजयाची बंडवाल्यांना आता क्षिती अुरलेली नव्हती. विजयाच्या आशेचा पहिला भर थंडावून गेला होता. आता त्यांच्या हृदयाला निश्चयांचे दाढ्य आलेले होते. वाटेल ते झाले तरी अिंग्लिशांशी लढत रहावयाचे, याशिवाय दुसरा विचारच त्यांनी स्पर्शू दिला नाही. अेकतर फिरंगी तरी मेला पाहिजे किंवा आपण तरी मेलो पाहिजे. ह्या दोहोंपैकी कोणतेही अेक जोपर्यंत होणार नाही तोपर्यंत शस्त्र खाली ठेवणे नाही, असा त्यांचा बाणेदार निर्धार झालेला होता. ते आपसाआपसात भांडत होते, त्यांच्यापैकी काही व्यक्ती लोभाने बेबंदशाही करीत होत्या, काही मरणाचे भयाने केव्हा केव्हा पळत होते, परंतु अिंग्रजांशी लढाअी सोडून देण्यास मात्र त्यांच्यापैकी कोणीही कबूल नव्हते! अेकतर फिरंगी किंवा अेकतर आपण-कोणा अेकाचा पूर्ण निःपात झाल्याशिवाय तरवार ठेवणे नाही. हा निर्धार जर कधी प्रत्येक बंडवाल्याच्या आवळलेल्या दातांवर, आखडलेल्या भिवयांवर नि आठी घातलेल्या कपाळावर स्पष्टतेने लिहिलेला असेल तर तो आता दुआबातील पराजयानंतरच होय! याच वेळी लढाअीत पकडून फाशीवर चढविल्या जाणाऱ्या शिपायांस अिंग्रजी अधिकाऱ्यांनी या युद्धाबद्दल केलेल्या प्रश्नास त्यांनी अुत्तर केले, “फिरंग्यास मारणे हीच धर्माज्ञा आहे! आणि याचा शेवट? सर्व अिंग्लिशांचा निःपात आणि सर्व शिपायांचा निःपात! पुढे जी प्रभूची अिच्छा!”^{३३}

दिल्ली पडल्याने बंडवाल्यांची स्वातंत्र्य चेतना खंगावयाचे अैवजी ती अशी जास्त जास्तच पेटत चालली. आणि दिल्लीचा सूड घेण्यासाठी ते लखनौ नि बरेली या दोन शहरी लढत चालले. कारण दुआब जिंकल्यानंतर रोहिलखंड नि अयोध्या हे दोन प्रांत अजून बंडवाल्यांच्या पूर्ण ताब्यात असून तेथे त्यांची राजसिंहासने चापून राज्य करीत होती. तेव्हा ब्रिटिश सेनेचा आता मुख्य प्रश्न म्हणजे या दोन प्रांतांस पुन्हा जिंकून घ्यावयाचे हा होता. या प्रश्नांचे अुत्तर सर

2

. “अेकदा दिल्लीला अशी अफवा अुठली की श्रीमंत नाना स्वतः दिल्लीवर चालून येअून बादशहास सोडवून नेणार आहेत! ही वार्ता अैकताच दिल्लीचे अिंग्रजी अंमलदारांनी बादशहाचे कैदेवरील मुख्य अधिकाऱ्यांस सक्त ताकीद दिली की अशी नानांची गडबड खरोखरच सुरू झाली तर त्याने अेकदम बादशहाला गोळी घालून ठार मारावे.”

-- Charles Ball, Vol, II, page 94.

³ “The slaughter of the English is required by our religion. The end will be the destruction of all the English and all the sepoys -and then the God knows!” -Charles Ball, Vol. II, page 242.

कोलिनने असे दिले की, प्रथम रोहिलखंड जिंकावे नि मग लखनौचा समाचार घ्यावा. लॉर्ड क्लॉनिंगचा असा आग्रह पडला की, प्रथम लखनौचे जंगी केंद्र अुद्ध्वस्त केले असता बंडवाल्यांची दुसरी लहान लहान शहरे आपोआपच शरण येतील. लॉर्ड क्लॉनिंगच्या हुकूमप्रमाणे वागणे भागच असल्याने कमान्डर-इन-चीफ सर कोलिन ह्याने प्रथमतः लखनौचा निःपात करण्याचा निश्चय कायम केला. फत्तेगडला सीटन नि वालपोल नि कोलिन यांच्या मागच्या बेताप्रमाणे अेकत्र झालेल्या फौजांची संख्या अेकंदर दहा अकरा हजारापर्यंत होती. दुआबमध्ये मुख्य मुख्य ठिकाणी संरक्षणासाठी थोडी थोडी ब्रिटिश फौज ठेवून नि आगच्याहून आलेली नवी कुमक बरोबर घेऊन सर कोलिन कानपूरहून आलेला सेनासागर घेऊन लखनौवर चालला.

या वेळच्या अिंग्रजी सेनेचे वर्णन अिंग्रजी ग्रंथकार असे देतात: "अुनाव नि बुन्नी या स्थलांमधील वाळवंटावर त्या वेळेस अुतरले होते तसे ब्रिटिश सैन्य हिंदुस्थानातील मैदानात पूर्वी क्वचितच जमलेले असेल! अिजिनीयर, तोफखाना, घोडे, पायदळ, रसदेच्या गाड्या, बाजारबुणगे असे अपूर्व ब्रिटिश सैन्य सर्वांगपूर्णतेने थाटून राहिलेले होते. त्यात १७ बटालियन पायदळाच्या असून त्यांपैकी पंधरा गोऱ्या होत्या, २८ स्ववाडून घोडेस्वारांच्या असून त्यात चार गोऱ्या रेजिमेंटस होत्या, ५४ हलक्या तोफा नि ८० जड तोफा होत्या!" अुन्मत्त अयोध्येला पदनत करण्यासाठी फेब्रुवारीचे २३ वे तारखेस कानपूर सोडून आपल्या ह्या सबल सेनेसह सर कोलिन कॅपबेल पुन्हा अेकदा गंगा नदी अुतरू लागला!

अयोध्येला पदनत करण्यासाठी, हे गंगानदी, ही कितवी आंगल सेना तुड्या तीरावर अुतरलेली आहे? आणि हे मानिनी अयोध्ये, ह्या सेनेला तरी भिअून तू आता पदनत होणार आहेस की नाहीस?

सर कोलिन वाटेतील हिंदु देवालयांना सुरुंग लावून अुद्ध्वस्त करीत पुढे येत आहे याची पूर्ण कल्पना अयोध्या शहराला आलेली होती. परंतु आपल्याला पदनत करण्यासाठी ही अिंग्रजी सेना गंगा नदी अुतरत आहे ह्यांचे त्या मानिनी अयोध्येला विशेषसे वाअीट वाटत नव्हते. तिला जे वाअीट वाटत होते, ज्या दिशेकडे पाहून ती ढळढळा अश्रु गाळू लागली होती नि पराजयाच्या मृत्युची सावली तिच्या अभिमानी चेहऱ्यावर जिकडून पडलेली होती, तिकडून कोणी अिंग्रजी फौज चालून येत नसून तिकडून जंगबहादुरची नेपाळी फौज चालून येत होती. अिंग्रजी फौज आपल्यावर चालून येत आहे ह्याचे वाअीट वाटण्याअितकी अयोध्या नामर्द असती तर तिने रणांगणात हे भैरवरूप धारण केलेच नसते. अिंग्रजी सत्तेला झिंज्या धरून बडवीत बडवीत ज्या दिवशी अयोध्येने आपल्या घरातून हुसकून दिली त्याच दिवशी त्या अिंग्रजी सत्तेचा कैवार घेऊन कोणीतरी अिंग्रजी सेना आपल्यावर चालून येअील हे तिला स्पष्टतेने माहीत होते आणि त्या आगामी रणासाठी ती आपल्या सहस्त्र भुजांनी सशस्त्र होअून रणात अुतरलेली होती. परंतु अयोध्येला जे पूर्वी माहीत नव्हते, ते हे होय, की जंगबहादुरची नेपाळी फौजही मजवर चालून येअील! तिला हे ठाअूक होते की माझे शत्रू अिंग्रज हे माझ्यावर तरवार चालवितील, परंतु तिला हे ठाअूक नव्हते की माझे मित्र - माझे सहोदर मजवर कुऱ्हाडीचे घाव घालू लागतील! अिंग्रजांशी कुस्ती खेळण्यास ती तयार होती -परंतु हिंदुस्थानच्या अेका स्वकीयांशीही हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी झुंज घावी लागेल हे तिला माहीत नव्हते. आणि ह्या अुदाहरणाचे आविष्करण करण्यासाठी जेव्हा जंगबहादूर ह्या आपल्या नेपाळी फौजेसह तिच्यावर स्वारी करीत निघाला, तेव्हा अैन समयी विश्वासघात पावलेली ती स्वजनपरित्यक्त अयोध्या त्या जंगबहादुरच्या दिशेकडे पहात पहात ढळढळा अश्रु ढाळू लागली!

कारण दुआबमधील विस्तीर्ण अिंग्रजी सेना अेकत्र करून तिच्यासुद्धा ज्या वेळेस सर कोलिन हा गंगानदी अुतरून लखनौकडे चालू लागला त्याच वेळेस पूर्व दिशेकडून आपल्या नेपाळी फौजेसुद्धा जंगबहादुरही अिंग्रजी सैन्याच्या मदतीसाठी तिकडेच चाललेला होता. अिंग्रज त्याचा स्नेही आणि हिंदुस्थानी त्याचा शत्रु! काडतुसांना गाअीची चरबी लावणारे त्याचे स्नेही आणि ती चरबी तोंडाने चघळण्यास नाकारणारे हिंदुस्थानी त्याचे शत्रु! असा हा अद्वितीय कुलांगार जंगबहादुर हिंदुस्थानात हे स्वराज्ययुद्ध जुंपल्याचे अैकताच अिंग्रजांच्या बाजूस मिळालेला होता. सत्तावनचे किंचित आधी ह्याने विलायतेची सफर केलेली होती नि अिंग्रजी ग्रंथकार म्हणतात की, त्याने अिंग्लंडचे वैभव पाहिले म्हणूनच तो बंडात सामील होण्यास धजला नाही! अिंग्लंडचे वैभव खरोखरच का अितके अवाढव्य होते? पण अिंग्लंडचे

वैभव प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी जसा हा जंगबहादूर गेलेला होता तसाच नानांचा अझीमुल्ला नि सातारचा रंगो बापूजीही गेला होता आणि त्या वैभवाचा त्यांच्यावर काय परिणाम झाला आणि त्या वैभवाच्या प्रत्येक चिन्हामागे ते क्रांतियुद्धाच्या नवीन नवीन शपथा कशा घेत गेले हे अतिहास सांगतच आहे! तेव्हा अंग्लंडच्या वैभवात काही विशेष नव्हते. विशेषसे होते ते पाहणाऱ्या नयनांच्या तेजात होते. हे आंग्लवैभव पाहून त्यांच्या देशाभिमानाला तळमळ लागली की, माझी मातृभूमी ही अशी स्वातंत्र्यतिलकांकित राणी झाली तर काय बहार होईल! देशद्रोहाला मळमळ सुटली की माझ्या आठीवर जर ह्या वैभवाचे बटीकपण मी लादीन तर मला दोन तुकडे जास्त मिळतील!!

आणि दोन तुकडे स्वतःला जास्त मिळविण्या-साठीच आपल्या मातृभूमीला बटीक करण्यास तयार झालेला हा जंगी बहादुर आपल्या नेपाळी फौजेला अंग्लशांकडे धाडता झाला. काठमांडूहून प्रथमतः तीन हजार गुरखे लोक अयोध्येच्या पूर्वभागी अझिमगड नि जवानपूर ह्या प्रांतात १८५७ चे ऑगस्टमध्येच येऊन अुतरले होते. त्यांच्याशी झगडा करण्यासाठी बंडवाल्यांचा गोरखपूरचा पुढारी महंमद हुसेन हा सज्जखड्ग झाला होता. त्या वेळेस दुआबमधील लढाओढीमुळे अंग्रजांजवळ सैन्याची अतिशय ओढाताण झालेली असल्याने वेणीमाधव, महंमद हुसेन, राजा अिरादतखान वगैरे योद्ध्यांनी हा बनारसच्या भोवतालचा अयोध्येच्या पूर्वकडील प्रांत पूर्णपणे काबीज केलेला होता. त्या प्रांतात अंग्रजांचे सैन्य अितर ठिकाणांहून मोकळे होण्याचे आधीच नेपाळी फौजेने अत्यंत शूरपणा गाजवून बंडवाल्यांस अयोध्येकडे रेटित नेले. काही दिवसांनी जंगबहादुराशी ब्रिटिश सरकारचा शेवटचा निश्चित करार ठरून मग त्या प्रांतात तीन फौजा तयार करण्यात आल्या. ता. २३ डिसेंबर रोजी खुद्द जंगबहादूर नेपाळातून येऊन अंग्लशांस मिळाला. अेकंदर नअू हजार गुरखे लोकांची निवडक फौज त्याचे बरोबर होती. त्या फौजेने ब्रिटिशांचा फ्रँक नि रोक्राफ्ट ह्यांच्या हाताखालील फौजेसह बनारसच्या अुत्तरेस नि अयोध्येच्या पूर्वेस असलेला सर्व प्रांत परत जिंकण्याची सिद्धता केली. अंग्रजांच्या नि गुरख्यांच्या ह्या सबल नि संघटित सैन्याने लढाओढीवर लढाओढी देत त्या प्रांतातील बंडवाल्यांस मागे मागे हटवीत नेले. नि आता फेब्रुवारीच्या २५ व्या तारखेला तर ते अयोध्येतही प्रवेश करू शकले.

घोग्रानदी ओलांडून अंबरपूरला ही नेपाळी नि अंग्रजी फौज येऊन पोचली. त्या रस्त्यावर अेक बळकट किल्ला अशा महत्त्वाच्या जागी नि अशा गर्द झाडीत अुभारलेला होता की तो बंडवाल्यांपासून जिंकून घेतल्याशिवाय ब्रिटिश सैन्याला पुढे जाणे शक्य नव्हते. म्हणून नेपाळी फौज त्या किल्ल्यावर चालून गेली. तो किल्ला लढू लागला. त्या सर्वांगसिद्ध फौजेशी तो किल्ला लढू लागला आणि त्या किल्ल्यास अशा शर्याने लढविणाऱ्या बंडवाल्यांच्या फौजेची संख्या किती होती? चौतीस! चौतीस लोक स्वातंत्र्याच्या स्फूर्तीने धुंद होऊन आपल्या देशाच्या शत्रूशी तो किल्ला लढवीत होते! नेपाळी फौजेने निकराचा हल्ला चालू केला असता, त्या चौतीस देशवीरांनीही त्यांच्याशी निकराने तोंड दिले! देशद्रोहाशी देशस्वातंत्र्याची निकराची झुंज जुंपली! अंबरपुराचे नाव सार्थक झाले! कारण चौतीस जणांनी शत्रूच्या हजारो सैनिकांसी युद्ध मांडावे असले दिव्य समर ह्या जड पृथ्वीवरील कोणत्याही पुरापुढे होणे नाही! त्या चौतीसांनी देशाच्या अभ्रतीसाठी नि धर्माच्या आज्ञेसाठी तो किल्ला अशा शौर्याने लढविला की शत्रूचे सात योद्धे ठार झाले नि बेचाळीस जायबंदी झाले! असा तो किल्ला लढविला की त्या चौतीसांतून तेहतीस मेले तरी तो किल्ला लढतच होता! जेव्हा तो चौतिसावा आपल्या स्थलावरून न हलता तो देशवीर धारातीर्थी पडला तेव्हाच काय ते शत्रु त्या किल्ल्यात जाऊ शकले! दिल्ली लढली नाही, लखनौ लढले नाही, असा तो अंबरपूरचा किल्ला लढला!^४

4

It was defended with so much vigour and resolution that the assailants lost, seven men killed and forty three wounded before they gained possession of it. The defenders died all at their posts.

- Malleson's Indian Mutiny, Vol. IV, page 227.

अंबरपूरचा किल्ला काबीज केल्यानंतर हे गुरख्यांचे नि अंग्रजाचे संयुक्त सैन्य तेथील प्रदेश जिंकित जिंकित पुढे झाले. त्यांचेच मागोमाग जनरल फ्रँक हाही सुलतानपूरचा नाझीम मेहंदी हुसेन नि त्याचा कमान्डर बंदा हुसेन, ह्यांच्याशी सुलतानपूर नि बुदायन वगैरे ठिकाणी लढाया देत वर अयोध्येकडे चढत होता. अयोध्येच्या पूर्व भागातील या प्रदेशात बंडवाल्यांनी आजपर्यंत जी सत्ता चालविलेली होती तिचा वरील फ्रँकने केलेला मोड पुन्हा सावरून घेण्यास लखनौच्या पूर्व रियासतीतील तोफखान्यावरचा प्रसिद्ध अंमलदार मिर्जा गफूर बेग ह्याला लखनौ दरबारातून धाडण्यात आला. त्याच्या हाताखाली अेकत्र झालेल्या सैन्याचाही सुलतानपूरच्या जंगी लढाओत ता. २३ फेब्रुवारीला पराजय झाल्याने जनरल फ्रँक पूर्णपणे यशस्वी झाला.

परंतु सर कोलिनना मिळण्याचे पूर्वी देदारच्या किल्ल्याला त्याने वेढा दिला. त्या किल्ल्यात असलेल्या शूर लोकांनी तोफा गेल्या तरी शत्रूशी झुंज सुरूच ठेवल्याने अखेर अंग्रजी सेनेसह फ्रँकला मागे फिरणे भाग पडले. वास्तविक पाहता फ्रँकने अितक्या लढाया मारलेल्या होत्या की, ह्या अेका आकस्मिक नि छोट्याशा पराजयाने त्याचा काहीही तोटा होणारा नव्हता. तरी त्या वेळेस ब्रिटिश शिस्त नि जबाबदारी अितकी करड्या तऱ्हेने राखली होती की, फ्रँकच्या अनंत विजयानंतरही त्याच्या या अेका फसगतीची वार्ता कळताच सर कोलिनने त्याचे महत्त्वाच्या बढतीसाठी लिहिलेले नाव ताबडतोब खोडून टाकले!

अशा रितीने त्या लखनौ शहरावर चालून जाणाऱ्या ह्या निरनिराळ्या सेना अेकमेकींच्या अगदी जवळ येऊ लागल्या. कानपूरपासून निघालेली सर कोलिनची प्रचंड सेना तिकडून पश्चिमेकडून येत असता फ्रँकची नि जंग बहादुराची फौज अिकडून पूर्वेकडून वर चढत गेली. ता. ११ मार्चच्या आधी ह्या सर्व फौजा अेकत्र मिळाल्या नि या पापी शहराची मान चरचर चिरण्यासाठी त्यांच्या तरवारी अगदी तरवारून राहिल्या!

पापी? नव्हे! नव्हे! फक्त अभागी लखनौ-त्याच्या मानेवर ह्या अितक्या स्वकीयांच्या नि परकीयांच्या तरवारी सपासप अुड्या घेण्यास तरवारलेल्या असताना प्रतिकारासाठी तिकडे काही व्यवस्था चाललेली आहे का? कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडबडीत आहे हे पाहण्यासाठी सर कोलिन जेव्हा मागे नोव्हेंबरमध्ये धावत गेला तेव्हापासून आज मार्चपर्यंत या लखनौला त्याच्या संरक्षणासाठी नि त्याच्या शत्रूच्या विनाशासाठी त्यांचे प्रयत्नावर प्रयत्न चाललेले होते. आजपर्यंत कित्येक वेळा तरी नानासाहेबांच्या कानपूरमधील पुनरुत्पतनांनी नि अखंडित समरांनी त्याचे अप्रत्यक्ष संरक्षण केलेले होते. लखनौकडे सूड घेण्यासाठी ब्रिटिश सेना गंगा अुतरू लागली की नानांनी कानपूरकडून ताण देअून तिला दुआबात फरफरत ओढलीच. असा अुत्तम पेच नानांनी दिलेला असूनही त्याचा फायदा लखनौने घ्यावा तसा आजपर्यंत घेतलेला नव्हता.

लखनौमध्ये डौलाने डुलणाऱ्या स्वातंत्र्य ध्वजाच्या रक्षणासाठी राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येकजण हाती शिर घेअून लढत होता. त्यात कित्येक जमिनदार नि राजेही सामील झालेले होते. लखनौचे जमिनदार केवळ अंग्लिशांनी लादलेल्या शेतसारा पद्धतीमुळे असंतुष्ट होअून अुठलेले नव्हते; तर स्वदेशाला झालेला पापी फिरंग्यांचा स्पर्शच त्यांना चीड आणण्यास कारणीभूत झालेला होता. हे केवळ आमचेच मत आहे असे नाही तर त्या वेळच्या गव्हर्नर जनरल कॅनिंगचेही मत होते, हे पुढील अुताऱ्यावरून सहजच कळून येअील:

“अयोध्येचे राजे नि जमिनदार केवळ आमच्या शेतसाऱ्याच्या नूतन पद्धतीमुळे दुखावले गेले होते असे आपणास कदाचित वाटेल. परंतु माझ्या दृष्टीने त्यात दुसरीही अेक गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. चंदा, वैजा आणि गोंडा येथील राजांनी जो कडवट वैरभाव आमच्याविषयी धरला, तसा वैरभाव आमच्या दुसऱ्या कोणाही अंकितांनी वा मांडलिकांनी धरला नसेल. चंदाच्या राजाचे अेकही खेडे आम्ही घेतलेले नाही. अितकेच काय पण त्याची खंडणीही आम्ही कमी केलेली होती. वैजाच्या राजालाही खुपच औदार्याने वागविण्यात आले होते. गोंडाच्या राजाच्या चारशे खेड्यांपैकी अवघी तीन तर आम्ही घेतली होती आणि त्याच्या बदलात त्याची दहा हजार रुपये खंडणीही कमी केली होती.

“राज्यकर्त्यांमध्ये बदल झाल्यामुळे कोणाचाही झाला नसेल अितका लाभ नौपाऱ्याच्या तरुण राजाचा झाला. अंग्लिश राजवट चालू होताच आम्ही त्याला अेक हजार गावे दिली, नि सर्व वारसदारांना दूर करून त्याच्या आओलाच

आम्ही त्याचे पालक नेमले. परंतु अगदी प्रारंभापासून तिचे सैन्य लखनौला आमच्याशी सामना देत आहे. दुराच्या राजाचाही या सत्ता संक्रमणामुळे लाभ झाला होता परंतु त्याच्या सैनिकांनी कॅप्टन हुसे याजवर चालून जाऊन, त्याच्या स्त्रीला पकडून तिची लखनौच्या कारागारात पाठवणी केली.

“तालुकदार आश्रफ बक्षखान, -ज्याला पूर्वीच्या राजाने अतिशय छळले होते -त्याला आम्ही त्याच्या अुत्पन्नाचे पूर्ण स्वामित्व देऊन टाकले. परंतु प्रथमपासूनच तो आमचे हाडवैर करू लागला. ह्या आणि दुसऱ्या अनेक अुदाहरणांवरून हे स्पष्टच कळून येते की जे राजे आणि जमिनदार आमच्याविरुद्ध अुठले त्याला कारण आमच्या राजवटीमुळे झालेली त्यांची वैयक्तिक हानी हे मुळीच नव्हते!”⁵

आणि म्हणूनच अिंग्लीश अितिहासकार होम्स याने प्रांजलपणाने मान्य केलेले आहे की, ज्या राजांनी नि जमिनदारांनी या स्वतंत्र्ययुद्धाला आरंभ करून ते लढविले, ते लोक वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा फार अुदात्त अशा तत्त्वांनी भारून गेलेले होते. असे कित्येक राजे नि जहागिरदार होते की, ज्यांना वास्तविकतः वाअीट वाटून घेण्यासारखे असे कोणतेच विशेष दुःख कारण नव्हते, पण ते सुद्धा आमच्या राजसत्तेला-कायद्याविरुद्ध चरफडत होते. आमची राजवटच मुळी त्यांना ‘आपण जित राष्ट्र आहोत’ या बोचक सत्याची आठवण करून देअी.⁶

पण या सर्वांत प्रमुख तो फैजाबादचा देशभक्त वीर पुरुष अहमदशाह मौलवी कुठे आहे? क्रांतियुद्धाची ज्वलंत ज्योत हातात घेऊन सर्व हिंदुस्थानभर आग लावीत चालला असता ज्याला लखनौच्या अिंग्रजी अधिकाऱ्यांनी पकडून फाशीची शिक्षा दिलेली होती, जो ती शिक्षा अंमलात येण्यापूर्वी फैजाबादच्या तुरुंगात नेण्यात आला नि ज्याला या परकी तुरुंगाच्या कोठडीतून अुचलून सत्तावनच्या वादळाने अेकदम स्वराज्य सिंहासनाच्या पायरीवर नेऊन ठेवले तो हा देशवीर अहमदशाह मौलवी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नि आपल्या धर्माच्या प्रतिष्ठापनेसाठी रणरंगात रंगून राहिलेला होता! तो समरांगणात जसा शस्त्रयोद्धा होता तसाच तो सभांगणातील वाकयोद्धाही होता! सभांगणात आपल्या वाकशौर्याने तो हजारो देशबंधूंना मंत्रबद्ध करीत असे. रणांगणात तो हजारो देशबांधवांसह शस्त्रयुद्धात शत्रूंना पाशबद्ध करीत असे. अमलबागेमध्ये चारहजार सैन्य नि तोफांसह आअुटराम राहिला असता नि तात्या टोप्याच्या पेचाने सर कोलिन कानपूरकडे गुंतविलेला असताना लखनौने ही संधी साधून आपल्या शत्रूंना रणातून पिटाळून देण्यासाठी निकराचा प्रयत्न करावा अेतदर्थ मौलवीने आपल्या लोकांना अुत्तेजित, संघटित नि अेकीकृत करण्यासाठी अहोरात्र श्रम चालविले. अयोध्येची बेगम ही दरबारात मुख्य राजसत्ताधिष्ठित असताही तिच्या कर्तृत्वाने त्या लखनौ शहरी जमलेल्या हजारो भिन्नभिन्न राजामहाराजांचे अेकीभवन नि संघटन होणे जेव्हा दुरापास्त आहे असे स्पष्ट दिसू लागले, जेव्हा अिंग्रजांच्या मूठभर सैन्यात निकराने हल्ले करून गारद करण्याचे अनंत शुभप्रसंग लखनौच्या अंतर्गत बेशिस्तीने नि हलगर्जीपणाने व्यर्थ गेले नि जेव्हा दिल्ली पडल्याने, कानपूर पडल्याने, फत्तेगड पडल्याने त्या त्या प्रदेशातील हजारो पराभूत बंडवाले लखनौकडे येऊन जास्त अुत्तेजनाच्या अैवजी पूर्वीच्या बेशिस्तीत जास्त अुद्दामपणाचीच भर टाकू लागले नि जेव्हा विजयाने फुगलेल्या नि आता अगणित सैनिकांनी सहस्त्रपटीने सबलतर बनलेल्या अिंग्रजांचा शेवटचा अनिवार्य घाला नजीक आला आहे असा क्षणोक्षणी अुत्कट संभव दिसू लागला तेव्हा मग ह्या देशाभिमानी मौलवीने लखनौच्या दरबारात आपल्या वाक्तेजाने, आपल्या निर्भीड कडक टीकेने, आपल्या अप्रतिम कर्तृत्वबळाने कित्येक स्वकीयांची अंतःकरणे दिपवून टाकली नि अजूनही अेकदिलाने नि अप्रतिहत बलाने प्रयत्न केल्यास अिंग्रजांना रणांगणात चोप देणे शक्य आहे, हे लखनौच्या राजसभेत निकराने प्रतिपादन केले; परंतु त्याच्या या तेजाने अुत्तेजित होण्याचे अैवजी त्या राजसभेतील कर्तृत्वशून्य दिवाभीते जास्त मत्सरपूरित मात्र झाली नि थोड्याच कालात ह्या मौलवीला त्यांनी तुरुंगातही ढकलून दिले! परंतु बेगमेपेक्षाही शिपायांत ह्या मौलवीचेच अत्यंत वजन पडलेले होते नि त्याहूनही दिल्लीकडून आलेल्या फौजेचा तर ह्या मौलवीवर फराच भरवंसा होता. तेव्हा त्याला कैदेतून ताबडतोब मुक्त करण्यासाठी त्यांनी नेट धरला नि त्या योगाने अखेर मौलवीची तुरुंगातून मुक्तता झाली. मुक्त होताच

⁵ Lord Canning’s Reply to the letter of Sir James Outram.

⁶ Sepoy war, by Holmes.

त्याचे राजदरबारात पूर्ण वजन बसले नि हे आपसातील दुहीने भांडत बसण्याचे अत्यंत नाशकारक व्यसन मोडून टाकून सर्वत्रांनी दाराशी थाप देत बसलेल्या परशत्रूचा निःपात करण्यास सज्जखड्ग व्हावे असे त्यांनी सैन्यामध्ये पुन्हा स्फुरण उत्पन्न केले.

परंतु स्फुरण उत्पन्न करूनच हा वीरात्मा स्वस्थ बसलेला नव्हता तर त्याने वेळोवेळी शिपायांना रणांगणाकडे जाण्यास प्रवृत्त केलेले होते आणि जेव्हा जेव्हा आलमबागेतील अंग्रजांवर हिंदुस्थानी चालून गेले तेव्हा तेव्हा सर्वांच्यापुढे मौलवीची दिव्य मूर्ती तळपत असे! ता. २२ डिसेंबर रोजी त्याने आलमबागेच्या अंग्रजांना फसवून त्यांच्या सैन्याला पूर्णपणे कोंडण्याचा अत्कृष्ट व्यूह रचलेला होता. त्याने स्वतः आपल्या बरोबरच्या सैन्यासह अंग्रजांना चुकवून कानपूर रस्त्यावर चाल केली नि आपण अंग्रजांच्या पिछाडीस जाताच अंतरांनी समोरून मारा द्यावा असा बिनतोड घाट घातला. अंतरांनी! येथेच तर सर्व नडते! त्या अेका आत्म्याचे तेजाला प्रत्युत्साह देणारी तर राहोच पण त्याचे निदान अनिवार्यतेने अनुगमन करणारी शिस्त अंतरांत दिसून येअीना! जो तो आपआपल्या परीने शहाणपण मिरविणार आणि रणांगणात पहिले बार झडले न झडले की हे सर्व शहाणे तिकडे तोंड देण्याचे अैवजी पाठ देणार! अंतरांच्या अशाच कातरतेने नि अव्यवस्थेने ह्या मौलवीने स्वतःचे काम उत्तम रीतीने बजाविले असताही रणांगणात बंडवाले त्या दिवशी पराभव पावले.

तरी त्यांच्या निरुत्साहाला अत्साहाचे तेज देण्यासाठी मौलवी नि त्याच्या सारखेच अंतर करारी पुढारी यांचे आटोकाट प्रयत्न चाललेले होते. ता. १५ जानेवारीला बंडवाल्यांस बातमी लागली की अलमबागेतील ब्रिटिश सैन्याला मदत नि रसद पोचविण्यासाठी कानपूरहून काही अंग्रज लोक येत आहेत. अशी बातमी लागताच ही रसद मारून आणण्यासाठी बंडवाल्यांत वाटाघाट चालली. वाटाघाट! वाटाघाट चालली पण काही वाट निघेना किंवा काही घाट जमेना! अखेर ह्या बंडवाल्यांच्या कातरतेने चिडून जाऊन त्या अभिजात मौलवीने सर्वासमक्ष शपथ घेतली की, “मी स्वतः ही रसद मारून खुद्द ब्रिटिश कॅम्पमधून लखनौमध्ये प्रवेश करीन!” अशी घोरप्रतिज्ञा करून हा धाडसी आपल्या लोकांसह कानपूरच्या रस्त्यावर दबत दबत चालून गेला. परंतु ह्या छाप्याची बातमी आअुटरामला आधीच नेटिक्क दूतांकडून कळलेली असल्यामुळे त्याने मौलवीच्या फौजेवर अुलट छाप घालावयास अंग्रजी फौज धाडलेली होती. ह्या परस्पर छाप्यांचा लवकरच सामना झाला. मौलवीने त्या दिवशी आपल्या अनुयायांना वीरश्री चढविण्यासाठी स्वतः रणकंदनात अुडी घेअून घेमार चालविली होती. राजकारणात हा जसा तळपत असे तसाच तो आज रणकारणातही तळपू लागला! बेहोश रीतीने लढता लढता ह्या वीर पुरुषाला अखेर अेक गोळी लागली नि हातचा हात जायबंदी होअून तो खाली पडला! ह्या मौलवीला पकडण्यासाठी अंग्रजांची अहमहमिका लागलेली होती तरी बंडवाल्यांनी त्याला डोलीत घालून लखनौला मोठ्या शिताफीने नेले.

मौलवी जखमी झाल्याचे समजताच अेका विदेही हनुमान नावाच्या शौर्यशाली ब्राह्मण पुढान्याने अेका दिवसाचाही विसावा न घेता ता. १७ ला अंग्रजांवर हल्ला केला. सकाळी १० पासून संध्याकाळपर्यंत हा शूर पुरुष रणांगणात लढत होता. परंतु अखेर तो भयंकर जखमी होअून पडताच बंडवाले रण सोडून पळू लागले. अिकडे दरबारात ह्या अपजयांनी आपसाआपसातील वैमनस्याचा कळस झाला. बदफैली शिपायांनी लढण्याचे पूर्वीच पैसे मागण्याचा पेच द्यावा, अगाअू पगार दिले तरी पुन्हा पगाराशिवाय रणाकडे ते वळेनात! परंतु अशी बजबजपुरी माजली असताही त्या करारी नि कर्तृत्ववान बेगमेने राज्यकारभाराची शिस्त चोख ठेवली होती आणि हाच तिच्या असामान्य मनोधैर्याचा पुरावा होय.^९ अपजयाची ही अशी अेकामागून अेक मालिका चालू असता बेगमचा अर्थमंत्री राजा बाळकृष्णसिंह हा

7

Sir W. Russell says about this Begum: “The great bulk of Sepoy army is supposed to be inside Lucknow, but they will not fight as willingly as the watch-men of oudh who have followed their chiefs to maintain the cause of their young king Birjis Kadir, and who may be fairly regarded as engaged in a patriotic war for their country and their sovereign. The Sepoys during the siege of the Residency never came on as boldly as the

मरण पावला, परंतु असल्या असंख्य आपत्तींनीही ती खचून गेली नाही. कारण ज्यांना अंग्रज दाराशी अुभा राहणे हे मृत्युपेक्षाही लाजिरवाणे होत होते त्यांनी पुन्हा पुन्हा रणांगणात अुडी घ्यावी नि ह्या अुडीत सर्वांच्यापुढे ज्याची अुडी असे तो वीरपुत्र दुसरा कोणी नसून मौलवी अहंमदशाह हाच होय! त्याला रणांगणात झालेली असह्य जखम किंचित बरी होते न होते तोच ता. ५ फेब्रुवारीला त्याने पुन्हा सर्व सैन्याला घेऊन रणाकडे धाव घेतली. परंतु आता दिवसेंदिवस शिपायांच्या भ्याडपणाला पारावार नाहीसा झालेला होता. मौलवीचे सर्व श्रम व्यर्थ होऊन त्या दिवशी बंडवाल्यांचा पुन्हा पराभव झाला. तरी सुद्धा मौलवीने लढा चालूच ठेवला. या वीराच्या शौर्याने स्तिमित होऊन अितिहासकार होम्स आपल्या पुस्तकात लिहितो, “जरी बहुसंख्य बंडवाले भ्याड नि कचखाअू होते तरी त्यांचा पुढारी मात्र आपल्या निष्ठेने नि कर्तृत्वाने अुदात ध्येय्याचा पाठपुरावा करण्याला आणि सैन्याचे नेतृत्व स्वीकारण्याला अेकमेव असाच होता. हा पुढारी म्हणजे अहंमदुल्ला फैजाबादचा मौलवी.”^८

६० व्या रेजिमेंटच्या अेका सुभेदाराने आठ दिवसांत अिंग्लिशांना हुसकून देण्याची प्रतिज्ञा केली नि त्यानेही पुन्हा हल्ले चढविले. अेके दिवशी खुद्द बेगम साहेबाही सैन्याबरोबर बाहेर पडल्या होत्या. परंतु त्या दुर्दैवी लखनौला विजय काही मिळेना आणि विजय मिळावा तरी कसा? कर्तबगारीचा विजय हा दासानुदास आहे. ती कर्तबगारी बंडवाल्यांनी लखनौच्या रणात दाखविली असती तर विजय काही दूर नव्हता!

शेवटी अलमबागेच्या अिंग्रजी फौजेला मागे लिहिल्याप्रमाणे सर कोलिन येअून मिळाला. लखनौ शहराचा निःपात करण्यासाठी आज अेक वर्षपर्यंत अिंग्रजी सत्ता धडपडत होती. तथापि तिच्या अनेक हल्ल्यांना न जुमानता हे शहर आजपर्यंत स्वराज्याच्या ध्वाजाखाली हटातटाने अुभे होते. परंतु आता आज त्याचा निःपात केल्याशिवाय अिंग्रजी सैन्य परत फिरणे नाही! त्या समरांगणात आता अेक अिंग्लिश सत्तेचा तरी निःपात होअील वा हिंदी सत्तेचा तरी निःपात होअील अशी अंतिम वेळ आलेली आहे. अिंग्रजी सत्तेने जसे या वेळेस आपले सर्व सामर्थ्य अेकत्र केलेले होते तसेच बंडवाल्यांचेही सर्व सामर्थ्य अेकत्र झालेले होते, ठिकठिकाणाहून स्वातंत्र्यभक्त लखनौच्या ध्वजाकडे धावत होते.

“The country was swarming with armed vagabonds hastening to Lucknow, to meet their commander and die in the last struggle with the Firangees.” -(Charles Ball, Vol. II, page 241.) त्यांनी लखनौ शहरामध्ये घराघरांना मान्याची भोके पाडून ठेवली, गोमतीचे मोठमोठाले कालवे खणून शहरच्या पूर्व बाजूला बळकटी आणली, दिलखुश बागेपासून तो तहत केसर बागेतील राजवाड्यापर्यंत संरक्षणाचे मोठमोठाले तट बांधले; त्या शहरात अयोध्येतील नि अितर प्रांतातील बंडवाले मिळून कमीत कमी अंशी हजार योद्धे सशस्त्र तयार होते. सारांश त्या शहराच्या अुत्तरेशिवाय सर्व दिशांनी जंगी कडेकोट लष्करी तयारी केलेली होती.

आणि म्हणूनच सर कोलिनने ह्या अुत्तर दिशेकडूनच बंडवाल्यांवर प्रथमतः मारा केला. मागे हॅवलॉक, आअुटराम नि स्वतः कोलिन ह्यांपैकी कोणीही या दिशेने आलेले नसल्याने नि त्या दिशेसच गोमती नदी वहात असल्याने बंडवाल्यांचा असा समज होता की शहराच्या ह्या अुत्तर दिशेस काही विशेष बंदोबस्त नको आहे. परंतु सर कोलिनने आअुटरामला त्याच दिशेकडे धाडून जेव्हा बंडवाल्यांच्या मर्मस्थानीच अेकाअेकी हल्ला चढविला तेव्हा त्यांचे

Zamindari levies and Nujeibs. The Begum exhibits great energy and ability. She has excited all Oudh to take up the interests of her son and the chiefs have sworn to be faithful to him. We affect to disbelieve his legitimacy but the Zamindars who ought to be better judges of the fact accept Birjis Kadir without hesitation. Will Government treat these men as rebels or as honourable enemies. The Begum declares undying war against us. It appears from the energetic characters of these Ranees and Begums -that they acquire in their Zananas and Harems a considerable amount of actual mental power and at all events, become able intriguants. Their contests for the ascendancy over the minds of men give vigour and acuteness to their intellect.” -Russell’s Diary, page 275.

⁸ Sepoys’ War by Holmes.

पूर्वीचे सर्व बेत ढासळू लागले. सर कोलिनचे हाताखाली आता अेकंदर तीसहजार सैन्य तयार होते.⁹ तेव्हा त्याने दिलखूप बागेपाशी आपले ठाणे देऊन तेथून बंडवाल्यांची पूर्वबाजू जिंकित आणली. ता. ६ मार्चपासून ब्रिटिश सैन्याने लखनौवर अुत्तरेकडून नि पूर्वेकडून कोंडमारा चालविला. सर कोलिनचा व्यूह अशा पद्धतीने रचलेला होता की, बंडवाल्यांची चहूकडून पूर्णपणे नाकेबंदी करित नेऊन त्यांना लखनौहून पळणे अशक्य करून टाकावे. मार्च ६ पासून तो तहत मार्चच्या १५ पर्यंत लखनौ आपल्या शत्रूशी अहोरात्र झुंजत होते. ब्रिटिश सेना दिलखुष बागेपासून तो कदम रसूल, शहानजीफ, बेगमकोठी वगैरे स्थले काबीज करित पुढे पुढे घुसत चालली. ता. १० ला अंग्लिशकांडचा योद्धा हॉडसन हा बंडवाल्यांनी ठार केला. या हॉडसननेच दिल्लीच्या शरणागत राजपुत्रांना गोळी घालून खून केले होते. त्या या पापी अधमाला लखनौने ठार मारून आज दिल्लीचा सूड अुगविला! ता. १४ ला लखनौच्या खुद्द राजवाड्यात ब्रिटिश फौज, घुसली! त्या या अेकंदर यशाचे वर्णन देताना मॅलेसन म्हणतो, “Its greatness and magnificence was due mainly to the Sikhs and the 10th platoon.” ह्या यशाची थोरवी नि वैभव हे सर्व शीख लोकांकडेच नि दहाव्या पायदळाकडे आहे!¹⁰

परंतु सर कोलिनच्या मनावर ह्या केसरबागेतील यशाने आनंदलहरी अुसळत असताच आअुटरामचे बाजूकडून आलेल्या वार्तेने त्याचा बराच हिरमोड झाला. कारण लखनौ शहराचा जरी निःपात झाला तरी तेथील हजारो बंडवाले आपल्या तरुण राजपुत्रासह नि त्या अकुंठित बेगमेसह अंग्रजांच्या सुडाला विफल करून लढत लढत बाहेर गेले!

लखनौ शहरातून रक्ताचा शिळंधार पाअूस कोसळत असता राजवाड्यासुद्धा सर्व स्थळी विजयी अंग्रज सैन्य अकुतोभयतेने नाचत असता, खुद्द राजा, राजमाता ही आपल्या सर्व सैन्यासह लखनौचे बाहेर निघून गेली असता तो अहमदशहा मौलवी कोठे आहे?

त्याच्या वीरमहिम्याला शतप्रणाम असोत! तो अभिमानी मौलवी अद्वितीय धाडसाने म्हणूनच आपल्या मूठभर अनुयायांसुद्धा फिरून शहरात प्रवेश करित आहे! फिरंग्यांनी लखनौचा निःपात करावा हे त्याच्या शौर्यशाली अंतःकरणाला कालकूट विषासारखे सलू लागले. जिवावर अुदार झालेला, अपमानाने चिडून गेलेला, देशभक्तीने वेडा झालेला तो मौलवी शहराच्या मध्यभागी घुसून शहादतगंजच्या अेका लहानशा भागात रणकंदन करू निघाला! रोम शहरात शत्रूचे सैन्य घुसून ते शहर त्यांनी पादाक्रांत केले असताही जसा मॅझिनी त्या शहाराला अेकटाच चिटकून राहिला तसाच हा मौलवी लखनौहून सर्व बंडवाले निघून गेल्यावरही त्या शहरात अेखाद्या वेड्यासारखा अेकटाच झुंजत राहिला! आंग्ल सेनासर्पिणीने गिळून टाकलेल्या लखनौला ओढून काढण्यासाठी तिच्या तोंडात आपला हात खुपसू लागला मॅलेसन लिहितो, “बंडवाल्यांचा हटेल पुढारी मौलवी पुन्हा लखनौला परतला. शहादतगंज येथील अेका बंदिस्त अिमरतीत अवघ्या दोन तोफानिशी, तो अंग्रजांशी कडवट प्रतिकार करित तेथेच राहिला. त्याला तेथून हुसकावून लावण्यासाठी ता. २१ मार्चला पहिल्याच दिवशी ज्याने बेगम कोठी सर केली होती त्या ल्यू गार्डला बरोबर काही सैन्य देऊन त्याजवर पाठविण्यात आले. ल्यूगार्डबरोबर ९३ व्या हाय लँडर पलटणीचे नि चौथ्या पंजाब रायफलचे सैनिक होते. परंतु बंडवाल्यांनी आज अपूर्व शौर्य दाखविले. त्यांनी मोठ्या धैर्याने आपले संरक्षण केले; नि आमच्याकडील कित्येकांना ठार करून नि कित्येकांना घायाळ करून नंतरच ते बाहेर पडले.”¹¹

लखनौ शहराचा हा शेवटचा झुंजार होय! थोड्याच वेळाने त्या झुंजाराची वीर धुंदी अुतरून त्याच्या नजरेस आले की, ज्या ध्वजासाठी मी हे युद्ध करित आहे तो राज्यध्वज अितःपर लखनौला अुरलेला नसून तो माझ्या तरवारीची मार्गप्रतिक्षा करित तिकडे वनवासाकडे अुभा तिष्ठत आहे!

⁹ Narrative of the Mutiny, page 408.

¹⁰ Kaye and Malleson Vol. IV page 286.

¹¹ Malleson Vol. IV. page 270.

बंडवाल्यांनी केलेले अंग्रजी कैद्यांचे हाल नि अंग्रजांनी केलेले बंडवाल्याचे हाल, यांची मासल्यासाठी दोन तीन चित्रे पुढे दिली आहेत. लखनौच्या कैदेत काही अंग्रजी स्त्रिया नि अंग्रजी अंमलदार होते. त्यांना लखनौने सुमारे सहा महिन्यांपर्यंत ठार न मारता कैदेतच ठेवलेले होते. परंतु त्या वेळेस अंग्रजी फौज सर कोलिनच्या पहिल्या स्वारीचे वेळेस रस्त्यातील नागरिकांची अेकसहा कत्तल करीत घुसली तेव्हा त्या त्वेषाने संतप्त झालेले शिपायी लोक केसरबागेतील राजवाड्याकडे जाऊन निकराची मागणी करू लागले की अंग्रजी कैदी आताच्या आता आमच्या स्वाधीन करावे. त्याप्रमाणे नाअिलाजाने कॅ. ऑर, सर माअुंट स्टुअर्ट, वगैरे पाच-सहा गोऱ्या पुढान्यांना शिपायाचे स्वाधीन करताच त्यांनी गोळ्या घालून त्यांना ठार मारले. परंतु लगेच शिपायी गोऱ्या बायकांनाही मारले जावे म्हणून हट्ट धरू लागले तेव्हा "To the honour of womanhood the demand was imperatively refused by the Begum so far as the females were concerned and they were immediately taken under her care in the Zanana of the palace."¹² बेगमेने गोऱ्या बायकांना देणे साफ नाकारून त्यांचे स्वतः राजस्त्रियांच्या झनान्यात पोषण केले!

आता अंग्लिश लोक लखनौ शहरातील नागरिकांवर कोण अनन्वित जुलूम अुसळवीत होते हेही त्यांच्या प्रसिद्ध लेखकांकडून वदविले पाहिजे. बंडवाल्यांच्या आणि अयोध्येतील सर्वच लोक बंडवाले होते -५ वर्षांपासून ८० वर्षांपर्यंतच्या सर्व सशस्त्र लोकांना ठार मारण्यात येणे, हाती सापडलेल्या बंडवाल्यांपैकी शेकडो जखमी लोकांना भराभर गोळ्या घालून ठार मारणे, खेडेगावांना आगी लावून भस्म करणे, हे प्रकार तर दररोज चाललेलेच होते. परंतु यापेक्षाही अत्यंत राक्षसी प्रकार -जे अितरत्र अप्रसिद्धीने छापून राहिलेले आहेत ते -लखनौला प्रख्यात लेखक डॉक्टर रसेल याच्या नजरेस पडले. त्यापैकी अेका हकीकतीत तो म्हणतो:

"Some of the sepoys were still alive and they were mercifully killed. But one of their number was dragged out to the sandy plain outside the house, he was pulled by the legs to a convenient place, where he was held down, pricked in the face and the body by bayonets of some of the soldiers, while others collected fuel for a small pyre and when everything was ready-- the man was roasted alive ! These were English men and more than one officers saw it ! No one offered to interfere! The horrors of this internal cruelty was aggravated by the attempt of the miserable wretch to escape when half burned to death. By a sudden effort he leaped away, and with the flesh hanging from his bones ran for a few yards before he was caught and brought back, put on the fire again and held there by bayonets till his remains were consumed."

भावार्थ, अजूनही काही शिपायी जिवंत होते. आणि ह्या सर्वांचा सदयतेने वधही करण्यात आला! परंतु त्यांच्यापैकी अेकाला घराबाहेरील वाळूच्या फोफाट्यावर फरफटत ओढीत आणण्यात आले. तेथे त्याला अंग्लिश सोल्जरांनी त्याच्या शरीरात आपल्या संगिनी खुपसून, दाबून धरले होते. बाकीचे सोल्जर्स त्याला पेटवून देण्यासाठी सरपण वेचण्यात गेले होते आणि जेव्हा सर्व तयारी झाली तेव्हा त्या शिपायाला पेटलेल्या चितेवर जिवंत भाजून काढण्यात आले! हे कृत्य करणारे सर्व अंग्लिश लोकच होते नि त्यांचे अनेक अधिकारी हे सर्व पहात तेथेच अुभे होते. तरी कोणीही मध्ये पडले नाही. परंतु जेव्हा तो दुर्दैवी बापडा अर्धा कच्चा जळून भाजून निघालेल्या स्थितीतच चितेतून धडपडत बाहेर पडला, तेव्हा मात्र या आसुरी क्रौर्याचा कळस झाला! विलक्षण घडपड करून जेव्हा त्याने चितेतून बाहेर अुडी घेतली तेव्हा जळत्या मासांचे लचके त्याच्या अुघड्या पडलेल्या हाडांवर लोंबत होते आणि त्याला पकडण्यापूर्वीच अशा स्थितीतही तो काही अंतर पळून गेला. परंतु त्याला पुन्हा धरण्यात आले आणि संगिनी रोखून त्याला पुन्हा चितेवर ढकलण्यात येऊन त्याचे दग्ध अवशेष पुरे जाळण्यात आले!

¹² Charles Ball, Vol II, page 94.

अशी शहरात कत्तल सुरू असता अेके ठिकाणी अेक काश्मिरी मुलगा अेका आंधळ्या म्हाताऱ्यास बरोबर घेअून तेथील आंगल अधिकाऱ्यापुढे आला नि त्याला साष्टांग नमस्कार घालून जीवदान घावे म्हणून विनवू लागला. त्या अधिकाऱ्याने पिस्तुल काढले नि त्या दुर्दैवी शरणागताचे कपाळावर झाडले! पुन्हा त्याने घोडा दाबला -पुन्हा पिस्तुल झाडले -पुन्हा गोळी हुकली. पुन्हा घोडा दाबला -त्या गोळीने त्या मुलाला ठार मारण्याचे आणखी अेकदा नाकारले. "The Fourth time -thus had he time to relent - the gallant officer succeeded and the boy's life blood flowed at his feet!"¹³

दिल्ली पडली. लखनौही पडले, परंतु क्रांतियुद्धाचा जोर काही कमी झाला नाही. ही अनपेक्षित परिस्थिती पाहता ही क्रांती शिपायांनी घडविली होती नि तिच्या मागे असंतोषाची अेक दोनच कारणे होती, असे समजण्यात आणण फार मोठी चूक करीत आहो याची अिंग्लिशांना खात्री पटली. हे काही 'बंड' नव्हते, तर स्वातंत्र्याकरिता ठाणलेले ते अेक युद्ध होते! अेखाद दुसऱ्या असंतोषामुळे ही अुठावणी झाली नव्हती, तर अनंत दुःखांना जन्म देणारे राजकीय पारतंत्र्यच हिच्या बुडाशी होते! त्या क्रांतीच्या बुडाशी क्षुद्र वैयक्तिक स्वार्थ नव्हता, तर स्वातंत्र्याची पवित्र ज्योत नि स्वधर्माची आणि स्वराज्याची अुदात्त ध्येयभावनाच येथे धगधगत होती, फक्त शिपायीच काय ते आपला व्यक्तिगत स्वार्थ साधण्यासाठी या स्वातंत्र्याच्या पवित्र ध्यायाशी समरस झाले होते असे नाही, तर सर्व पांढरपेशी जनता नि शहरातल्या प्रमाणेच खेड्यांतील जनताही या अुठावणीत प्रामुख्याने सहभागी झाली होती. आणि तसे नसते तर ही शक्ती, हा कृतिनिश्चय, हा निःस्वार्थीपणा नि हे धाडस चुकूनसुद्धा दृष्टीस पडले नसते! कारण याच वेळी लॉर्ड कॅनिंगने "जे कोणी बंडात सामील होतील त्यांची सर्व मालमत्ता नि अुत्पन्ने जप्त करण्यात येतील नि जे शरण येतील त्यांना क्षमा करण्यात येतील" असा जाहिरनामा काढला होता. तरीही क्रांतिकारकांनी शस्त्रे खाली ठेवली नाहीत. लखनौ पडले तरी अयोध्येने लढा चालूच ठेवला होता. डॉ. डफ या प्रचंड अुठावाविषयी लिहितो: "जर हे केवळ शिपायांचेच बंड असते नि बहुसंख्य जनतेची सहानुभूती नि सहाय्य त्यांना नसते तर त्यांच्यावर आम्ही जे पहिले दोन चार प्रचंड विजय मिळविले, त्यातच त्यांचा धुव्वा अुडवू शकलो असतो. पण तसा त्यांचा धुव्वा अुडणे राहोच, पण अुलट ते जास्त चेतलेले दिसू लागून पूर्वीपेक्षाही त्या बंडाची व्याप्ति अधिकच फैलावली! आणि ते जास्तच अुग्र स्वरूप धारण करीत आहे! ते साधे शिपायांचे बंड नसून ती अेक क्रांतिकारक अुठावणीच असल्याचे दिसते! आणि यामुळे ती पूर्णपणे शमविण्यातच आपल्याला फार थोडे यश लाभले आहे नि म्हणूनच ती पुढेही लवकर शमेल असे वाटत नाही. अशा प्रकारचे हे 'बंड' दीर्घकालीन नि हेतुपूर्ण अुठावणी, जीमध्ये हिंदु-मुसलमान ही विसंवादी जोडी खांद्याला खांदा लावून मित्र म्हणून लढण्यास अुभी राहिली होती, जिच्या वाढीला नि ती चालू ठेवण्याला अयोध्येची संबंध जनता कारणीभूत झाली होती, आणि जिला प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे शेजारच्या जवळजवळ सर्व प्रांतांची सक्रिय सहानुभूती मिळालेली होती, ती अुठावणी बंडवाल्या शिपायांवर मिळविलेल्या चार दोन निर्भळ नि अभूतपूर्व विजयामुळे दडपून टाकणे कधीच शक्य नव्हते.

"अगदी सुरवातीपासून या 'बंडाला' सैन्याबाहेर पसरलेल्या अफाट अशा जनशक्तीने ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाविरुद्ध नि त्यांच्या राजसत्तेविरुद्ध केलेल्या क्रांतिकारक अुठावणीचेच स्वरूप प्राप्त झालेले होते. आमचा खरा लढा केवळ सर्वस्वी बंडखोर शिपायांबरोबर होता हे निखालस खोटे आहे. आमचे शत्रू केवळ शिपायीच असते तर देशामध्ये शांतता प्रस्थापित होण्यास चुटकीचाही वेळ लागला नसता.

"शत्रूची पुरी दाणादाण अुडवून, त्याला पळवून लावून, नि त्यांच्या तोफा काबीज केल्याशिवाय आम्ही अेकाही शत्रूला अेकाही लढाअीत तसे सोडले नाही. परंतु लागोपाठ अनेकदा पिटूनही हे लोक पुन्हा पुन्हा ताजेतवाने होअून नव्या रणास सिद्ध झालेले दिसत! अेक प्रांत ताब्यात घेअून ब्रिटिश सैन्य जो तेथे शांतता प्रस्थापित करताहेत तोच दुसऱ्या प्रांतात प्रक्षोभाची वावटळ अुठे. महत्त्वाच्या स्थळांना जोडणारा दळणवळणाचा अेखादा राजरस्ता जो खुला करण्यात येत आहे तो लागलीच त्याची नाकेबंदी करून तेथील दळणवळण तोडण्यात येअी. अेका विभागातून बंडवाल्यांना जो

हुसकावून लावण्यात येई तो, पुन्हा दुप्पट तिप्पट संख्येने ते दुसऱ्याच विभागात अपटलेले दिसत. आमच्या फौजा त्यांच्या सैन्यावर मुसंडी मारून आक्रमण करित जो पुढे घुसत आहेत तो बंडवाल्यांचा तुकड्या मागचा सर्व प्रदेश पुन्हा आपल्या ताब्यात घेत.”¹⁴

डॉ. डफने वस्तुस्थितीनिदर्शक लिहून ठेवलेल्या या सत्याची पुरेपूर प्रचिती अिंग्लिशांना फार शेवटी शेवटी आली. परंतु पांड्यांपैकी प्रत्येकाला अगदी पहिल्यापासून याची सुस्पष्ट जाणीव होती. आपल्या राजाकरिता नि आपल्या देशाकरिता ज्यांनी धारातीर्थी देह ठेवले ते तर या गोष्टी स्पष्टच बोलून दाखवीत, पण त्यांच्या स्त्रियांनीही खरोखर तितकाच कठोर निश्चय प्रकट केलेला होता. काही 'शूर अिंग्रजांनी जेव्हा लखनौच्या झनान्यावर चाल केली तेव्हा त्यांच्या हाती, काही अंतःपुरातील स्त्रिया सापडल्या. दरवाजे फोडून आत घुसल्यावर अिंग्लिश सोजिरांनी येथेही बंदुकीच्या फैरी झाडल्याच. त्यामुळे काही स्त्रिया मरून पडल्या. ज्या वाचल्या त्यांना कैदेत ठेवले गेले. लखनौची राखरांगोळी करण्यात आली. तो सर्व देखावा पाहून बंडवाले आता झट सारे शरण येतील या कल्पनेने अिंग्लिशांना अत्यानंद झाला. आपल्या देशबंधूंच्या या आनंदोन्मादात सहभागी झालेले अिंग्रज जेलरही त्या राण्यांना खिजविण्यासाठी विचारी "बंडाचा आता पुरा मोड झाला असे तुम्हांला नाही वाटत? त्या वेळी त्या कृतनिश्चयी बेगमांनी स्पष्टपणे उत्तर केले, "We are sure you will be beaten in the long run." सरते शेवटी तुमचाच पराजय होणार हे निश्चित आहे!"¹⁵

प्रकरण आठवे

कुंवरसिंह नि अमरसिंह

झाला क्षीण जरी क्षुधेस्तव बहु की व्यापिला वार्धके।

आली कष्टदशा घडो मरणही की तेज गेले निके।।

असाही मृगराज जीर्ण, तृण तो भक्षील की काय हा।

शौर्ये भेदुनी हस्तिमस्तक शुभ ग्रासीच ज्याला स्पृहा।।

-वामनपंडित

जगदीशपूरच्या दरीतून होअरच्या शिकारी टोळीने हुसकून दिल्यानंतर राजवाड्यातील सिंह वुद्धयुवा कुमार हा आता आपल्या स्वातंत्र्यघातक्याच्या कंठावर जबर झडप कधी घालता येतील याची संधी पाहत पश्चिम बहारच्या रानातून दबत टपत घिरट्या घालीत होता. त्याचे आयाळ संतापाने, अुभारलले, त्याचे पंजे सूडाने विस्फारलेले नि त्याचे डोळे शत्रूच्या कंठनालावर झडप घालण्याची योग्य संधी पाहण्यासाठी आपल्या कोठडीत गरगर फिरत असलेले असा तो सिंह त्या झाडीत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत खेपा घालीत होता.

त्या सिंहाचे बरोबर त्याचे अितर छावेही जमलेले होते. त्याचे बंधु अमरसिंह निःस्व न सिंह, जवानसिंह हेही आपआपल्या अनुयायांसुद्धा तिथे आले. फार काय, परंतु यांच्या प्रियकरिणी सिंहीणीही आता युद्धवेषाने त्या राज्यात आपल्या वनराजांसह रिपुरक्ताचे पान करण्यास सजून राहिल्या.

शहाबाद जिल्ह्यात त्याची वंशपरंपरागत भूमि परक्यांच्या ताब्यात गेलेली होती, त्याची सेना फार थोडी होती. १२०० शिपाओी नि अधिकारी नि आणखी चारशे अेक अशिक्षित नोकर त्याचेपाशी होते. त्याच्या जगदीशपूरच्या राजवाड्यात परशत्रूचा अमंगळ तळ पडलेला होता. त्याच्या देवालयांना नि देवांना अुन्मत्त म्लेंच्छांनी भरडून टाकलेले होते! -परंतु ह्या सर्व अपमानांनी जरी तो चिडून गेला होता तरी कुंवरसिंह केवळ संतापाच्या अधीन झाला नाही. त्याने मनुष्यघात न होअू देता जगदीशपूर ज्या दिवशी सोडून दिले त्याच दिवशी त्याने केवळ मनोविकारांचे दास न होता नि संतापाचे भरात विजयाची संधी न दवडता अेका निराळ्याच युद्धपद्धतीचा अवलंब करण्याचे योजिले होते. तो जगदीशपुरावर अेका अेकी चालून गेला नाही किंवा शहाबाद प्रांतातही त्या दृष्टीने राहिला नाही. त्या प्रांतावर नि त्या राजधानीवर अिंग्रजांचा कडेकोट बंदोबस्त होता हे त्याला माहित होते. म्हणून त्याने राजधानी पडल्याची मुळीच क्षिती बाळगली नाही. त्याने जी क्षिती बाळगली ती फक्त अेवढ्यासाठी होती की राजधानी पडो वा न पडो, माझा स्वातंत्र्यसमराचा जरतारी ध्वज अढळ झळकत राहिला पाहिजे. त्याची नवी युद्धपद्धती म्हणजे स्वातंत्र्यसमराची अनन्यसंजीवनी आहे. त्या युद्धपद्धतीचे नाव गनिमी कावा हे होय.

अेतदर्थ आपल्या अपमानांच्या अुद्धोभाने अिंग्रजांचे सबल सैन्यावर दीप-पतंग-त्वरेने चालून न जाता कुंवरसिंह त्या पश्चिम बहारच्या रानात शोण नदाचे काठाकाठाने अिंग्रजांची व्यंगस्थले पहात दबलेला होता. तो लखनौच्या निःपातासाठी अंझिमगडाकडील बहुतेक नेपाळी नि अिंग्रजी फौज अयोध्येवर निघाली आहे अशी त्यास वार्ता कळली. त्याच्या तीक्ष्ण घ्राणेंद्रियाला हा शिकारीचा वास लागताच जगदीशपूरचा सिंह झडप घेत त्या रानातून बाहेर पडला. संतापाच्या नि मनोविकारांच्या क्षणिक समाधानाचे अधीन होणाऱ्या दुर्बल लोकांप्रमाणे विजयाचा संभव कमी असताही अेका राजधानीभोवतीच भ्रमण घालीत बसणारा तो मनुष्य नव्हता. तर तत्त्वाच्या अंतिम विजयाचे जिकडे चिन्ह दिसेल तिकडेच समर नेणारा तो गमिनी वीर होता. लखनौकडे सर्व ब्रिटिश सैन्य चालले असतानाही जगदीश पुराकडे अिंग्रजांचा डोळा कायमच असल्यामुळे कुंवरसिंहाने तिकडे सध्याच जाण्याचे योजले नाही, तर पूर्व अयोध्येत जेथे ब्रिटिश बळकटी अगदी थंडावलेली होती तिकडेच प्रथम झडप घालावी असा त्याचा बेत ठरला पूर्व अयोध्येत शिरताच तेथील अनेक बंडवाल्यांना अेकत्र करून अंझिमगडावर हल्ला घावा नि तेथे विजय मिळाल्यास काशीक्षेत्रावर किंवा खुद्द अलाहाबादेवर धडक मारावी! आणि अशी तोडीस तोड देअून जगदीशपूरचा सूड घ्यावा! असा डाव योजून

कुंवरसिंह पूर्व अयोध्येकडे निघाला. अि.स. १८५८ चे १८ मार्चला बेलवाचे बंडवाले त्याला येअून मिळाले नि त्या संयुक्त सैन्याने अतौलिया येथील किल्ल्यानजीक आपला तळ दिला.

अझिमगड अतौलियापासून २५ मैलांवर होते. कुंवरसिंहाची फौज अितकी नजीक आली आहे हे कळताच सुमारे ३०० पायदळ नि घोडेस्वार नि २ तोफा अितकी ब्रिटिश फौज घेअून मिलमन अतौलियाकडे चालून आला. तारीख २२ मार्चला सकाळचे सूर्यकिरण रणमैदानाला स्पर्श करतात न करतात तोच मिलमनची नि बंडवाल्यांच्या आघाडीची दृष्टादृष्ट झाली. अेकाअेकी चालून आलेल्या ब्रिटिश सैन्याला पाहताच दबकलेल्या बंडवाल्यांना क्षणाचाही अवसर न देता मिलमनने लढाअीस आरंभ केला. बंडवाले लढू लागले. परंतु ते बंडखोर ब्रिटिशांशी किती लढणार? त्यांचा तत्काल पूर्ण पराजय झाला. कुंवरसिंहाने अेवढ्या डौलात जी स्वारी केलेली होती तिचा ह्या मूठभर ब्रिटिश सैन्याने कसा फजिता अुडवून दिला! सारी रात्र चाललेले असतानाही बंडवाल्यांशी अितके निकरांचे तोंड देणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याची नि त्याच्या सेनानीची खरोखरच शाबास आहे! तुम्ही आपली सकाळची न्याहारी निढळाच्या घामानेच नव्हे तर प्रत्यक्ष रक्ताने करविली आहे! तर सर्व ब्रिटिश सैनिकांनो आपल्या सेनानीसह ह्या आंबराअीत आता जरा स्वस्थ बसून ह्या बालसूर्याच्या किरणांसह नि विजयाच्या स्मितासह तुम्ही त्या न्याहारीचा अुपभोग घ्या! शस्त्रे रचली गेली, न्याहारी तयार झाली, भुकेचा घास तोंडाशी गेला, तान्हेला पेला ओठाशी आला--

तोच -हा! हा! हे काय? ओठापासून पेला निसटला, तोंडीचा घास तोडींच राहिला, न्याहारीची पात्रे कडाकड फुटली. शस्त्रे सपासप अुपसली गेली! कुंवरसिंह तर आला नाही ना? होय, होय, मदमस्त आंगल गजाच्या गंडस्थळावर कोसिलापासून ब्रिटिश फौजेला पिटाळण्यास जो पुन्हा आरंभ केला तो थेट अझिमगडापर्यंत कुंवरसिंहाने त्या हतभागी मिलमनला चेपीत नेले! अझिमगडास पोचताच मिलमनच्या जिवात जीव आला. त्याच्या निकडीच्या निरोपाप्रमाणे बनारसकडून नि गाझीपुराकडून सुमारे ३२५ लोकांची नवीन कुमक धाडण्यात आली, नि ह्या सर्व फौजेच्या सेनापतीत्वावर कर्नल जेम्स ह्याची योजना झाली. आता अझिमगडासारखी बळकट जागा, दुपटीने थाटलेली ब्रिटिश फौज, नि कर्नल डेम्ससारखा ताज्या दमाचा सेनापती -आता मागच्या क्षणिक पराजयाचे अुट्टे काढण्याचा प्रयत्न आपण का बरे करू नये?

म्हणून कर्नल डेम्स तारीख २७ मार्च रोजी अझिमगड सोडून कुंवरसिंगांची खोड मोडण्यास बाहेर पडला. बाहेर पडताच त्याला विजयही आला आणि कुंवरसिंहावर असा विजय येताच -पुन्हा त्या भूतपूर्व नाटकाचाच आणखी अेक भयंकर प्रयोग सुरू झाला! कुंवरसिंहाने ह्या नव्या सोजिरांना नि ह्या नव्या सेनानीला अशी अेक थप्पड दिली की कर्नल डेम्सही रण सोडून थेट अझिमगडकडे पळत आला- शहरातील तटबंदीत जाअून दडला. त्याच्या फौजेत कुंवरसिंहावर जाण्यासाठी बाहेर तोंड काढण्याचे अितःपर कोणीही नाव घेअीना!!

हे ब्रिटिशांचे पराजय अैकून अलाहाबादेला असलेल्या अिंग्रजांच्या गव्हर्नर जनरलाचे तोंडावर चिंतेने कालिमा दिसू लागला. "Knowing what sort of man Kunwarsing was, that he possessed audacity and courage and that he knew the value of time in military operations, Lord Canning realized at once the danger of the situation."¹ दिवसेंदिवस त्याच्या हाताखाली जास्त जास्त सैन्य जमत चाललेले होते. लखनौकडे पराभूत होअून पळालेले शिपाअीही आता त्याच्या झेंड्याकडे धावत येत होते नि ज्याच्या अंगात या पराभूत नि असंघटित सेनेलाही यशस्कर करणाऱ्या गनिमी काव्याची कुशलता वास करीत होती तो जगदीशपूरचा राणा अझिमगडला कोडून टाकून मधल्या ८१ मैलांचा जलदीने प्रवास करून नि बनारस शहरावर अचानक हल्ला चढवून अलाहाबादेस असलेला गव्हर्नर जनरल नि लखनौला असलेला कमांडर अिन-चीफ ह्या दोघांचीही कलकत्याकडील साखळी पार तोडून टाकण्यास चुकणार नाही हे लॉर्ड कॅनिंगच्या ताबडतोब ध्यानात आले. बंडाच्या आरंभी शीख लोकांच्या राजनिष्ठेने बनारस नि अलाहाबाद ही शहरे अिंग्रजांचे हाती पडल्याने तर त्यांना स्वातंत्र्याचे मुख अितके करकचून हिंदुस्थानचा गळा दाबता आला होता; ती निसटलेली संधी आता कुंवरसिंह पुन्हा

¹ Malleson, Vol. IV, page 321.

साधतो की काय अशा चिंतेने लॉर्ड कॅनिंग त्वरित हुकूम देता झाला की त्या बंडखोरावर खुद्द लॉर्ड मार्ककेर ह्यांनीच चालून जावे.

क्रिमियन युद्धात प्रख्यातीस आलेला नि हिंदुस्थानात पूर्णपणे अनुभवलेला हा लॉर्ड मार्ककेर हा सुमारे ५०० योद्ध्यांसह नि तोफांसह कूट करीत अझिमगडापासून ८ मैलावर येऊन धडकला. थोड्याशा विसाव्यानंतर तारीख ६ एप्रिलचे पहाटे त्याने जपतजपत पुढे पाउल टाकले. सकाळी ६ वाजण्याचे सुमारास त्याला बातमी लागली की नजीकच कुंवरसिंहाची सेना त्याच्या पातळीवर टपून बसलेली आहे. लॉर्ड मार्ककेर ह्याने ह्या पाळतीचे आपणास ज्ञानच नाही असे ढोंग करून सैन्याला सज्जतेने आणखी थोडे पुढे नेले नि लगेच कुंवरसिंहाच्या अजुव्या बाजूवर मारा केला. त्यासरशी कुंवरसिंहाची डावी बाजू गोळ्यांचा पाऊस पाडीत अुठली! तो वृद्धयुवा अेका पांढऱ्या शुभ्र घोड्यावर स्वार होऊन आपल्या सैन्यात भीष्माचार्यासारखा तळपत होता! फरक अितकाच की दुर्योधनाच्या पक्षाकडून भीष्माचार्य लढत होते- हा वृद्ध युवा धर्मराजाचे वतीने लढत होता! तो स्वातंत्र्यधर्मासाठी, देशधर्मासाठी धर्म्य धर्मासाठी लढत होता! त्याची सेना चार हजारापर्यंत होती. परंतु तिच्यात संख्येअितका जोर नव्हता हे तो जाणून होता नि म्हणून आज सर्व भार काय तो त्याच्या अेकट्याच्या पौरुषावर अवलंबून आहे असे पाहून शुभ्राश्वारूढ तो अँशी वर्षाचा सेनापती आपल्या सेनेसह लढण्याची शर्थ करू लागला.

त्याने मार्ककेरच्या आजूबाजूंनी आपली सेना पसरित नेली. मार्ककेरच्या तोफा त्यावर जबर मारा करीत असताही नि त्यांना अुत्तर देण्यास त्याचेजवळ तोफा नसताही त्याने थोड्याच वेळात मार्ककेरच्या पिछाडीवर आपले सैन्य जमवीत आणले. ब्रिटिश सैन्याच्या सेनापतीची धांदल अुडून त्याने आपल्या तोफा किंचित मागे घेतल्या. हे पाहताच बंडवाले मोठमोठ्याने जयनाद करीत पुढे सरू लागले. कुंवरसिंहाने मध्यंतरी संधी साधून अिंग्रजांचे पिछाडीवरचा पेच पूर्ण रीतीने दृढ केला. अिंग्रजांचे हत्ती वेडे होऊन सैरावैरा धावू लागले. त्यांचे महात हत्तीला मिठ्या मारमारून जीव संरक्षण करू निघाले नि त्यांचे नोकर भराभर रण सोडून पळून गेले! तरी मार्ककेरने धीर सोडला नाही. त्याने आघाडीच्या बंडवाल्यांच्या टोळ्या विभागून नि तेथील घरे काबीज करून समोरची बाजू जिंकून घेतली. तो कुंवरसिंहाने ब्रिटिशांची पिछाडी मारून पाडाव केली!

आता ही विचित्र लढाई बरोबर अुलटीची पालटी झालेली होती. कारण आरंभी कुंवरसिंहाचे तोंडाशी ब्रिटिशांचे तोंड होते. लढता लढता आता कुंवरसिंह त्यांच्या पिछाडीला भिडून कुंवरसिंहाचे तोंडाकडे ब्रिटिशांची पाठ आली! नि त्यांच्या पाठीला कुंवरने आग लावून दिली! आपल्या पिछाडीस बंडवाल्यांनी पेटवून दिलेले हे आपले शिधासामान जळताना पाहून -लॉर्ड मार्क केरने धीर जरी सोडला नसला तरी रणांगण सोडण्याचा निश्चय केला! पूर्ण विजय साधत नसला तर निदान अझिमगडला मदत नेण्याचा हेतु तरी साधावा म्हणून आपली विजयी आघाडी तशीच पुढे रेटित मार्ककेर रण सोडून लढत लढत निघाला नि आपल्या तोफांच्या सहाय्याने त्या शहराला रात्रीचे भरत येऊन पोचला.

कुंवरसिंहाच्या ह्या अेकंदर रण तांडवाविषयी प्रख्यात अितिहासलेखक मॅलेसन म्हणतो: “त्याच्या मोहिमेचा नकाशा प्रशंसनीय होता. परंतु त्या नकाशाप्रमाणे वर्तन करण्यास त्याने बऱ्याच चुका केलेल्या आहेत. मिलमन जेव्हा त्याच्या हातात सापडला तेव्हा त्याच्या मागचा अझिमगडचा रस्ता अडकवून टाकण्याचे अँवजी कंवरसिंहाने त्याच्या तोंडावरच मार दिला. त्याचा पाठलाग करून त्याला अझिमगडामध्ये कोंडल्यानंतर थोडेसे सैन्य अझिमगडास ठेवून बाकीच्या लोकांसह कुमार जर बनारसवर ताबडतोब येता तर लॉर्ड मार्ककेरशी त्याला याहूनही जबरदस्त सामना देता येता. परंतु वास्तविक पाहता ह्या सर्व संधी त्या कुंवरासारख्या योग्य पुरुषाच्या ध्यानात आल्याशिवाय राहिल्या नसतील. परंतु त्याला परिस्थितीने नाडले होते. ज्या ज्या लहान पुढाऱ्यांनी जे लोक त्याच्या झेंड्याखाली लढण्यास आणलेले होते त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला अेकेक निराळीच लहर लागणार. अशा अनेक शहाण्यांच्या बेलगामी वादांचा निकाल बहुतेक वेळ भेसळ केलेल्या तडजोडीतच करावा लागे.

लॉर्ड मार्ककेर अझिमगडात घुसून तेथील अिंग्रजी सैन्यात जाऊन मिळाला तरी कुंवरसिंहाचा अझिमगडवरचा पेच कमी झाला नाही. ते सर्व शहर बंडवाल्यांच्याच ताब्यात असून त्यांचे आजूबाजूच्या मुलुखात त्यांनी पाळतीही

ठेवलेल्या होत्या. आपल्या सैन्याचे खरे खरे बल किती आहे हे ताबडतोब जाणण्याची कलाही सेनानीला अवश्य असावी लागते. आणि या कलेत जर कोणाचा सेनानी अत्यंत चतुरता दाखवीत असेल तर तो कुंवरसिंह होय! त्याने शत्रूचे बल जसे मापलेले होते तसेच अचूकपणे त्याने स्वसैन्याचे गुणदुर्गुणही मापलेले होते. तेव्हा अिंग्रजांच्या तटबंदीवर हल्ला करण्याच्या भानगडीत तो मुळीच फारसा पडला नाही. अिंग्रजी तटबंदीवर किंवा अिंग्रजी बेयोनेटांवर हल्ला करण्यापेक्षा वाटेल ते अितर दुर्घट कृत्य करण्यास शिपायी धजत असत हे कुंवरसिंह लखनौच्या अुदाहरणावरून समजलेला होता. अेतदर्थ त्याने अंझिमगड शहराचा ताबा कायम ठेवून नि तेथील अिंग्रजांना बाहेर तोंड काढणे तेवढे अशक्य करून तो आपल्या धाडसी हृदयात दुसराच अेक विलक्षण डाव योजू लागला. सत्तावनसाली रणांगणात अुतरलेल्या हजारो योद्ध्यांत नेहमीच दोन वर्ग दिसून येत. अेक स्वातंत्र्यतेजाचे दिव्य स्फूर्तिला शोभेल असेच रणसन्मुख छातीशी छाती भिडली असताही अढळ समर करणारे नि दुसरे बेबंदी अवसानघात करणारे. कुमाराने आपल्या सैन्यातील पहिल्या प्रतीचे नि जिवाला जीव देणारे असे करारी लोक निवडून काढून त्यांचे अेक खास पथक तयार केले. सत्तावन साली कोणत्याही अितर सेनानीने अंमलात न आणलेली ही युक्ती सिद्धिस नेल्याबरोबर कुंवरसिंहाने तो वर सांगितलेला आपला धाडसी बेत अंमलात आणण्यास कंबर बांधली नि अंझिमगडा-जवळील नदीचे पुलावर आपले हे निवडक सैन्य अुभे केले.

कारण ह्या पुलासमोरूनच सर ल्युगार्ड नावांचा जनरल अेका सबळ ब्रिटिश सेनेसह अंझिमगडावर चालून येत होता. अर्थातच या जनरलला वाटले की अंझिमगडावरील ताबा सोडावा लागू नये याच हेतूने काय ते कुंवरसिंहाची सेना त्या पुलावर मला आडवी आलेली आहे! "But the wily chieftain had matured plans far deeper than even those about him could fathom."² ब्रिटिश जनरललाच काय, परंतु त्याच्या अगदी नजीकच्या लोकांना देखील त्या कावेबाज राजपुताच्या मनात काय डाव जुळत आलेला होता हे समजले नव्हते; तो डाव हा होता की अिंग्रजांस तिथेच गुंतवून टाकून मध्यंतरी आपल्या सेनेसुद्धा त्वरेने जगदीशपुरावर चालून जावे. ही युक्ती म्हणजे युद्धकौशल्याचा नि युद्धधैर्याचा अुत्कर्ष होय. अंझिमगडापासून गाझीपुरापर्यंत जाऊन तेथून गंगानदीचे पात्र ससैन्य अुतरून जगदीशपुरला जिंकावयाचे नि ते सर्व मागे असलेली ल्युगार्डची ब्रिटिश सेना नि पुढे असलेली आराची ब्रिटिश सेना ह्या अुभयतांसाही चकवून! ह्या धाडसी बेताचे सिद्धिसाठीच त्या पुलावर त्या राजपुताने आपले अत्युत्तम तितकेच लोक ठेवलेले होते. ह्या सैन्याने त्या पुलावर ल्युगार्डला अितके वेळ थांबावयाचे की, अंझिमगडात असलेल्या बंडवाल्यांच्या सात आठ हजार सैनिकांना त्या शहराला वळसा घालून, ते शहर मागे टाकून, नीट गाझीपुराचे मार्गास सुखरूपपणे लागता यावे. गंगा अुतरून अेकदा जगदीशपूरच्या रानात जगदीशपूरचा सिंह शिरला की, पुन्हा रणक्रीडनाच्या नवविटी नवराज्यास आरंभ!

हा सर्व धाडसी प्रयत्न सिद्धिस जाणे हे, त्या तानू नदीच्या पुलावरील सैनिकांनो, सर्वस्वी तुमच्या शौर्यावर अवलंबून आहे! कुंवरसिंहाची सर्व फौज अंझिमगड सोडून शत्रूच्या टप्प्यातून पूर्णपणे बाहेर पडेतोपर्यंत तुम्ही या पुलावर सर ल्युगार्डला पाय टेकू देऊ नका? ह्या अढळ समरास तुम्हीच योग्य आहा म्हणून हजारो योद्ध्यांतून तुमच्या त्या नायकाने तुमची निवड केलेली आहे. त्या त्याच्या विश्वासाला आपले शौर्य सत्यात्रतेला नेवो. अेक विचार, अेक निर्धार नि अेक प्रतिज्ञा की आपले अंझिमगडचे हजारो बांधव पार निसटले आहेत ह्याची निशाणी मिळाल्याशिवाय वाटेल ते झाले तरी हा पूल सोडणे नाही! ब्रिटिशांसारखी सबल फौज तोफांसह पुढे भिडली आहे तरी हा पूल सोडणे नाही! अेकूणअेक मनुष्य ठार होओपर्यंत पूल सोडणे नाही! कुंवरची आज्ञा होण्यापूर्वी लढत लढत मेलो तरीही पूल सोडणे तर "पुनर्जन्म तत्क्षणी घेऊन पुनः पुन्हा लढणे!" श्रीशिवराज रांगण्यास सुखरूप पोचेतो बाजी देशपांडे पावनखिंडीत जसा भांडला तशी स्वदेशाची अतुल पांडेगिरी स्वराज्याचे बाजीसाठी करुन आज ह्या पुलाच्या खिंडीलाही पावन करा! फाजलखानाच्या सैन्याने जसे त्या अितिहासप्रसिद्ध खिंडीतील मूठभर मराठ्यांवर हल्ल्यामागून हल्ले चढविले तसेच ह्या पुलावरील कुंवरसिंहाच्या चिमुकल्या सैन्यावर ब्रिटिश सेनानी ल्युगार्ड हाही हल्ल्यामागून हल्ले चढवून राहिला.

² Malleson, Vol. IV, page 330.

परंतु त्या पुलावर त्याचा पाय अढळ राहीना. अिंग्लिशांच्या प्रत्येक हल्ल्याचे रोधाने ते वार तो पांड्यपक्षीय सेनाकंदुक तितक्याच जास्त जोराने अुलट टप्पा घेअी. तिकडे अंझिमगडातील अेकूणअेक बंडवाले पूर्वसंकेताप्रमाणे गांझीपुराचे मार्गास लागले आहेत अशी वार्ता येअीतोपर्यंत तो स्वदेशाभिमानी पूल असा अप्रतिहत बळाने अंजुजत राहिला.

“They held the bridge of boats with a resolution and perseverance worthy of veterans and it was not until they had by their long resistance assured the safety of their comrades that they fell back.”³ जगदीशपूरचा मालक आपल्या सेनेसुद्धा अंझिमगडाहून सुखरूपपणे पार झाला आहे अेतन्निरदर्शक सांकेतिक निशाण पाहताच हे स्वातंत्र्यवीर कृतकृत्यतेच्या समाधानासह त्या पुलाला सोडून व्यवस्थेने मागे फिरले.

पांड्य सेनेने आपण होअूनच अेकाअेकी पूल सोडलेला आहे हे पाहताच ल्युगार्ड त्यावर घुसू लागला. तेव्हा त्याच्या लक्षात आले की, कुंवरसिंह किंवा त्याची सेनाही अेखाद्या जादूगाराच्या निर्मितीप्रमाणे अंझिमगडाहून क्षणार्धात नाहीशी झालेली आहे! निराश झालेल्या त्या ब्रिटिश सेनानीने घोड्यावरच्या तोफखान्यासह घोडेस्वारांना कुंवरसिंहाचा भयंकर पाठलाग करण्यास धाडून दिले. बारा मैलपर्यंत अिंग्रजी घोडे दवडले तरी कुंवरसिंह दृष्टीस पडेना-आणि जेव्हा तो दृष्टीस पडला तेव्हा अशा थाटाने पडला की पळणारे कोण नि पाठलाग करणारे कोण हे ओळखणे समरांगणात अशक्य व्हावे! अिंग्रजी सेनेला पाहताच बंडवाले भेदरून जाण्याचे अैवजी बंडवाल्यांना पाहताच अिंग्रजी लष्करच भेदरून गेले. कुंवरसिंहाचे सैन्य अैटीत अुभे राहून, आपल्या तरवारी अुपसून नि बंदुका रोखून, क्रोधाने फणफणत नि तिरस्काराने गुणगुणत “began to abuse and tell us to come on.” बंडवाले आव्हान देअू लागले, “चल फिरंगी! ये पुढे! होअून जाअू देत दोन हात!” आणि फिरंगी पुढे येताच बंडवाल्यांनी असे दोन हात केले की अिंग्रजांचे कित्येक योद्धे नि अधिकारी रणभूमीवर ठार झाले. बंडवाल्यांचे चौकोन अचलासारखे अभंग राहिले. अिंग्रजांना स्वसंरक्षण करताकरताच नाकी नअू आले. नि कुंवरसिंह आपल्या सैन्यासह गंगेच्या जास्त जास्तच नजीक चालला.

अिंग्रजी पाठलागाची ही दरिद्री वार्ता त्यांच्या प्रेतांसुद्धा अंझिमगडास पोचताच तेथून दहापाच तोफांसुद्धा नवीन ब्रिटिश सैन्य घेअून डग्लस त्या पाठलाग करणाऱ्या तुकडीला जाअून मिळाला. ह्या डग्लसला नुकतेच अंझिमगडाकडे कुंवरच्या तरवारीचे पाणी चाकावयास मिळालेलेच होते! कुंवरच्या त्या थपडीस न विसरलेला हा ब्रिटिश सेनानी मोठ्या सावधगिरीने त्याचा पाठलाग करीत नाघाअी ह्या गावाजवळ आला. तेथे कुंवरसिंह त्याची वाट पाहता अुभाच होता. ब्रिटिश सैन्य दृष्टीस पडताच त्या सिंहकुमाराने अपले शूरतम लोकांचे खास पथक शत्रूच्या तोंडावर नेले, नि पुन्हा अेकदा त्यांना सांगितले की मांझी अुलट निशाणी होअीतोपर्यंत शत्रूला निकराने अंजुजवीत ठेवावे. लगेच बाकीच्या सैन्याचे दोन भाग करून त्यांना कुमाराने निरनिराळ्या मार्गाने पुढे कूच करण्यास धाडून दिले. ते तिकडे जात आहेत तोपर्यंत ब्रिटिशांशी त्या मूठभर वीरांनी हटातटाची अंजुज चालविली. शत्रूच्या भयंकर तोफांना मारक असे अुत्कृष्ट साधन जवळ नसल्याने त्यांचे सवंगडी पटापट मरत असताही ते तिळमात्र डगमगले नाहीत वा त्यांची रांग दिल्ली झाली नाही वा शिस्त बिघडली नाही वा अेकही पाय बेकवायतीने रणात रेंगाळला नाही! चार मैलपर्यंत ही भयंकर लढाअी चालली! अखेर ब्रिटिश फौज जमली आहे हे तिच्या लटपटणाऱ्या तंगड्यावरून पाहताच बंडवाल्यांचे निरनिराळ्या मार्गाने चाललेले दोन सैन्यभाग चटकन अेकत्र झाले नि आपल्या त्या सर्व सैन्यासह कुंवरसिंह गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक आला.

त्या अेप्रिलचे १७ वीचे रात्री दमलेले ब्रिटिश सैन्य अथुसिखा गावी झोपी गेले. पहाटेच डग्लस पुढे चालला तो बंडवाले त्याच्याही पुढे १८ मैल गेलेले होते! तो सर्व दिवस ब्रिटिश घोडे नि तोफखाना बंडवाल्यांच्या शोधात चाललेले होते. परंतु ब्रिटिश पायदळ फार मागे पडू लागले. तेव्हा आज रात्री कुंवरसिंहापासून चार मैलांवर ब्रिटिश सेना पुन्हा अेक झोप ताणावयास अुतरली. कुंवरचे हेर रिपुवार्ताहरणात अतुल कुशल होते. त्यांनी अिंग्रज झोपी गेल्याची वार्ता क्षणार्धात आणताच कुंवर खाडकन अुभा राहिला नि शत्रूच्या झोपाळूपणाचा फायदा घेण्याचा त्याने निश्चय केला. तो

³ Malleson, Vol. IV, page 330.

अंशी वर्षाचा म्हातारा वृद्ध रजपूत आपल्या सर्व सेनेसह त्या मध्यरात्रीच्या अंमलात तेथून जो तडक निघाला तो शिकंदरपूरला भिडला, घोघ्रा नदी अुतरला, गाझीपूर प्रांतात शिरला, थेट मनोहर शहरापर्यंत चाल करून आला नि आपल्या श्रमलेल्या, दमलेल्या, भुकेलेल्या सैन्याला क्षणभर विसावा देण्यासाठी तेथे जरासा थांबू लागला. कुंवरचे सैन्य आता अत्यंत श्रमी झालेले होते. मनोहर गावाची जागा फारशी बळकट नसताही तिथे विसावा घेण्यासाठी थांबणे म्हणूनच त्यांना भाग पडले होते. ह्या गावी बंडवाले पुढे जाणे अशक्य होऊन थांबले आहेत असे अंकताच डगलसही धावू लागला नि तारीख २० एप्रिललाच त्या मनोहर गावी येऊन थडकला. या दिवशी त्या श्रमलेल्या बंडवल्यांचा नेट सुटला नि अंग्रजी सैन्याने त्यांचा पराजय करून त्यांचे गाड्या, रसद वगैरे सामान पाडाव केले. परंतु म्हणून तो वृद्ध युवा किंवा त्याचा धीर हा थोडाच पाडाव होणार होता! पराजयाचे चिन्ह दिसले मात्र तो पूर्वीच योजून ठेवलेला युक्तिबाज हुकूम सुटला. कुंवरची सेना अेका दृष्टिपाताबरोबर लहान लहान कित्येक तुकड्या करून रणागणातून भरकन अदृश्य झाली नि अेका ठरलेल्या तासाला ठरलेल्या ठिकाणी त्या सर्व भिन्नभिन्न तुकड्यांनी अेकत्र व्हावे असा गनिमी कावा योजिला गेला! पण हे सांकेतिक ठिकाण कोणचे असावे याचा ब्रिटिश सैन्याला बिलकुल सुगावा लागेना. तेव्हा आपला हा विजय निष्फळ झालेला पाहून ब्रिटिश सैन्य चुरमुरे खात तिथेच थांबले. परंतु कुंवरसिंह मात्र आपल्या सैन्यासह गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक चालला!

गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक चालला! आता भयंकर शर्यतीला जिंकून तो गंगापात्राला भिडलाही! मागे अंग्रजी फौज दौडत आलेली होती. परंतु तिला तोंड देण्यास आता त्याच्या सैन्याला त्राण किंवा वेळ अुरलेला नव्हता. म्हणून त्या कावेबाज वृद्धाने दुसरीच अेक शककल योजिली. त्याने प्रांतात जिकडे तिकडे अशी वार्ता अुठविली की बोटी मिळणे शक्य नसल्यामुळे कुंवरसिंहाचे सैन्य हत्तीवरूनच बाल्टिलानजीक गंगापार होणार आहे. ही बातमी अंग्रजांच्या हेरांनी हेरून डगलसला कळविताच त्याला धन्यता वाटली की शाबास आहे या हेराची! आता कुंवरसिंह कुठे जातो! त्याची ही अंतर्वार्ता मला मिळाल्याने त्याला त्याच्या हत्तीसुद्धा मी गारद करून टाकणार! म्हणून ब्रिटिश सैन्य बाल्टिलानजीक जाऊन त्या अवजड हत्तीची वाट पहात छपून बसले. शूर वीरहो, खुशाल छपून बसा! या तुमच्या स्वयंप्रणित कैदेत तुम्ही अडकून पडला आहा नि कुंवरसिंहाचे हत्ती आता येतील, मग येतील म्हणून अिकडे झोपा काढीत आहा त्याच वेळेला ७ मैलांवर कुंवरसिंह गंगा अुतरूनही चालला. आपण हत्तीवरून गंगा अुतरणार या वार्तेने अंग्रजांस बाल्टिलाकडे भुलवून नेताच कुंवरने जरूर तितक्या बोटी ताबडतोब जमविल्या नि रातोरात त्याचे सैन्य मेयोपूर घाटापासून श्रीगंगेच्या जलाशयात प्रवेश करीते झाले. आपली झालेली फसगत अंग्रजांचे ध्यानात येताच ते चवताळून पहाटेच्या सुमारास सेदोपुर घाटावर तुटून पडले नि त्यांनी पांड्य पक्षाची अेक बोटही बुडवून टाकली- परंतु ती शेवटची बोट होती! सर्व सैन्य कुमाराने आधीच गंगेपलिकडे नेलेले होते नि अेका क्षणा दो क्षणात आपल्या सैन्यांचे नदीतरण सुरक्षित झालेले पाहताच तोही अुतरून पार पडला -परंतु, हाय हाय! अेका क्षणाने केवढा घात केला! भारतभूमीचा तो सौभाग्यतिलक, वीरांगणाचा तो अभिमान, ती स्वतंत्रतेची तरवार-राणा कुंवरसिंह! गंगेच्या पात्रामध्ये मधोमध गेला असता शत्रूची अेक गोळी आली नि ती त्याच्या हातामध्ये फोफावत घुसली. हे पाहताच त्या भीष्माने काय केले? तो अश्रु ढाळू लागला काय? रक्ताचा पूर बंद व्हावा म्हणून कोणाची मदत मागू लागला काय? काय त्याचे आसन त्या तीव्र वेदनेने किंचित तरी ढळू लगले? नाही, नाही, तसे काही अेक झाले नाही. हातावरील माशीअितका देखील तो थरारला नाही. त्याने त्या गोळीकडे अेकदा तिरस्काराने पाहिले नि कुंवरसिंहाला क्षणैक तरी मी अस्वस्थ केले असा त्या फिरंगी गोळीलाही डौल मारता येऊ नये, असे त्याला वाटले. त्याने आपल्या दुसऱ्या हाताने आपली तरवार अुपसली, त्या फिरंगी गोळीने दुष्ट झालेला तो हात कोपरापासून छाटून टाकला आणि तो छाटलेला तुकडा गंगेला अर्पण करताना गंभीर गर्जनेने कुंवरसिंह अुद्गारला, "हे मातर, हे गंगे, बालकाचा हा शेषोपहार मानून घे!" भागीरथीला 'हे मातर' 'हे मातर' म्हणणारे शेकडो पृथुजन आजपर्यंत जन्माला आले नि येतील; परंतु कुमारपाल, तुझ्यामुळे ती देवी जान्हवी पुत्रवती झालेली आहे! 'नक्षत्रतारागृहसंकुलापि, ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः।'

त्या लोकोत्तर कुमाराने हा अलौकिक शेषोपहार आपल्या त्रिलोकविख्यात मातृगंगेला अर्पण करताच तिच्या शीत तुषारांनी त्याचे देहसिंचन केले नि ह्या मातृप्रेमाने अुत्साहित झालेला तो वीरवर आपल्या सैन्यासह गंगापार होता झाला. त्याच्या मागची अंग्रजी फौज हताश होऊन गंगेच्या अलीकडेच कुंवरसिंहाचे नाव घेणे सोडून देऊन स्वस्थ बसली होती. तेव्हा निर्वैर झालेला तो सिंहकुमार शहाबाद प्रांताच्या आपल्या जन्मसिद्ध जंगलात पुन्हा अेकदा घुसू लागला. तारीख २२ एप्रिलला त्याने जगदीशपुरातही प्रवेश केला नि अशा रीतीने ज्या राजवाड्यातून त्याला सुमारे ८ महिन्यांपूर्वी अंग्रजांनी हुसकावून दिलेले होते त्याच जगदीशपूरच्या राजवाड्यात त्याचा स्वकीय राजा पुन्हा अेकदा विराजू लागला! कुंवरसिंह गंगा अुतरून येताच त्याचा तुल्यवीर्य बंधु अमरसिंग हजारी सशस्त्र गावकऱ्यांसुद्धा त्याला येऊन मिळाला होता. ह्या लोकांना नि गंगा अुतरून आलेल्या शूर शिपायांना कुंवरसिंहाने जगदीशपूरच्या आजूबाजूने जंगलात माऱ्यामाऱ्यांवर ठेवून दिले नि गनिमी काव्याने विजयश्री पावलेला तो वीरतेचा रणनवरा रणासाठी सज्जचाप होऊन रणांगणात पुन्हा अुतरला.

आणि पुन्हा रणांगण जुंपले! कुंवरसिंह अितक्या तडफीने जगदीशपुरावर येऊन कोसळला होता की नजीक असलेले आराचे ब्रिटिश सैन्यास त्याचे आगमनाची वार्ताही नव्हती. तेव्हा जगदीशपूरचे राजवाड्यात कुंवरसिंह पुन्हा शिरलेला आहे हे अैकून आराचा अंग्रजी सेनानी ली ग्रँड हा क्रोधाने लालभडक झाला. पूर्व अयोध्येपासून अंग्रजी सेनेला थपडा मारीत मारीत ह्या कुंवराने गंगा अुतरावी नि खुद्द माझ्या छातीवर चालत येऊन जगदीशपुरात राज्य करू लागवे! पुरते आठ महिने झाले नाहीत तर होअर ह्याच जंगलात कुंवराची खोड मोडण्यास शिरलेला होता. तसाच आज मीही शिरेन नि ह्या सर्व अपमानांचा सूड अुगवून तसाच विजयीही होअीन असा निश्चय केलेला तो ताज्या दमाचा ब्रिटिश सेनानी ४०० योद्धे नि २ भयंकर तोफा घेऊन ता. २३ एप्रिलला जगदीशपुरावर तुटून पडला. आता या रणात कुंवराने कसा टिकाव धरावा? तो आजपर्यंत अेकसारखा लढत लढत अुभाचा अुभा आहे. त्याच्या सेनेला कित्येक दिवस पोटभर खावयास वा घडीभर निजावयास वेळ मिळालेला नाही. नुकता कालच तो या महाप्रवासानंतर जगदीशपूरच्या वाड्यात आलेला- त्याला नि त्याच्या सैन्याला अेका दिवसाचीही फुरसत मिळालेली नाही! त्याचे सैन्यही ह्या वेळेस अंग्लशांच्याच रिपोर्टप्रमाणे- “disjointed, badly armed and without guns” होते! त्याच्याजवळ अेकही बंदूक नाही, त्याचे हताश लोकांची संख्या जेमतेम दीड हजारापर्यंत, त्यांच्यापाशी मोडकी तोडकी शस्त्रे नि त्यांच्यात शिक्षित शिपायी केवळ तुरळक आणि खुद्द त्या वृद्ध सेनानीचा हात कालच जबर जखम लागून तुटलेला! अशा पांड्य सेनेवर तोफांसह, ताज्या दमाच्या, अुत्तम शिक्षेच्या लोकांच्या आंगलसेनेसह ली ग्रँड चालून आलेला! ह्या असमान झुंजीत विजय अंग्रजांना मिळणारच मिळणार! तो अंग्रजी वीर जगदीशपूरच्या दाट झाडीत घुसला. या झाडीची लांबी दीड मैलच होती. झाडीत जाताच कुंवरचे लोकांवर अंग्रजी तोफा गडगडत मारा देअू लागल्या. कुंवरपाशी तर तोफा नाहीत! परंतु असे असताही त्याचे सैन्य आपल्या तोफांची चेष्टा करीत आपल्याला कोंडू पहात आहे. मग तर सोडा आता निर्वाणीचा बाण! अंग्रजी सैनिकांनी नेटाचा हल्ला चढविण्याचा निश्चय केला. ते काळदूतासारखे कुंवरावर तुटून पडले, कुंवराची सेना झाडीतून त्याला तोंड देअू लागली. त्यासरशी ब्रिटिश सेनेतील सर्व अवसान अेकाअेकी सुटून पिछेहाटीचे शिंगही फुंकले गेले! कुमाराने अंग्रजी सैन्यास अशा जागी नि अशा रीतीने कोंडलेले होते की, तेथे अुभे रहाणे नि तेथून पळणे ही दोन्हीही कृत्ये सारखीच मारक होती!

अिकडे कुंवरसिंहाच्या आज्ञेने त्याच्या राजवाड्यातील सारे महत्त्वाचे सामान अन्यत्र धाडून दिले होते. तसेच सरकारी कागदपत्र जाळावयाचे मना करून त्याने शिपायांस सांगितले की, आपण अंग्रजांना या देशातून हुसकून दिले म्हणजे यथार्थ रीतीने वसूल नि न्याय करण्यास हे कागद अवश्य ठेवले पाहिजेत. लोकांना त्याचा अेवढा आदर वाटे की, त्याच्यासमोर कोणी धुम्रपान करण्यासही धजत नसे.^५

तारीख २३ एप्रिलला अंग्लिश सैन्याला असे अगदी चारी मुंडीवर चीत केल्यानंतर तो वृद्धयुवा राणा कुंवरसिंह आपल्या जगदीशपूरच्या राजवाड्यात विजयश्रीसह प्रवेशता झाला!

^५ आर्यकीर्ती by रजनीनाथ गुप्त of Bengal.

हा त्याचा शेवटचा प्रवेश होता. कारण जगाच्या रंगभूमीवर आता कुंवरसिंह पुन्हा कधीही प्रवेश करणार नाही! त्याच्या हाताला गंगापात्रात जी जबर जखम झालेली होती ती विकोपास जाऊन तो रजपूत कुलावंतस राणा कुंवरसिंह ह्या विजयापासून तिसऱ्या दिवशी तारीख २६ अप्रिल रोजी आपल्या पूर्वजार्जित राजवाड्यात स्वतंत्रतेच्या निशाणाखाली चिन्मयरूपी लीन होता झाला! तो जन्मला तेव्हा त्याची भूमी स्वतंत्र होती आणि त्याचे प्राणोत्सरणही स्वतंत्रतेच्या निशाणाखालीच झाले! ज्या दिवशी तो मेला त्या दिवशी जगदीशपूरच्या वाड्यावर अंग्रजांचे निशाण फडफडत नसून त्याच्या स्वदेशाचा नि स्वधर्माचा स्वातंत्र्यध्वजच झळकत होता! रजपुताला यापेक्षा पुण्यतर मरण ते कोणते यावयाचे आहे?

त्याने आपल्या अपमानाचा सूड अगुविला, त्याने आंग्ल सैन्यासारखा प्रबळ शत्रूलाही आपल्या तुटपुंज्या साधनांनी रणांगणात अनेकदा दाती तृण धरावयास लावले, त्याने स्वधर्माशी धर्मद्रोह वा स्वदेशाशी देशद्रोह केला नाही, त्याने आपल्या भूमीच्या दास्यशृंखला तोडून तिला स्वतंत्र केली, आणि रणात आज अंशी वर्षांच्या ह्या वृद्ध कुंवरसिंहाला विजयश्रीने अलौकीक आलिंगन दिलेले आहे, तर हे सिंहकुमारा हाच मुहूर्त, हीच पर्वणी, हे धर्मपक्षीय भीष्माचार्या, हेच अन्तरायण, तर तू तुझ्या वीरतनूचा त्याग कर! आणि तोही रोगाने नव्हे तर रणांगणातील जखमांनी! जसे तुझे आयुष्य, तसे तुझे मरणही लोकोत्तर! म्हणूनच तो कुंवरसिंह त्या दिवशी मेला. रजपुताला यापेक्षा पुण्यतर मरण ते कोणते यावयाचे आहे?

श्रीकुंवरसिंहाची भूमिका ही अखाद्या वीर काव्याच्या नायकस्थानी शोभू शकेल. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाला जर कोणी सर्व दिशेने योग्य असा पुढारी शोभत असेल तर तो कुंवरसिंह होय. युद्धकलेत तर त्याचा कोणीही हात धरणारा नव्हता. स्वातंत्र्ययुद्धात गनिमी काव्याचे किती महत्त्व आहे हे प्रथमतः कुंवराने ओळखले नि शिवरायाच्या गनिमी काव्याची बरोबर नक्कल कशी करावी हे त्यानेच काय ते सिद्ध करून दाखविले. तात्या टोप्यांच्या नि कुंवरसिंहाच्या युद्धचातुर्याची तुलना केल्यास कुंवरची गनिमी पद्धतच जास्त बिनतोड होती असे दिसून येतील. तात्यांनी गनिमी काव्याच्या निषेध रूपात अत्यंत चातुर्य प्रकट केले. परंतु कुंवरने निषेध रूपाप्रमाणेच विधीरूपातही वृकयुद्धाची पूर्णता करून दाखविली. तात्यांनी सैन्याचा नाश तेवढा होऊ दिला नाही. परंतु कुंवरने ते करून शिवाय परसैन्याचाही वेळोवेळी नाश केलेला आहे गनिमी काव्यात पूर्ण विजय येण्यासाठी ही सावधगिरी घेणे भाग असते की मोठ्या शत्रूच्या पुढून नेहमी पळत असता त्या अपजयांनी स्वकीय सैन्य हताश वा भयभीत न झाले पाहिजे. जाणून बुजून स्वीकारलेल्या पराजयांनी स्वकीय सैन्य हताश वा भयभीत न झाले पाहिजे. जाणून बुजून स्वीकारलेल्या पराजयांनी त्यांची आत्मनिष्ठा सुटणार नाही नि लढाओढीच्या वारंवार चाललेल्या टाळाटाळीने लढाओढीचा त्यांना कायमचाच धाक बसणार नाही. ह्याबद्दल वृकयुद्धाच्या सेनानींनी नेहमी काळजी घेतलेली असावी. लढाओढी टाळणे ही गोष्ट निराळी नि लढाओढी देण्यात भिन्नेपणाने अपयश घेऊन मागे फिरणे ही गोष्ट निराळी. तेव्हा गनिमी काव्यात भिन्नेपणाने अपयश घेऊन केव्हाही मागे फिरू नये तर लढाओढी देणेच झाले असता अशा रीतीने घावी की शत्रूला आपल्या शौर्याचा जबर धाक नि आपल्या सैन्याला आत्मनिष्ठेची स्फूर्ति प्राप्त व्हावी. मुख्य खुबी जी सेनानीच्या अंगी पाहिजे ती ही की, आपले फार नुकसान होतील अशा ठिकाणी तोंड देणेच टाळित जावे. परंतु जेव्हा तोंड लागेल तेव्हा असे शौर्य गाजवावे की जसे बाजीने पावनखिंडीत वा कुमाराने तानुनदीवर गाजविले. सारांश फायदेशीर नसल्यास लढाओढी टाळावी, फायदेशीर असल्यास लढाओढी घावी, परंतु केव्हाही रणामध्ये भिन्नेपणाने वा बेशिस्तीने बदलौकिक करून घेऊ नये. शौर्याने अशी झुंज घेत रहावी की रणांत अपयश आले तरी जगात सत्कीर्तिच वाढली पाहिजे. म्हणजे शत्रूला धाक बसतो, स्वसैन्यात अनिती वाढत नाही, शिस्त सुटत नाही, अल्साह वाढू लागतो, शौर्याचा अतुल्य होतो, विजय हटकून मिळतो, शत्रूने आपल्याला शौर्याने जिंकले असे कधीही होऊ देऊ नये ही गनिमी काव्याची किल्ली आहे.

परंतु तात्यांनी गनिमी काव्याच्या या विधीरूपाचा अवलंब पुष्कळ वेळा केलेला नव्हता. ते नर्मदा अुतरत असताना नि कुंवरसिंह गंगा अुतरत असताना त्या अुभयतांच्या युद्धकौशल्यात हा फरक कसा वसत होता हे स्पष्ट दिसते. तात्यांना सैन्याच्या भिन्नेपणाने वारंवार पराजय घेणे भाग पडे, परंतु कुंवरने मागे हटतानाही शत्रूला शौर्याची फुशारकी अुरू न देता जेव्हा जेव्हा संधी सापडली तेव्हा तेव्हा अुलट थपडाही अशा लगवाव्या की, रणामध्ये त्याच्याच

सैन्यात जास्त आत्मनिष्ठा नि वीरस्फूर्ति कायम असे. तात्यांना त्यांच्याच मताप्रमाणे बहुधा चालता येत नसावे नि म्हणून त्यांना जे संमत तितके त्या परिस्थितीत करता येत नसावे; परंतु कुंवरसिंगाने गनिमी काव्याने लढत असताही शिवभूपाप्रमाणे सैन्यात कातरता नि अनिती शिरू दिली नाही नि लढाओढी टाळणे नि लढाओढी मारणे ह्या विधी-निषेधांनी वृक्षयुद्धाच्या अभुय स्वरूपांचाही अवलंब करण्यात अप्रतिम युद्धकौशल्य दाखविले नि म्हणूनच त्यास अंग्लिश सैन्याचे छातीवर नाचत नाचत पवित्र विजयानंदांत नि स्वकीय राजमंदिरात, स्वतंत्रतेच्या निशाणाखाली नि देवदूतांच्या पंखाखाली पुण्यपावन मरण वरता आले!

अ.स. १८५८ साली तारीख २६ एप्रिलला हा दिव्यपुरुष देवलोकाला जाताच त्याच्या तत्त्वाचा, त्याच्या ध्येयाचा, त्याच्या सैन्याचा नि त्याच्या ध्वजाचा सर्व भार आपले शिरावर घेऊन कुंवरसिंहाचा कनिष्ठ बंधु अमरसिंह हा गादीवर चढला. कुमारसिंहाचा हा भाऊ अमरसिंह अेकाच सिंहाच्या गर्भगुहेत संभव पावलेले ते दोन केसरी किशोर आपल्या प्रखर नखरांच्या तैक्ष्यात परस्परतुल्य होते. भावाच्या मरणाने त्या लढाओढीला यत्कितचही शैथिल्य न येऊ देता पुरते चार दिवसही विश्रांती न घेता हाही रणपंडित राणा अमरसिंह आरा शहराच्या दारावर तडाखे देऊ लागला. ली ग्रँडचा पराजय झालेला अँकून मागे गंगाकाठीच थांबलेला ल्युगार्ड, ब्रिगेडियर डग्लस हे आपआपल्या ब्रिटिश फौजांसह अमरसिंहावर मेच्या तिसऱ्या तारखेस चालून आले. भिहिया, हंतमपुरा, दलितपुरा, येथे दर दोन तीन दिवसांआड बंडवाल्यांवर अंग्रजांनी मारा करावा, जगदीशपूरही अंग्रजी फौजांनी ताब्यात घेतले. तेव्हा सबळ सैन्याचे कचाट्यातून सुटण्यास आता अमरसिंहाने हे पराभव टाळण्याची बिनतोड युक्ती काढलेली होती. त्यांनी रणांगणांवर आपआपल्या सैन्याची लहान लहान पथके करावी नि पराजयाचा रंग दिसताच त्या पथकांनी भराभर जिकडेतिकडे पांगून जावे. त्या प्रदेशातील अंचाअंचाची त्यांना माहिती असल्याने ठरलेल्या तासाला ही सर्व विस्कळीत पथके ठरलेल्या ठिकाणी गोळा होत नि पुन्हा अंग्रजांच्या छातीवर किंवा पाठीवर नाचू लागत. अशा अदृश्य सैन्याशी अंग्रज कसे लढणार! प्रत्येक विजयाचे वेळी त्यांना वाटावे आता मात्र बंडखोरांची पूर्ण वाताहात झाली आहे -परंतु दुसरे दिवशी पाहातात तो ते सैन्य कालच्या प्रमाणेच जितकेचे तितके जमलेले आहे! तारीख २७ मेपासून तर त्याचे सैन्य अंग्रजांना मुळी दिसेनासेच झाले. अखाद्या भूतबाधेप्रमाणे त्या सर्व प्रांतांत ब्रिटिशसत्तेचे रंधारंध्राला पछाडीत असताही अमरसिंह तिला प्रत्यक्ष काही दिसत नव्हता. अेका टोळीने राजपूर घ्यावे, तर दुसरीने दमरान घ्यावे, तर तिसरीने कर्मनाशेवरील रेल्वेचे कारखाने धुळीस मिळवावे! जंगलाच्या ह्या टोकावरून अमरसिंहाला हुसकला की जंगलाचे ते टोक त्याने जिंकून घेतलेच, जंगलाच्या त्या टोकाकडे अंग्रजी सैन्य धावत गेले की ह्या टोकावर अमरसिंह पुन्हा राज्य करू लागला! शहाबाद प्रांतातील यच्चयावत् लोकसमूहाची सहानुभूती नि सहकरण मिळत असल्याने अमरसिंहाबरोबर रणाचा डाव खेळताना ल्यु गार्डची नि त्याच्या विस्तीर्ण फौजेची हाडे अगदी खिळखिळी झाली. तारीख १५ जून रोजी हतारोग्य, हतवीर्य, हताश झालेला तो ब्रिटिश सेनापती आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन अंग्लंडला गेला नि त्याची दमलेली फौज विसावा घेण्यासाठी छावणीत शिरली!

हे पाहताच त्या लहान लहान टोळ्या अेकत्र होऊन जगदीशपूरचा राणा अमरसिंह नि त्याचे सैन्य हे रणांगणात पुनर्दर्शीभवन पावले नि विजयस्फूर्तीने स्फुरण चढलेले सैन्य तिकडे गयेला तुरुंगात टाकलेले सर्व बंडवाले तेथील अंग्रजी नोकरीतील पोलिसांनीच मुक्त केले आणि त्यासरशीच गया शहर स्वतंत्र झाले नि अिकडे आराच्या अंग्रजी सैन्याला युक्तीने बाहेर भूलवून नेऊन त्या शहरावर अमरसिंहाचा झेंडा अेकाअेकी चालून गेला! असा जिकडे तिकडे अमरसिंहाने कहर असूळून दिला आणि आता जुलैच्या सुमारास त्याने पुन्हा अेकदा जगदीशपुरात प्रवेश केला! जुलै अुलटली. ऑगस्ट अुलटला. सप्टेंबर अुलटला तरी जगदीशपुरावर स्वातंत्र्याचा जरिपटका प्रत्येक सूर्यकिरणात झळकत होता! ब्रिगेडियर डग्लससारखा आंग्ल सेनानी नि ७००० अंग्रजी सेना त्या चिमुकल्या राण्यावर दात ओठ खाऊन तुटत होती, त्यांचे शिर आणावयास किंवा त्याचे बेत फोडावयास कित्येक देशद्रोही लोकही त्याचे सैन्यात पैशाचे लालचीने धाडलेले होते; जंगलांतून निरनिराळे नवे मार्ग पाडले होते; नाक्यानाक्यावर ब्रिटिश सैन्याची कायमची रांग बांधली होती. परंतु काही केल्या जगदीशपूरचा राणा हैराण होओना. त्याच्या अनंत झटापटीच्या सर्व कथा देण्यास

स्थलावकाश नाही. अितके सांगितले म्हणजे पुरेसे आहे की स्वतंत्रतेच्या पुण्यरणांत आमरण अशाच पूर्णवीर्याने तो रणसिंह राणा अमरसिंह समरांगणात दंग झालेला होता!

शेवटी त्याला जगदीशपुरास कोंडून ठेवून, गाडून टाकण्यासाठी सात निरनिराळ्या अंग्रजी सेना जगदीशपूरचे सर्व मार्ग बंद करित चालून आल्या. प्रांतातून या दोऱ्यांच्या जाळ्यांनी सर्व बंडवाले हुसकीत हुसकीत ऑक्टोबर १७ ला तो कालपाश जगदीशपूरच्या सीमेला भिडला. हाय, हाय! आता या काळापाशांत तो स्वातंत्र्यप्रिय सिंह अखेर सापडणार आहे! ठरलेल्या तासाला या अमोघ बलाच्या सातही आंगल सेनांनी जगदीशपुराला अकस्मात येऊन वेढावे असा निकराचा हुकूम सुटला नि त्या बरहुकूम पूर्णपणे कोंडून टाकलेल्या जगदीशपूरच्या पिंजऱ्यावर ह्या निरनिराळ्या आंगलसेना निश्चित घटीला अेकदम येऊन कोसळल्या आणि त्या पिंजऱ्यातील अमरसिंहावर कठोर वार पडला! पण शाबास अमरसिंह, शाबास! त्या वाराला पिंजरा सांपडला पण सिंह नाही तो नाहीच सापडला!

कारण सहा सेना सहा मार्गांनी अचूक आल्या तरी सातवी सेना यावयास पाच तासांचा अुशीर लागला! या अुशिराचा कुशाग्र अमराने सुशीघ्र फायदा घेऊन तो त्याच वाटेने नि त्याच पाच तासात ससैन्य पसार झाला! त्या सात दोरी जाळ्याची ही सातवी दोरी तुटताच सिंह हसत हसत बाहेर निसटला नि भक्ष्यार्थ लावलेले ते जाळे त्याच्याच नखाग्रांत गुंतून ते पूर्णपणे फाटून गेले!

अेतदर्थ आता अशी जाळी विणीत बसण्याचा नाद सोडून देऊन अंग्रजांनी घोड्यावरील पायदळाचे अेक निवडक पथक तयार केले नि त्या पथकाने बंडवाल्यांचा सदोदित पाठलाग करावा म्हणून धाडून दिले. हा अखंड ससेमिरा अमरसिंहाचे पाठीला लागताच त्याला क्षणभर विसावा घेणे अशक्य केले. शिवाय अंग्रजांपाशी आता अेन्फील्ड रायफल्स ह्या नवीन बंदुका देण्यात आल्यामुळे त्यांच्या लांबपल्ल्याच्या माऱ्यापुढे बंडवाल्यांची मस्कट बंदूक चांगलेसे काम करीना. तारीख १९ ऑक्टोबरला बंडवाल्यांच्या पिछाडीला अंग्रजांनी प्रथम अेका गावात कोंडले नि त्या लोकांपैकी तीनशे लोक कापून टाकले. अुरलेले शंभर अेक खेडेगावातून लढत बाहेरच्या शेतात पिसाळलेल्या वाघासारखे घुसले. परंतु त्यांच्या भोवती ब्रिटिशांच्या नवीन कुमकेने वेढा दिलेलाच होता. तेव्हा ब्रिटिशांनी तरवार घेऊन त्यांच्यापैकी सर्वजण ठार केले. फक्त तीन असामी काय ते जवळच्या अुसाचे रानात छपून बचावले आणि या तीन जणांतच वेषधारी रणझुंजार अमरसिंह होता! येथून बचावल्यानंतर अमरसिंहाची सेना कैमूर पर्वतात घुसू लागली. मागोमाग ती पाठलाग करणारी ब्रिटिश सेना घुसली-तिच्याशी त्या पर्वतातील प्रत्येक खडकावर नि प्रत्येक शिखरावर लढाअी देत देत पांड्य पक्षाची ती स्वतंत्र्य पृतना (पलटण) डिसेंबरचे शेवटी शेवटी रणात रक्तसमाधी घेती झाली! अशा रीतीने बहार प्रांतातील स्वतंत्र्यसमराची बहार अुडाली! तरी राणा अमरसिंह शत्रूचे हाती सापडला नाही. राणा अमरसिंह तर काय, त्याची अंतिम वृत्तान्तवार्ता देखील शत्रूचे हाती अजूनपर्यंत पडलेली नाही! अंतिम वृत्तान्त कोणासही कळवू न देता जर सदेह स्वर्गगमन करण्याची भूलोकीच्या मनुष्यांना स्वर्लोकीचे देव गंधर्व केव्हा तरी परवानगी देत असतील तर त्या मनाला या मर्त्य जगात केवळ अमरसिंहच योग्य होता, हे निर्विवाद आहे.

प्रकरण नववे

मौलवी अहमदशाह

लखनौचा निःपात झाल्यानंतर अयोध्या नि रोहिलखंड येथील बंडवाल्यांना आता सबल मुख्य केंद्र असे अुरले नव्हते. दुआब प्रांतात नि बहार प्रांतात अंग्रजांच्या पुनर्विजयाची लाट समोर येणाऱ्या बांधबंधाऱ्यांना धडकीपासून धडकी देऊन जोराने फोफावत चालली असता तिकडेही ह्या प्रांतातील पांड्य पक्षीय पुढान्यांना आश्रय मिळणारा नव्हता. अशा स्थितीमुळे त्यांना बंडाचे आरंभीच जी युद्धपद्धती सुचली नाही ती साहजिकपणेच सुचली नि ती अवलंबून अंग्रजांशी मांडलेले हे तुमुलयुद्ध पुढे लढवीत ठेवण्याचा त्यांनी निश्चय केला. फरक अितकाच की, बंडाच्या पहिल्या आवेशात जर हा मार्ग स्वीकारला असता तर तो यशस्वी होण्याचा फारच जास्त संभव होता. परंतु आज अपजयांनी खंगल्यानंतर त्या मार्गात पाय ठेवलेला असल्यामुळे अंतिम यशापर्यंत चालत जाणे फार दुष्कर झाले होते. तथापि दुष्कर असो, सुकर असो, अुपसलेली तरवार शरण म्हणून खाली ठेवणे नाही अशा निर्धाराने अयोध्येतील बंडखोर पुढान्यांनी लखनौ पडताच गमिनी पद्धती स्वीकारून रोहिल खंडातील बंडवाल्यांच्या निरनिराळ्या चमूसमूहात खालील प्रख्यात जाहीर हुकूम सोडला:

“फिरंग्यांच्या संघटित फौजांशी तोंड देण्याचा प्रयत्न करू नये. कारण बंदोबस्तात, शिस्तीत नि कवायतीत त्या फौजा तुमच्याहून श्रेष्ठ आहेत नि त्यांच्या जवळ मोठमोठाल्या तोफा आहेत. तर त्यांना अुघड रणाची लढाओी न देता छाप्याछाप्यांनी त्यांच्या हालचाली रोखीत चलाव्या, नद्यांवरील सर्व घाट दाबून धरावे, त्यांचे दळण वळण तोडून टाकावे, त्यांची रसद पाडाव करावी, डाका लुटून न्याव्या. ठाणी ठार मारावी नि त्यांच्या तळाभोवती अखंड घिरटी घालीत रहावे, फिरंग्याला विश्रांती म्हणून मिळाली न पाहिजे.”^१

ह्या स्फूर्तिकारक, कावेबाज नि करारी युद्धलेखाचे प्रत्यंतर कृत्यात दाखविण्यासाठी मौलवी अहमदशाह हे अंग्रजांच्या लखनौ येथील सैन्यावर रोख ठेवीत सुमारे २९ मैलांवर बारी नजीक ससैन्य टपलेले होते. दुसऱ्या बाजूला बेगम हजरतमहाल हीही ६ हजार लोकांसह बिरोलीनजीक अुतरलेली होती. ह्या दोन्ही सैन्यांचा समाचार घेण्यासाठी होप ग्रॅट हा तीन हजार लोकांसह नि प्रबळ तोफखान्यासह लखनौहून प्रथम बिरोलीचे रोखाने चालला. दुसरे दिवशी त्याचा तळ पडलेल्या जागी अेक परम धाडसाची गोष्ट अुघडकीस आली. आपल्यावर अंग्रजी सैन्य चालून येत आहे हे अैकताच त्या सैन्याची अित्यंभूत बातमी काढण्यासाठी मौलवीने आपले हेर धाडले. त्या रात्री ही हेरांची टोळी अंग्रजांच्या छावणीत अगदी निःशंकपणे घुसू लागताच अंग्रजांच्या पहारेवाल्याने विचारले ‘कोण चालले आहे?’ ‘आम्ही १२ व्या रेजिमेंटचे लोक आहोत’ असे अुत्तर आले. हे अुत्तर अगदी शब्दशः सत्य होते. कारण हे सर्व हेर १२ व्या रेजिमेंटचेच लोक होते. परंतु ही १२ वी रेजिमेंट म्हणजे गेल्या वर्षाच्या जुलैत बंड करून अुठलेली नि आपल्या गोऱ्या ऑफिसरला ठार मारणारी रेजिमेंटच होय हे त्या अंग्रजी पाहारेकऱ्यास काय माहित! ह्या पाहुण्यांचे निःशंक घुसणे, निश्चल अुत्तर नि निर्धास्त सावधपणा पाहून तो पहारेकरी आलबेल करून स्वस्थ बसला आणि ही टोळी अंग्रजी कॅम्पात शांतपणे घुसली. तेथे त्यांना हेरायचे होते ते ते सर्व हेरून हे मौलवीचे हेर बाहेर पडले नि अशा रीतीने मृत्युच्या जबड्यातील दात मोजून ते दूत आपल्या मौलवीकडे परत गेले.

---

^१ १. “This general order bears marks of sagacity and points out the most formidable war we could encounter—a genuine guerilla.” ... “Do not attempt to meet the regular columns of the infidels, because they are superior to you in discipline bundobast and have big guns. But watch their movements, guard all the ghats on the rivers, intercept their communication, stop their supplies, cut up their daks and posts, and keep constantly hanging about their camps, give them no rest.” --Dr. Russell, page 276.

हेरांनी आणलेली ही सूक्ष्म वार्ता अकताच त्या युद्धविशारद पुढान्याने आपला बेत चटकन ठरविला. त्याने ४ मैल अलीकडे आपल्या सैन्यासह येऊन अेक लहानसे गाव ताब्यात घेतले. त्या गावाच्यासमोर अेक नदी असून तिचा काठ अुंच नि honeycombed होता. ती जागा फारच बळकट होती. मौलवीचा डाव असा होता की, त्या खेड्यात त्याने त्याच्या पायदळासह दडून राहावे नि त्याच वेळी त्याच्या घोडेस्वारांनी अेका लांब आडवळणाने जाऊन अिंग्रजांच्या बाजूवर रोख ठेवावा. मौलवीला हे नक्की समजलेले होते की, अुघा पहाटे ब्रिटिश सैन्य विनासावधपणे त्याच ठिकाणी येणारे होते. बंडवाले त्या खेडेगावी नसून वारीला आहेत अशा खात्रीने निःशंकपणे येणारे हे सावज बंदुकीचे टप्प्यात आले की, मौलवीने समोरून मारा घावा नि तो सुरु होताच घोडेस्वारांनी अिंग्रजांच्या बाजूवर तुटून पडावे! मॅलेसन म्हणाले, "It was really a brilliant idea and did credit to his tactical skill."

अशा या शत्रूंनाही चकित करून टाकणाऱ्या अुकृष्ट डावाच्या विजयासाठी दोन गोष्टी अवश्य होत्या. अेक की अिंग्रज लोक त्या खेड्याशी येअीतोपर्यंत त्यांना आपले सैन्य न दिसले असे छपवून ठेवणे नि दुसरे की, खेडेगावातून मारा सुरु होअीपर्यंत त्या बाजूला दडवलेल्या घोडेस्वारांनी शांत रीतीने थांबणे. मौलवीने आपल्या बाजूला जे जे कार्य होते ते ते पूर्ण तडफेने पार पडले. रातारात पायदळासह तो गाव त्याने गुपचूपपणे घेतला. आपले घोडेस्वार त्याने ताबडतोब अिष्ट मार्गाने बाजूवर रवाना केले नि त्या खेड्यातील आपल्या सैन्याचे अस्तित्व अितक्या अुकृष्ट रीतीने त्याने छपविले की सकाळी खरोखरीच ब्रिटिश सैन्य अगदी विनसावधपणे हलके हलके तेथे आले. तास अर्ध्या तासाचा अवकाश की पांड्य पक्षाचा विजय ठरलेला.

परंतु त्या अर्ध्या तासातच मौलवीने घडविलेला हा अुकृष्ट डाव घोडेस्वारांनी बिघडवून टाकला. ब्रिटिश सेना त्या जाळ्याजवळ येत असता ठरल्याप्रमाणे घोडेस्वारांनी त्यांच्या पाठीवर अुत्तम जागाही गुपचूप पटकावली नि तेथून अिंग्रजांच्या ६००० गैरसावध सैन्यावर छापा घालण्याचे काम अगदी सुलभ झाले. परंतु अितक्यात त्यांचे पुढारी अिंग्रजांच्या दोन असंरक्षित तोफा पाहून भुलले नि मौलवीची कालची सर्व आज्ञा विसरून जाऊन त्या लोकांवर चालून गेले. क्षणभर तोफाही त्यांच्या हाती आल्या. परंतु क्षणानंतर त्या तोफाच नाही, तर मौलवीचा सर्व डाव अिंग्रजांनी हिसकून नेला! कारण ही पिछाडीची गर्दी पाहताच ते पूर्णपणे सावध झाले नि आघाडीचा खळगाही त्यांना दिसला. थोडीशी झटापट झाल्यानंतर आपल्या घोडेस्वारांच्या ह्या हलगर्जीपणाने फिसकटलेले जाळे टाकून देऊन मौलवी आणखी अेखादी संधी पाहण्यास पुढे निघून गेला.

अेप्रिल १५ चे सुमारास होप ग्रॅट, बारी नि बिटोलीहून लखनौच्या बंडवाल्यांस वर रेटित असता तिकडे रुअिया किल्ल्यापाशी अयोध्येची नि अिंग्रजांची आणखी अेक झुंज जुंपलेली होती. मागे दुआबमध्ये बंडाचा बीमोड करण्यासाठी कानपूरहून जशा आंगल सेना सर्व बाजूंनी बंडवाल्यांना अेकसमयावच्छेदे चेपीत फत्तेगडाकडे गेल्या तसाच कार्यक्रम आता अयोध्येतून बंडवाल्यांचा बीमोड करण्यासाठी कमांडर-अिन-चीफने लखनौला योजिला.^२ अयोध्येच्या पूर्वभागात नि बहार प्रांतात मागे सांगितलेल्या ल्युगार्ड नि डग्लस गेला, बारीबिटौलीकडून सर होप ग्रॅट गेला नि वालपोल गंगेच्या काठाने वर निघाला. ह्या नि कमांडर-अिन-चीफ सुद्धा बाकी सर्व फौजांचा बेत असा होता की, अयोध्येतून वरवर बंडवाल्यांना रोहिलखंडात चेपावे नि तेथेच त्यांच्याशी शेवटची मारामारी कारावी. अशा कार्यक्रमाप्रमाणे ता. ९ अेप्रिलला वालपोल हा सर्वांगपूर्ण सबल फौज घेऊन लखनौहून निघून गंगाकाठाने वर चालला. ता. १५ अेप्रिल रोजी तो लखनौच्या अुत्तरेस ५१ मैलांवर असलेल्या रुअिआच्या किल्ल्यापर्यंत पोचला.

हा किल्ला फार मोठा नव्हता नि त्याचा मालक नरपतसिंग हाही अेक चिमुकला जमिनदार होता. तरी स्वतंत्रतेचा हा महायज्ञ सुरु झाल्यापासून नरपतसिंगाने तिच्याच स्थंडिलावर आपले सर्वस्व अर्पिलेले होते. आज

² On the first of April 1858 there were 96000 British soldiers in India besides a large body of reliable native troops, raised in haste some of whom had already shown that they were capable of doing good service -a very different state of affairs from the one which prevailed six months before. --Roberts, Vol. I.

त्याच्यावर जाज्वल्य तोफखान्यासह अेक प्रचंड आंगल फौज चालून आलेली आहे. त्याचेजवळ किल्ल्यामध्ये तर पुरते शेदीडशे लोकही नाहीत. मग किल्ला मोकळा करून बंडवाले बिनशर्त शरण येतीलच येतील अशी अिंग्लिशांना खात्री वाटू लागली. परंतु त्या दिवशी सकाळी नरपतसिंगाचे कैदेतील अेक युरोपियन सुटून येअून अिंग्रजांस कळविता झाला की नरपतसिंग म्हणतो, “किल्ला खाली करणार, पण रणांगणात हात दाखवून मग!”

रणांगणात! हा बंडखोर नरपत आम्हाला रणांगणांत हात दाखविणार! आणि मग किल्ला खाली करणार! वालपोल म्हणाला, त्याला त्याच्या किल्ल्यासुद्धा ठिकच्या ठिकाणी गाडून टाका चला. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे अिंग्रजी सैन्याने बातमी अुठविली की किल्ल्यामध्ये दोन तीनशेच लोक नसून ते बरोबर पंधराशे आहेत! नरपतला आपण नक्की चिरडणार आहो तेव्हा त्याची फौज टोलेजंग होती अशी बातमी अुठविल्याशिवाय मग त्याला जिंकण्याचे भूषण ते काय? म्हणून वालपोलने देखील म्हटले, बरोबर आहे नरपत ही अुद्दाम बोलणी पंधराशे फौजेमुळेच बोलत असला पाहिजे. किल्ल्यातील कैदेत हा प्रत्यक्ष पहात असलेला युरोपियन दीडशेच लोक आहेत म्हणून नुसती थाप देतो आहे झाले. किल्ल्यावर आंगलसेना चालू लागली आणि तेही काही किल्ल्याच्या अत्यंत दुर्बल पडक्या भागावर नव्हे तर समोरील धडधाकट तटावर. किल्ल्यासमोरील झाडीतून ही ब्रिटिश सेना शिरलेली पाहताच नरपतचे करारी योद्धे गोळ्या झाडू लागले. ब्रिटिश लोक खंदकाशी भिडताच मारामारीची कमाल झाली. काफेच्या अेकशेवीस लोकांपैकी तेथल्या तेथे ४६ जण ठार झाले. काफे मागे हटला. तिकडे गूळलाही बंडवाल्यांनी ठिकच्या ठिकाणी मरणासाठी खिळून ठेवले. तेव्हा ह्या धडक्या बाजूवर गुदरलेले हे अकल्पित संकट पाहणारा योद्धा वालपोल आता तोफा घेअून पडक्या बाजूकडे गेला नि त्याने तोफा अशा कौशल्याने डागविल्या की आंगल सैन्याच्या ह्या बाजूचा गोळा, किल्ल्याला ओलांडून आंगल सैन्याच्या त्या बाजूस जाअून आदळावा!! फक्त शत्रूशी लढणारे सेनानी जगात पुष्कळ झाले नि होतात. परंतु शत्रूशी नि स्वतःशी सारख्याच शौर्याने झुंजणारा असा सव्यसाची वीर वालपोलशिवाय आढळणे नाही!! वालपोलचे समरचातुर्य पाहून घाबरलेला आंगल योद्धा होप हा जो रणावर अिंग्रजी बाजू सावरण्यास येतो तो तोही ठार झाला! बंडवाल्यांच्या माराने गूळही हटू लागला! जिकडे तिकडे अेकच गोंधळ! गोंधळलेली ब्रिटिश सेना ह्या अडीचशे बंडवाल्यांच्या धक्कारासह रण सोडून निघून गेली!

होपसारखा योद्धा बळी पडला हे अैकून जिकडे तिकडे हाहाकार सुरू झाला! लॉर्ड कॅनिंग, सर कोलिन, सगळे अिंग्लंड शोकाने विव्हाल झाले! हजारो अिंग्रज लोक मेले असता जितका कळवळला नसता तितका या लोकप्रिय होपच्या मृत्युने अिंग्लंड देश कळवळत आहे!

ब्रिटिश सेनेचा पूर्ण पराजय नि होपचा देहान्त! त्या करारी नरपतसिंगांने आपला शब्द खरा केला. “रणात शत्रूला हात दाखवित.” आपल्या अडीचशे अनुयायांसह त्याने लगेच तो किल्ला सोडून दिला!

या निरनिराळ्या अिंग्रजी सैन्यांनी अयोध्येतून सर्व बंडवाले रोहिलखंडात चेपीत नेल्यानंतर आपल्या या पृथक पृथक सेना अेकच करून कमांडर-अिन-चीफ सर कोलिन हा रोहिलखंडाकडे निघाला. अयोध्येतून हुसकलेले बंडखोर पुढारी शहाजहानपूरला जमलेले होते. तेथेच नानासाहेब होते, तेथेच मौलवी अहमदशाह होते या जोडीला धरण्यासाठी सर कोलिनने आजपर्यंत कित्येकदा दीर्घप्रयत्न केलेले असताही ते अुभयतः अजून अजिंक्यचे अजिंक्य होते.तेव्हा ते रोहिलखंडात शहाजहानपूरला अेकत्र आहेत हे कळताच सर कोलिनने अत्यंत कसोशीने त्या शहराला कोंडण्याचा घाट घातला नि ते दोन प्रथित पुरुष हाती लागलेच आहेत असे समजून तो ता. ३० अप्रिलला शहाजहानपुरास येअून भिडला-पण ते दोन पक्षी अुडून गेल्यानंतर! सर कोलिनच्या चित्तास अतिशय विषाद वाटणे साहजिक होते.त्याने चार दिशेने चार सेना त्या शहाजहानपुरावर नि बरेलीवर चालवीत आणल्या. त्याला खात्री होती की त्यांच्या जाळ्यातून अेकही बंडवाला सुटणे नाही. परंतु वस्तुस्थितीत अत्यंत प्रबल बंडवालाच त्या जाळ्यातून निसटून पार झाला नि तोही खुद्द कमांडर-अिन-चीफच्याच दोरीला हिसडा देअून!

मौलवी नि नाना निसटलेच, पण आता बरेलीचा डाव तरी फसू नये म्हणूनच शहाजहानपूरला ४ तोफांसह अेक ब्रिटिश सैन्य ठेवून खिन्न झालेला कमांडर-अिन-चीफ बरेलीवर निघाला नि ता. ४ मेला अेका दिवसाच्या अंतरावर येअून अुतरला. बरेली येथे खानबहादुरखान हे अजूनपर्यंत राज्य करीतच होते. दिल्ली नि लखनौ पडल्यानंतर

निराधार झालेले बंडखोरांचे पुढारी ह्याच स्वतंत्र राजधानीत येऊन राहिलेले होते. दिल्लीच्या राजवंशातील रणकुशल राजपुत्र मिर्झा फेरोजशाह, श्रीमंत नानासाहेब, मौलवी अहमदशाह, राजा तेजसिंग नि अितर कित्येक पुढारी खानबहादुर खानांच्या अद्यापि स्वतंत्रतेत असलेल्या राज्यातच शिरलेले असल्यामुळे ह्या बरेली शहरावर अंग्रजांचा अतिशय डोळा होता. परंतु ते शहर अुगीच हट्टाने लढवीत बसण्यापेक्षा अेक दोन हात होताच सोडून देऊन मागे दिलेल्या प्रख्यात जाहिरनाम्याप्रमाणे प्रदेशात धांगडधिंगा घालावा असा खानबहादुरखानांचा नि तत्पक्षीय धुरीणांचा विचार ठरलेला होता. अंग्रजी सेना अेक दिवसाचे अंतरावर येताच बरेलीला आपणास कोंडून टाकण्याचे अंग्रजी प्रयत्न विफल करण्यासाठी शहर सोडण्याची सिद्धता करून त्यांनी बाहेर पडण्याचा मार्ग रोखून धरला. परंतु फिरंगी शत्रूला अेकतरी चांगला तडाखा दिल्याशिवाय नि रणांतील आपले कर्तव्य थोडे तरी बजावल्याशिवाय बाहेर पडावयास ते तेजस्वी रोहिल्यांचे रक्त तयार होअीना. म्हणून ते ता. ४ मे रोजी अंग्रजांशी तोंड देण्यास रणांगणांत अुतरले.

या रणांगणांत असलेले ब्रिटिश सैन्य अभूतपूर्व होते. प्रबल होते. त्यांचा भयंकर विस्तृत तोफखाना, त्यांचे अत्युकृष्ट घोडदळ, त्यांचे शिस्तबाज पायदळ नि या बहुसंख्य तीक्ष्ण सेनेवर खुद्द सर कोलिनचे सेनानीत्व! अशा या सैन्यावर खानबहादुरांच्या तोफांचा फारसा परिणाम न होता ते बरेलीवर अप्रतिहततेने चढत चालले. आशा नसताना किंबहुना तशी आशा नसेल तेव्हांच रणांगणातून परत न फिरता जे हसत हसत मरणाला मिठी मारतात अशा भयंकर गाझींची ही तरवार होती कोणच्याही धर्म्य युद्धात शत्रूचा प्राण घेणे किंवा घेताना मरणे म्हणजे स्वर्गाची कवाडे खडाखडा अुघडणे होय ही ज्यांची दृढमूल अनिवार्य श्रद्धा आहे त्या धर्मवीरांची ही तरवार होती! ती तरवार अुपसून हे गाझी लोक अेकाअेकी अंग्लिश सैन्यावर कोसळले. दाढीचे केश वाढलेले, हिरवे फेटे मस्तकाला वेढलेले, कंबरबंद कमरेला कसलेले, हातात रुप्याची चपटी अंगठी आणि तिच्यावर कुराणातील धर्मवाक्ये अुतरलेली असे ते भव्याकृती वीर अुजवीकडून तीरासारखे घुसले नि अंग्रजी सैन्यावर तुटून पडले. आपल्या ढाली मागे वाकवीत नि तरवारी सूर्यप्रकाशात लखलखवीत 'दीन दीन' गर्जनेने नाचत ते शत्रूवर घसरले. घसरताच अंग्रजी सेना खाडदिशी मागे हटली- ४२ वे हायलँडर्स पुढे झाले- त्यांच्यावर हा वज्रघात जाऊन आदळला -त्यांनी भराभर फिरंग्यांना यमसदनात फेकून देण्याचा सपाटा चालविला! त्यांचे काही लोक तर झपकन पुढेही घुसले नि अंग्रजांच्या पिछाडीला भिडले. गाझींच्या अेका टोळीपैकी अेकही मागे परतला नाही. मारीत, छाटीत, काटीत त्यांच्यातील प्रत्येकजण जिथे लढला तिथेच छटला गेला! अेकजण मात्र छटला जाण्याचे आधी रणात पडला-का बरे? क्षणभर विचारू नका- हा पहा तिकडून अंग्रजांचा कमान्डर-अिन-चीफ अगदी जवळ आला -त्याला पाहताच हा मरणाने सोंग घेऊन पडलेला गाझी वाघासारखा अुडी मारून अुसळला. परंतु जवळच्या अेका हुशार शिखाने त्याची गर्दन तत्क्षणी छटून टाकली.

जगातील अितिहासात अप्रतिम धाडसाची, तत्त्वनिष्ठेची, शहादतीची नि मृत्युंजयतेची जी अुदाहरणे असतील त्यापैकी कोणतेही अुदाहरण या बरेलीच्या स्वातंत्र्यमसरातील गाझीहून गाजी असणे नाही!

दुसरे दिवशी सर कोलिनचे जाळे तोडून टाकून खानबहादुरखान हे ससैन्य बरेलीहून बाहेर पडले नि ७ मे रोजी अंग्रजांनी बरेलीचा ताबा घेतला.

खानबहादुरखानाने रणचापल्यात आपले डावपेच विफल करावे या खिन्नतेने कमान्डर-अिन-चीफ बरेलीमध्ये प्रवेश करीत आहे तोच त्याच्यासुद्धा सर्व अंग्रजी सेनेत अेकदम 'मौलवी! मौलवी!' असा आश्चर्यचकित अेकच आवाज कुजबुजू लागला!

होय, आश्चर्यचकित होण्यासारखाच अेक विलक्षण पेच तिकडे शहाजहानपुराकडे मौलवीने घातलेला होता. सर कोलिनला पूर्णपणे ठकवून मौलवी नि नानासाहेब शहाजहानपुराहून जे निसटले होते ते काही केवळ लढाअी टाळण्यासाठीच नव्हे. शहाजहानपुराहून निघण्यापूर्वी नानांच्या हुकूमावरून तेथील सर्व सरकारी अिमार्ती पाडून टाकण्यात आल्या होत्या. आपण गेल्यानंतर तिथे अंग्रजी फौज येअील नि त्या पैकी लहानशी तुकडी तिथे ठेवून सर कोलिन बरेलीला जाअील हे त्या कुशाग्र मौलवीने चटकन ओळखून ते शहाजहानपूर शहर सोडलेले होते. अंग्रजी फौज बरेलीला किती वेळ गुंतणार हे नक्की अजमावून मौलवीने असा डाव योजला की सर कोलिन तिकडे जाताच आपण झपाट्याने शहाजहानपुरावर अुतरावे, तेथील मूठभर अंग्रजांना नामशेष करावे नि अशा रीतीने बरेलीचा सूड घ्यावा.

मौलवीच्या दूरदृष्टीप्रमाणे शहाजहानपुराला लहानशी ब्रिटिश फौज राहिली नि नानांनी सर्व अिमारती अुद्ध्वस्त केल्या असल्यामुळे त्यांना मैदानातच अुतरणे भाग पडले.

अशा रीतीने सर्व बेत शिजत आला. ता. २ मेला ती थोडीशी ब्रिटिस सेनाही शहाजहानपुर सोडून जाणार आहे. असे कळताच अहोरात्र मजला मारीत मौलवी अहमदशाह चालू लागला नि त्याचे गैरसावध भक्ष्य अगदी त्याच्या पंजाजवळ आले. परंतु त्या मध्यरात्रीच हल्ला न देता मौलवीची फौज कोणाच्या मूर्खपणामुळेच असेल ते असो, किंचित वेळ ४ मैलावर थांबली. अितक्यात सर्व बेत ढासळून गेला! कारण "Native spies employed by the British were on the alert and one of these flew with the intelligence of his dangerous vicinity to colonel Hale at Shahajahanpur." ह्या नेटिव्ह पिशाच्चाने ही वार्ता अिंग्रजांस कळविताच त्यांची ती छोटीसी सेना तुरुंगाचे बळकट कडेकोट अिमारतीत घुसली. अिकडे मौलवी तसेच चालून आले. त्यांनी ते सर्व शहर ताब्यात घेतले. किल्ला काबीज केला नि लढाईच्या यथान्याय शिरस्त्याप्रमाणे शहरातील श्रीमंत लोकांवर अेक रसदेचा कर बसविला. मॅलेसन कबूल करतो की, "In acting thus he simply conformed to the customs of war in Europe." लगेच त्यांनी आठ तोफा आणवून त्या तुरुंगातील ब्रिटिश सेनेवर मारा सुरू केला.

ही बातमी ता. ७ मेला बरेलीला पोचताच सर कोलिनचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. मागे मौलवी त्याचे हातून निसटल्यापासून तो मनातल्या मनात फार खात होता. ती चूक दुरुस्त करण्याची संधी आता मौलवीनेच आणून दिली! आपण होअून शत्रूच्या जाळ्यात शिरलेल्या या मृगयेवर सर कोलिन झडप घालीत निघाला. या वेळेस त्याने आपली पूर्ण खात्री करून घेतली की कुठेही सापळ्यास फट राहिलेली नाही. ता. ११ मेपासून त्या अेकाकी मौलवीची नि ह्या प्रचंड अिंग्रजी फौजेची निकराची लढाई चालू झाली. ही वार्ता अैकताच त्या लोकप्रिय मौलवीच्या रक्षणार्थ बंडवाल्यांचे थवेच्या थवे दशदिशांनी लोटू लागले. अयोध्येची बेगम, मय्यनसाहेब महंमदीचा राजा, दिल्लीचा मिर्झा फेरोजशाह, कानपूरचे नानासाहेब, ह्या सर्व स्वातंत्र्य धुरीणांची सैन्ये १४ मेचे आत मौलवीच्या ध्वजाला येअून मिळाली! तेव्हा ज्याला धरण्यासाठी ब्रिटिशांनी अेक फट न ठेवता तो टोलेजंग सापळा अुभारला होता त्या मृगयेनेच त्यांच्यावर आपले भयंकर पंजे विस्फारून लपेटे मारले. बीळ ठेवले नाही म्हणून त्या सापळ्याचे तुकडे अुडविले नि मौलवी आपल्या सैन्यासह शहाजहान पुराहून पुन्हा लढत लढत बाहेर पडले! या वेळेस मौलवी धरला जाणारच याची सर कोलिनला अितकी खात्री होती की त्याचा नाश गृहीत धरून त्याने फौजेच्या भावी नेमणुकाही करून टाकल्या होत्या. आणि त्यातूनही मौलवी सुटताच गेले कोणाकडे? तर अिंग्रजांनी महत्प्रयासाने जिंकून निर्वैर केलेल्या अयोध्या प्रांतात होय! आपण अयोध्या जिंकली तर मौलवीचे रोहिलखंड जिंकले- आपण रोहिलखंड जिंकले तर मौलवी पुन्हा अयोध्येत ससैन्य कायमचे कायम!

अशा रीतीने आपल्या देशाच्या शत्रूशी, आपल्या देशाच्या सन्मानरक्षणासाठी आपल्या देशबांधवांच्या वतीने हा देशभक्त मौलवी झगडत असता त्याचा निःपात करण्याचे अिंग्रजांना दुर्धर झालेले काम कोण तडीस नेणार आहे? सर कोलिनच्या तरवारीला ज्याने धिक्कारून हताश केली त्याला आता कोणाची तरवार मारक ठरणार आहे? आता काय करावे?

काय करावे? जितका पंचाअित कशाला? मागे नाही का कितीकदा तरी हिंदुस्थानचे सौभाग्याला आग लावणे अिंग्रजांना शक्य झाले? मग तेव्हा ज्यांनी ते सौभाग्य जाळले ते आजही जाळतील! अिंग्रजांनी धीर धरावा, कारण सर कोलिनच्या तरवारीला बोथट करणारी ही मौलवीच्या देहाची हिंदुस्थानची ढाल अखेर अेका हिंदुस्थानच्याच पोटच्या अेका कुलांगाराने फाडून, तोडून जाळून टाकली!

अयोध्येत घुसल्यानंतर अिंग्रजांच्या विजयाला जितका प्रतिरोध करणे शक्य होअील तितका करीत असता मौलवीच्या ध्यानात आले की, अयोध्या नि रोहिलखंड यांच्या दरम्यान पोवेनच्या राजाचे संस्थान असल्याने त्या संस्थानचा राजा जर आपल्यास अनुकूल झाला तर अिंग्रजांविरुद्ध आपण जमवीत आणलेल्या नवीन कटाला अधिकच मदत होअील. म्हणून त्याने त्या अर्थाचा निरोप पोवेनच्या राजास धाडला. हा टीचभर संस्थानिक शरीराने गलेलठ्ठ, मतीने जड, सुखाने अजागळ नि निरुद्योगाने मतिमंद झालेला होता. रणाचे नाव अैकताच त्याच्या अंगावर काटा आला

तरी मौलवीची प्रत्यक्ष गाठ घेण्यास आपण तयार आहोत असे त्याने कळविले. तेव्हा बेगमेची राजमुद्रा घेऊन हा तिचा प्रतिनिधी पोवेनच्या शहराकडे निघाला. मौलवी आपल्या थोड्याशा अनुयायांसह पोवेन शहराच्या तटापाशी येताच त्याला दिसून आले की तटाचे दरवाजे बंद केलेले, तटावर सशस्त्र लोक खडे असलेले नि तो लठ्ठ राजा जगन्नाथसिंग आपल्या भावासह त्यांचेमध्ये अुभा राहिलेला आहे. -या संशयात्मक देखाव्याचा अर्थ जरी त्यांनी ओळखला तरी रणांगणात खेळलेला तो वीरगडी तशाने काही भेदरणारा नव्हता. त्याने तटाचे बाहेरूनच त्या राजाशी बोलणे चालविले. आपल्या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी सर्वस्वाची राख होओतोपर्यंत तरी तरवार खाली ठेवणे नाही ही ज्या पुरुषसूर्याची प्रतिइ ा होती त्याचे तेजःपुंज वक्तृत्व त्या तटावरील घुबडाला फार भयंकर वाटणेच साहजिक होते. तेव्हा मौलवीने पाहिले की आता ह्या भ्याडाला भिवविल्याशिवाय हे माझे वक्तृत्व सफळ होणार नाही. तेव्हा त्याने आपल्या महाताला हुकूम दिला की तटद्वार तोडण्यासाठी हत्तीने धडक मारावी. ज्यावर ते आरूढ झालेले होते. त्या विशाल हत्तीचे मस्तक त्या तटद्वारावर धडाडून आदळले! आणखी अेक धडक. त्या द्वाराचा निश्चिततेने चुराडा होणार तो राजाच्या भावाने तटावरून बंदुक झाडली नि त्याच्या गोळीने मौलवी अहमदशाह-! मौलवी अहमदशाह त्या तटावरील हिंदुस्थानच्या पोटी जन्मलेल्या कुलांगाराने गोळी घालून ठार मारला. लगेच ते अुभय बंधु तटाबाहेर आले आणि त्यांनी मौलवींचे डोके मानेपासून छोटून घेतले, त्या डोक्याला अेका रुमालात गुंडाळले नि १३ मैलांवर असलेल्या शहाजहानपुराला ते धावत गेले. ब्रिटिश अधिकारी टेबलावर जेवत असता तो राजा आत शिरला. त्याने आपल्या हातातील रुमाल सोडला नि रक्ताने थबथबलेले ते मौलवींचे मस्तक ब्रिटिशांच्या पायापुढे गडगडत सोडून दिले!!! दुसरे दिवशी शहरातील कोतवालीवर ते डोके अंग्रजांनी टांगून दिले आणि ह्या शतकृत्याबद्दल पावेनच्या राजाला पन्नास हजार रुपये बक्षीस मिळाले!

पोवेनचा राजा! पोवेनचा चांडाळ! तुझ्या देशद्रोहाने जर खराखराच अंगाचा तिळपापड होत असेल तर, हिंदुस्थानात ह्या प्राण्याची प्रतिमा प्रत्येक घराघरातून नरककूपाचे दाराशी टांगलेली असावी!

मौलवी अहमदशाहाची अंगकाठी अुंच, सडपातळ, कसलेली, भरतभूमीच्या हातातील अेखाद्या सतेज तरवारीसारखी होती. त्यांचे नाक अगदी सरळ, भुवया कमानदार, तो मरताच अंग्रज म्हणाले, "The most formidable enemy of the British in Northern India was no more." ह्या अंग्रजांच्या अत्यंत भयंकर शत्रूविषयी अंग्रजी अितिहासकार मॅलेसन म्हणतो, "त्याच्या लष्करी नेतृत्वाची नि युद्धचातुर्याची बंडात पुष्कळ अुदाहरणे घडलेली आहेत. अंतिम भागातील ह्याचे डावपेच तर अप्रतिम होते. सर कोलिनला दोनदा भग्नचातुर्य करून अुधळून दिल्याचा मान त्याच्याशिवाय कोणालाही मिळविणे अशक्य होते. अशा रीतीने हा फौजाबादचा मौलवी अहमदशाह रणात चमकला. आपल्या जन्मसिद्ध देशाचे अन्यायाने छिनावून घेतलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी जो पुरुष कटाची संघटना करतो नि रणात लढाओ देतो तो जर देशभक्त होत असेल तर मौलवी अहमदशाह खराखरा देशभक्त आहेच आहे. खुनाने त्याची तरवार विटाळलेली नाही. खुनाला त्याची संमती नव्हती. ज्याने त्यांचा स्वदेश बळकावला होता त्या अुपच्या परक्याशी तो रणांगणांत लढला, वीरासारखा लढला, रणनीतीने लढला, हटातटाने लढला, आणि अेतदर्थ सर्व राष्ट्रातील रणवीरांच्या नि सत्यप्रियांच्या आदराला त्या लोकोत्तर मौलवीची स्मृती सत्पात्र झालेली आहे!"^३

3

The Maulvi was a very remarkable man. Of his capacity as a military leader many proofs were given during the revolt, but none more decisive than those recorded in this chapter. No other man could boast that he had twice foiled Sir Colin campbell in the field". -Malleon's Indian Mutiny Vol. IV, page 380.

प्रकरण दहावे

रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी

‘मेरी झांशी नहीं दूंगी ।

छाती असेल त्यांनी घेऊन पहावी!’

झांशीची कडक बिजली असे गडगडली मात्र, तोच बुदेलखंडभर घनघोर वादळाचा हुंकार झाला! जिकडे तिकडे रक्ताचा शिळंधार पाऊस झोड देत उठला. सागर, नौगाल, बांदा, बाणापूर, शहागड, कर्की-तेथील आकाशाच्या बिंदुबिंदुतून अुल्कापाताचे -अग्निगोलकांचे वारे अंधळेपणाने सोसाटत चालले!

झांशीच्या पुण्यपावन सिंहासनाला स्वातंत्र्याचे वरदान -पुन्हा राज्यामध्ये शांतता, सुव्यवस्था नि समृद्धी नांदू लागली. राणीची नित्याची दिनचर्या पुढील प्रमाणे होती:- “बाओी पहाटे पाच वाजता उठून अत्तरोदकाने अभ्यंग स्नान करीत. बहुधा त्या शुभ्र चंदेरी साडीच परिधान करीत असत. स्नानोत्तर त्या नित्याच्या पूजा प्रार्थनेला बसत. पतिनिधनानंतर मस्तकी केशभार तसाच ठेवल्याचे प्रायश्चित्तही त्या प्रतिदिनी अर्धय सोडून घेत असत. त्यानंतर तुळसी अुद्यानात जाऊन, त्या तुलसीची पूजा करीत. पार्थिव पूजेच्या वेळी पदरीच्या गायकवादकांचे गायनवादन होत असे. त्यानंतर त्या पुराणश्रवणाला बसत. ते आटोपल्यावर सरदार नि आश्रित लोक बाओीमहाराजांना नित्याचे अभिवादन करण्यास येत. बाओीची स्मरणशक्ती अितकी तीव्र होती की, प्रातःकाळी अभिवादन करण्यासाठी येणाऱ्या सातशे पन्नास लोकांत जर कोणी अेखादा आलेला नसला तर बाओी दुसरे दिवशी त्याला त्याच्या आदल्या दिवशीचे न येण्याचे कारण विचारण्यात कधीही चुकत नसत. पूजार्चनानंतर भोजन होओी. काही विशेष कामकाज नसले तर बाओी अेक तासभर वामकुक्षी करीत. अुठल्यानंतर सकाळी भेटीचे वेळी स्वीकारलेल्या वस्तू पाहण्यासाठी जेव्हा त्या मागवून घेत त्या वेळी सर्व वस्तू चांदीच्या तबकातून वर रेशमी आवरणे घालून बाओी महाराजांपुढे आणून ठेवण्यात येत. विशेष मनात भरणाऱ्या तेवढ्याच वस्तू त्या ठेवून घेत नि राहिलेल्या सेवक वर्गात वाटण्यासाठी कोठीवाल्याच्या स्वाधीन करीत. दुपारी तीन वाजता जेव्हा त्या राजसभेला (दरबारला) जात तेव्हा प्रायः पुरुष वेशातच जात. पायात पायजमा, गर्द निळ्या रंगाचा सदरा, टोपीवर सुंदर बत्ती, कृशकटीभोवती भरजरी दुपेटा आणि बाजूला रुळणारी रत्नजडीत असिलता-असा अेकंदर त्यांचा वेष असे या वेषात ती रमणी गौरीप्रमाणे भासे!

केव्हा केव्हा, त्या स्त्रीवेषातही जात. पतिनिधनानंतर नथीसारखे सौभाग्यसूचक अलंकार त्यांनी कधीच वापरले नाहीत. हातामध्ये हिन्याच्या बांगड्या, कंठामध्ये अेक लहानसा मोत्याचा सर नि बोटांमध्ये अेक अंगठी अेवढेच अलंकार काय ते त्या वापरीत, पाठीमागे केसांचा बुचडा बांधलेला असे. पांढऱ्या स्वच्छ सुधौत साडीवर तसलीच अेक पांढरी चोळी त्यांना खुलून दिसे. अशा रीतीने कधी पुरुष वेषात तर कधी स्त्री वेषात जाऊन त्या राजसभास्थान मंडित करीत. राजसभेतील सभासदांना मात्र त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन कधीच होत नसे; कारण त्या ज्या खोलीत बसत ती खोली राजसभास्थानाच्या अगदी अेका बाजूला असून, केवळ राजसभाभिमुख असे अेकच द्वार तिला होते. दाराच्या चौकटीवर सोनेरी वेलपत्तीचे कोरीव काम होते. आणि दारावर सुंदर जरकाम केलेला रंगीबेरंगी पडदा सोडलेला असे. याच गर्भगृहात पराच्या मअू गादीवर अेका गिर्दीवर थोडेसे कलून त्या बसत. दाराबाहेर दोन वेत्री (हुजरे) हाती सोन्याचे पाणी दिलेल्या काठ्या घेऊन अुभे असत. खोलीसमोर लक्ष्मणराव प्रधानही महत्त्वाचे कागदपत्र घेऊन अुभे असत, नि त्यांच्याच पलीकडे दरबारचे दफ्तरी बसत. बाओीची बुद्धिमत्ता कुशाग्र असल्यामुळे पुढे आलेल्या कोणत्याही कामाचे त्यांना तत्काळ ग्रहण होओी; आणि त्यांच्या आज्ञाही सुस्पष्ट, असंदिग्ध नि यथायोग्य असत. कधी कधी आपल्या आज्ञा त्या स्वतःच लिहीत. न्यायदानाचे संबंधातही त्यांचा विशेष कटाक्ष असे; आणि दिवाणी फौजदारीचे खटलेही त्या तितक्याच बुद्धिकौशल्याने सोडवीत. महालक्ष्मीवर बाओी महाराजांची विशेष भक्ती होती. कमलांनी भरलेल्या अेका तळ्याकाठी श्रीमहालक्ष्मीचे मंदिर होते नि त्या ठिकाणी प्रति मंगळवार, शुक्रवार बाओी दर्शनाला जात. अेके दिवशी दर्शन घेऊन दक्षिण द्वाराने बाओी परत जात असताना असे झाले की, सहस्त्रावधी भिकारी अेकत्र जमून भयंकर गोंधळ माजवीत असलेले त्यांना दिसले. तेव्हा, ‘हा काय प्रकार आहे’ म्हणून त्यांनी आपले प्रधान लक्ष्मणराव पांडे यांना

विचारले. त्यांनी जाऊन विचारपूस करता त्यांस असे कळले की, ते भिकारी अत्यंत हालअपेष्टांनी गांजलेले असून, थंडीपासूनही त्यांना अतिशय त्रास होत असल्यामुळे त्यांचे म्हणणे असे होते की बाजीसाहेबांनी त्यांची ती परिस्थिती लक्षात घेऊन सोय करावी. हे ऐकून बाजींना त्या भिकाऱ्यांचा कळवळा येऊन त्यांनी तिथल्या तिथे अशी आज्ञा दिली की, आणखी बरोबर चार दिवसांनी त्या भिकाऱ्यांना अेकत्र गोळा करून त्या दिवशी त्यांतल्या प्रत्येकाला अेक टोपी, अेक घोंगडी नि अेक कुडते वाटण्यात यावे. लगेच दुसरे दिवशी गावातील शिष्यांना बोलावून आणुन कुडती नि टोप्या शिवण्याचे काम त्यांचेकडे सोपवून देण्यात आले. ठरलेल्या दिवशी गावात दवंडी पिटवून भिकाऱ्यांना राजवाड्यापुढे अेकत्र जमविण्यात येऊन स्वतः बाजीच्या हस्ते त्यांना कपडे वाटण्यात आल्यावर बाजींना दुवा देत देत भिकारी निघून गेले... नथेखानाबरोबर झालेल्या लढाअीत घायाळ झालेल्या सैनिकांना जेव्हा गावात आणले गेले तेव्हा बाजी त्यांचे घाव बांधण्यासाठी तेथे स्वतः अुपस्थित राहण्याविषयी आग्रह धरीत. शिपायांच्या प्रकृतीची अितकी आत्मीयतेने चिंता वाहणाऱ्या बाजींच्या नुसत्या अुपस्थितीनेच शिपायांचे शारीरिक दुःख हलके होअी; नि आपल्या पराक्रमाचे नि सेवेचे चीज झाले म्हणून त्यांना धन्यता वाटे. सैनिकांच्या दुःखाविषयी सहानुभूती वक्तवून बाजी कुणाला दागिने, कुणाला पदके अित्यादी देऊन गौरवीत असत. घायाळ सैनिकांच्या दुःखाने घाबरून न जाता अुलट त्यांनाच धीर देणाऱ्या बाजींना पाहून बाजींकरिता रणांगणावर प्रणार्पण करण्यास सैनिकांना काहीच वाटेनासे होअी. बाजींची स्वारी बाहेर जावयाला निघे तेव्हा तर अुपूर्व देखावा असे. महालक्ष्मीच्या मंदिराकडे दर्शनाला जाताना कधी मेण्यातून तर कधी घोड्यावरूनही त्या जात. मेण्यातून जाताना मेण्यावर भरजरी फितींनी बांधलेले भरजरी कापडाचे पडदे सोडलेले असत. पुरुषवेशात घोड्यावरून जाताना त्यांच्या तलम नि सुंदर बत्तीचा खोवलेला शेमला त्यांच्या पाठीवर डौलाने रुळत असे. स्वारीमध्ये अग्रभागी ध्वज असून रणगीतांचे सूर काढीत विविध वाद्ये झडत असत. दोनशे युरोपियन सैनिक ध्वजाबरोबर असत आणि शंभर घोडेस्वार बाजींच्या मागेपुढे मिळून असत. मेण्याबरोबर कारभारी, मंत्री, अिनामदार, जहागिरदार आणि भय्यासाहेब अुपासने यांच्यासारखे अितर अधिकारीही असत. स्वारीबरोबर कधी कधी सैन्यही अुपस्थित असे. स्वारी निघताच राजवाड्यातील चौघडा वाजू लागे नि त्याच वेळी महालक्ष्मीच्या मंदिरातील चौघडाही चालू होअी.¹

अकरा महिनेपर्यंत वरील प्रकारच्या यशोदुंदुभीचे गंभीर ध्वनी भारत-स्वातंत्र्याच्या सुंदर आकाशात दुमदुमत राहिलेले होते. परंतु आता त्या कर्कश आवाजाला अिग्रजांचे कान अितःपर सहन करू शकणार नाहीत. आजपर्यंत तरी त्यांनी बुंदेलखंडाचा हा कलकलाट केवळ नाअिलाज म्हणूनच सहन केलेला होता. सत्तावनच्या जुलैपासून तो आतापर्यंत दिल्ली, कानपूर, लखनौ, जगदीशपूर वगैरे यमुनेच्या पलीकडील सर्व भूभागाच्या कुद्ध नर्तनाखाली ब्रिटिश सत्ता जवळजवळ गुदमरून, चिरडून गेलेली होती. आज तिच्या पायाखाली तो सर्व भूप्रदेश चिरडत आलेला आहे. यमुनेच्या नि गंगेच्या पलीकडील प्रदेशाकरिता अेक विस्तीर्ण फौज खुद्द कमान्डर-अिन-चीफचे हाताखाली धाडलेली असून तिने दुआब, बहार, अयोध्या, रोहिलखंड वगैरे अुत्तर प्रदेश कसे पुनर्जित करीत आणले हे वर दिलेलेच आहे. प्रदेश जसजसे हातातून निसटत चालले तसतसे त्या नद्यांच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांवर बंडवाल्यांची जास्तजास्त मगरमिठी बसत गेली. तात्या टोपे यांनी मागे सांगितल्याप्रमाणे काल्पीला आपली मुख्य राजधानी केल्यापासून पूर्वी दिल्ली धरून त्या प्रदेशात जशी राज्यक्रांतीची चेतना अुत्तरेकडे संचरविलेली होती तशीच आता ह्या काल्पीचे आश्रयाने दक्षिणेकडे संचरविलेली होती. काल्पीला पेशव्यांचे मुख्य प्रस्थान ठेवून तेथून त्यांनी आजूबाजूच्या प्रदेशाला राज्यक्रांतीच्या वणव्यात जळत ठेवले होते. ग्वाल्हेरमध्ये त्यांची कारस्थाने सुरू होती- अिंदोरमध्ये सुरू होती. नव्हे ह्या दोन्हीही संस्थानांत वास्तविक रीतीने ब्रिटिश अंमल अुरलेलाच नव्हता- आणि त्यांच्या त्या नामर्द राजपुरुषांमध्ये जर झाशींच्या राजस्त्रीचा शतांश जरी मर्दपणा असता तरी तो अंमल पुन्हा काही परतही येत ना! अिंदोर नि ग्वालेरच्या नामर्दानाही जर त्या राज्यक्रांतीच्या पर्वणीत स्वातंत्र्य मिळालेले होते तर मग बुंदेलखंडच्या मर्दाना ते मिळाले यात काय नवल आहे! अशा रीतीने काल्पीपासून तो थेट विंध्याचलापर्यंत आता स्वतंत्रतेचा जरिपटका झळकत होता. ब्राह्मणांच्या नि

¹ श्री. पारसनीस कृत 'झाशींच्या राणीचे चरित्र' पृ. १४७-१५१.

मौलवींच्या आशिर्वादांचा तिच्यावर वर्षाव होत होता. सरदार, दरकदार, शिपायी, पेटीवाले, गावकरी, शेतकरी, त्या भूमातेच्या सहस्रशत तप्त अंतःकरणात 'स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्य' अशी अेकच अुर्मी अुसळलेली होती. आणि त्या अुर्मीच्या सहस्रशत भिन्न कंठांची अेकतानता अेक स्वरता करण्यासाठीच की काय झांशीची रणलक्ष्मी गर्जना करीत होती, "मेरी झांशी नहीं दूंगी! मेरी झांशी नहीं दूंगी!!"

अशी गर्जना अिंग्रजांच्या कानावर फारच थोड्या वेळा आदळलेली असेल आजपर्यंत देणार देणार असेच अुदार दातृत्व हिंदुस्थानात भरलेले होते. परंतु आज हा अभूतपूर्व कंजूषपणा अुत्पन्न झाला-देणार नाही! मेरी झांशी-दूंगी नहीं! मातृभूच्या प्रत्येक रजःकणाने जर असेच म्हटले असते! झांशीच्या लक्ष्मीची अपूर्व गर्जना अैकताच अिंग्रज जरा चपापाले नि ही काय गडबड आहे हे पाहण्यासाठी सर ह्यू रोज नि ब्रिगेडियर जनरल व्हिटलॉक हे चार पांच हजार शस्त्रधरांसह नि भयानक तोफांसह बुंदेलखंडाकडे चालले.

महूहून निघून सर ह्यू रोजने काल्पीपर्यंत बंडवाल्यांच्या ताब्यातून प्रदेश जिंकित जावे, जबलपुराहून निघून सर व्हिटलॉकने बिना, कर्की वगैरे तो मुलूख घेत घेत तिकडून सर ह्यू रोजला मिळावे नि अशा रीतीने कोलिन कॅम्पबेलच्या निरनिराळ्या पथकांनी अुत्तरेकडे जशी निर्वैरता संपादन केली तशीच त्या दोन फैजांनी गंगा-यमुनांच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात सर्वत्र निर्वैरता संपादावी असा कार्यक्रम ठरून ही दोन सैन्ये आपआपल्या प्रस्थानबिंदूपासून पुढे चालली. अिंग्रजी सैन्याबरोबर हैद्राबाद, बॉम्बे येथील ब्रिटिश नोकरीतील नि भोपाळच्या बेगमेचे ८०० लोक नि भोपाळ संस्थानचा तोफखाना ही नेटिव्ह सैन्येही होती. सर ह्यू रोजने ता. ६ जानेवारी १८५८ रोजी महू सोडले. रहाटगडच्या किल्ल्यापाशी झगडा करून तो जिंकून घेतला. सागरच्या किल्ल्यामध्ये बंडवाल्यांनी कोंडून टाकलेल्या अिंग्लिशांची मुक्तता केली, वाटेमधल्या प्रत्येक घाटावर बसलेली बंडवाल्यांची नाकी पाडाव केली. शहागड संस्थान खालसा करून सराओचा किल्ला घेतला, ता. १० मार्च रोजी बाणापूर काबीज झाले, चंदेरीचा प्रसिद्ध किल्ला परत आला नि ता. २० मार्चला अिंग्रजी सैन्य झांशीपासून १४ मैलांवर येथून अुतरले. वर दिलेला अनेक झगडे करून अिंग्रजी सेनेने नर्मदेच्या तीरापासून वर ढकलीत नेलेली बंडवाल्यांची सर्व सेनापथके आता झांशीत जमलेली होती. बाणापूरचा राजा मर्दनसिंग, स्वराज्यासाठी प्राण देणारे शूर ठाकूर, स्वदेशप्रीतीने हातावर शीर घेणारे बुंदेले सरदार हे सर्व आपआपल्या कृतनिश्चयी अनुयायांसह तिथे जमलेले होते; तिथे तटातटांवरून जरिपटके डोलत होते. तिथे देवळादेवळांतून सर्व सरदारांची, राजांची, ठाकुरांची, तटांची देवळांची नयने ज्या वीरमूर्तीला आपली अधिदेवता म्हणून सैनिक वंदना देत होती ती तरुणी 'रणलक्ष्मी' राणीलक्ष्मी ही तिथेच रणावलेली होती!

आणि अेतदर्थच बंडवाल्यांचा तो शेवटचा आधार निराधार करण्यासाठी सर ह्यू रोज झांशीवर जावयास अगदी अुत्सुक झालेला होता. अितक्यात गव्हर्नर जनरल लॉर्ड-कॅनिंग नि कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिन कॅम्बेल या अुभयता अधिकाऱ्यांनी सर ह्यू रोजला हुकूम सोडला की, झांशीवर जाण्याचे आधी तात्या टोप्यांनी वेढलेल्या चरखारीचे राजाची मुक्तता करण्यास तुम्ही तिकडे जावे. ह्या हुकमाने झांशीला चोहोकडून शह देत वेगात आणलेला डाव फिसकटणारा होता. तेव्हा काय करावे? सर ह्यू रोजला हुकूम धड पाळवेना किंवा धड मोडवेना. अशा आणबाणीच्या प्रसंगी अिंग्लिश राष्ट्रांचे हित झांशीवर चाल करण्यातच असल्याने त्या विरुद्ध असलेला वरील हुकूम मोडण्याची सर्व जबाबदारी हिंदुस्थानातील अत्यंत श्रेष्ठ अिंग्रज अधिकाारी सर रॉबर्ट ह्यामिल्टन ह्या अधिकाऱ्याने आपल्या शिरावर घेतली नि ह्या अुच्च राष्ट्रधैर्याचे स्वार्थत्यागी अुदाहरणाने प्रस्फुरित झालेले ब्रिटिश सैन्य झांशीकडेच त्वरेने चालू लागले!

अिकडे झांशीला लक्ष्मणराव बांडे, तिचे वडील मोरोपंत तांबे, तिचे शूर ठाकूर सरदार, तिची सेना या सर्वांनी लढाओ करावयाची असे ठरविले. कोणी कुजबुजला की, शरण आल्यास तारण करू म्हणून अिंग्रज वचन देतो आहे. शरण? झांशीची राणी शरण? तिच्या त्या तेजस्वी नेत्रातून संतापाच्या ज्वाला दिसू लागल्या! तिचे दिवाण लक्ष्मणराव बांडे, तिचे वडील मोरोपंत तांबे, तिचे शूर ठाकूर सरदार, अहो सर्व स्वतंत्र्यवीरहो, शरण जाल तर तारण होतील, समर कराल तर मरण येतील! काय पसंत करता? झांशीने आपल्या सहस्र कंठातून कठोर अुत्तर केले 'यदि मरणमवश्यमेव जंतोः किमिती मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे!' झांशीने आपल्या हातात कागदाच्या शरणचिठ्ठीअैवजी तरवारीची विद्युल्लता

धरली आणि पहा आता राणी लक्ष्मी किल्ल्याच्या तटावर कशी चमका मारीत फिरते आहे, हुशार गोलंदाजांची निवड करून ती तिथे उभी आहे, झाशीच्या स्त्रिया दारुगोळा वाहत आहेत, तोफखाना उभारीत आहेत, रसद पुरवीत आहेत,² झाशीचे पुरुष तोफा रोखीत आहेत, बंदुका भरीत आहेत, तरवारी उपशीत आहेत, झाशीचे वेदविद् ब्राह्मण स्वदेशविजयार्थ अनुष्ठाने करते झाले, झाशीची देवळे रणामधील जखमी निराश्रितांना अन्नसंतर्पणात रत झाली.

ता. २३ च्या रात्री शहरामधून रणवाद्यांचे भयंकर ध्वनी ऐकू येत असून, किल्ल्यामधून भयंकर मशालीचा प्रकाश दृष्टीस पडत आहे. पहारेवाल्यांकडून बंदुकांचे आवाजही निघू लागले, पहाटेची वेळ झाली नि अंगाशी भिडलेल्या आंगलसेनेशी झाशीचे वतीने 'धनगर्ज' तोफ हलके हलके बोलू लागली! 'हरहर महादेव, हरहर महादेव!' जिकडे तिकडे समरांगण झुंजू लागले. राणी लक्ष्मी सर्व सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारून रणांगणात झुंजू लागली. अंग्रजांचा रणपडित सर ह्यू रोज नि झाशीची कोवळ्या वयाची अबला राणी लक्ष्मी! कोण अपूर्व झुंज!

ह्या ठिकाणी वेढ्याच्या पूर्वार्धाचे वर्णन आम्ही त्या वेळी प्रत्यक्ष हजर असलेल्या अका माणसाने लिहिलेल्या वृत्तान्तावरूनच अुद्धृत करणार आहो: "ता. २५ पासून लढाओला खरे तोंड लागले. रात्री तर किल्ल्यावर नि गावामध्येही गोळे येऊन पडू लागले. हे दृश्य पाहण्याला फारच भयंकर होते. पन्नास साठ पौडांचा तोफेचा गोळा अेखाद्या टेनिसच्या चेंडूअेवढा नि धगधगीत निखाऱ्याप्रमाणे दिसे. दिवसा हे गोळे अितक्या स्पष्टपणे दिसत नसत. पण रात्र झाली की, ते स्पष्ट दिसू लागत त्यामुळे रात्रीला अेक निराळेच भेसूर स्वरूप प्राप्त होअी. ता. २६ ला दक्षिण दरवाज्यावरील तोफखाना अंग्लिशांनी बंद पाडला नि त्यामुळे तेथील प्रतिकारही आटोपला. तेव्हा रणभूमीवर लढत असलेल्यांचा अेकाअेकी धीर खचला. तेव्हा पश्चिम द्वारावरच्या तोफखान्यावरील गोलंदाजाने तोफेची तोंडे फिरवून चौफेर मारा केला आणि तिसऱ्याच धडाक्यासरशी त्याने अंग्रज तोफखान्यावरील गोलंदाजाला ठार केले. तत्काळ अंग्रजी तोफखाना बंद पडून अंग्लिश सैन्यही थंडावले. या पराक्रमाने संतोष पावून राणीने त्या गोलंदाजाला चांदीचा तोडा बक्षीस म्हणून दिला. या गोलंदाजाचे नाव गुलाम घोषखान असे होते. अशा तऱ्हेचे कौशल्य याच घोषखानाने नथ्थेखानाशी झालेल्या युद्धातही गाजविले होते.

"पाचवे सहावे दिवशी पुन्हा अशाच तऱ्हेची लढाओ माजून राहिली. चार पाच तास, बाओच्या तोफखान्याने न भूतो न भविष्यती असा प्रलय अुडवून दिला. त्यामुळे अंग्लिशांची अपार हानी झाली, काही काळ त्यांच्या तोफाही बंद पडल्या. परंतु अेकाअेकी अंग्रजांनी जोर केला. त्यामुळे सातवे दिवशी झाशीतील डाव्या बाजूची तोफ थंडावली. त्या ठिकाणचा प्रतिकार आटोपला. शत्रूच्या तोफखान्याच्या अग्निवर्षावामुळे जंग्याची भिंतही कोसळली. रातोरात अकरा गवंडी बोलावून आपून दिवस अुजाडण्याच्या आत पूर्ववत भिंत बांधून घेण्यात आली. अशा रीतीने भिंत बांधल्यावर झाशीचा तोफखाना पुन्हा धडधडू लागलेला पाहून अंग्लिशांचे धाबे दणाणले. या वेळी अंग्लिश सैन्यातही पुष्कळच अव्यवस्था अुडाव्याने त्यांची हानिही बरीच झाली.

आठव्या दिवशी अंग्लिश सैन्य शंकर किल्ल्याकडे गेले. अंग्रजांच्या जवळ अघयावत् पद्धतीच्या भारी किंमतीच्या दुर्बिणी असल्यामुळे त्यांच्या साहाय्याने त्यांनी किल्ल्यातील पाण्याच्या टाक्यांवर गोळे टाकण्यास आरंभ केला. पाण्याकरिता आलेल्या सहासात माणसांपैकी चार लोक ठार झाले नि बाकीचे आपले हंडे, घागरी तेथेच टाकून पळाले. या आपत्तीमुळे नागरिकांचे पाण्याचे फार हाल अुडाले. पश्चिमबाजूच्या नि दक्षिणबाजूच्या गोलंदाजांनी शंकर किल्ल्यावर डागलेल्या अंग्लिशांच्या तोफा बंद पाडल्या, तेव्हा कोठे नागरिकांना पिण्याजेवण्यासाठी पाणी मिळाले. चिंचेच्या झाडीत दारू कुटण्याचा डंक होता. दोन मण दारू कुटून झाली की, ती तळघरात साठवून ठेवण्याकरिता तेथून हलविण्यात येअी. या दारू डंकावर तोफेचा गोळा पडला नि त्यात तीन लोक आणि आठ स्त्रिया जळून गेल्या. या वेळी मात्र खरीखुरी रणधुमाळी अुसळून गेली. धुराने नि धुळीने आकाश कोंडून गेले. बुरुजावरचे कितीतरी गोलंदाज नि कितीतरी शिपाओी ठार झाले. पण लगेच दुसरे लोक तेथे आणून अुभे करण्यात आलेले होते. स्वतः बाओ त्या धामधुमीत जातीने हजर राहून देखरेख करीत होत्या. बुरुजाबुरुजांवर स्वतः हिंडून, शिपायांना आज्ञा देत नि प्रत्येक अडचणीचे

² "The women were seen working in the batteries, carrying ammunition." -Sir Hue Rose.

निवारण करीत त्या स्वतः फिरत होत्या. त्यामुळे शिपायांनाही अुत्साह वाटून, तेही त्वेषाने लढण्यास सरसावत. अशा या हटेल प्रतिकारापुढे काही न चालून अिंग्लिशांजवळ अितक्या तोफा नि दारुगोळा असूनही त्यांना ३१ मार्चपर्यंत किल्ल्यात प्रवेश मिळाला नाही.^३

पण ह्या प्रलयकालच्या गडबडीत रणावरची राणी कोणीकडे आहे? आज प्रभात होताच ती लक्ष्मीराणी तटावरून तिकडे का बरे अितके निरखून पहात आहे? चला तोफांच्या सलाम्या घा, आनंदभराने जयवाद्यांचे जयनाद कडाडवा, आकाश वीरगर्जनांनी अेकदम डळमळून टाका. कारण तो पहा समोरून तात्या टोपे ससैन्य धावत येत आहे! अिंग्रजांच्या सैन्याला भयग्रस्तता नि झाशीचे मुखाला अुत्साहजनकता देण्यासाठी तात्या टोपे ससैन्य आला आहे. विन्डहॅमचा पराजय नि सर कोलिनचा जय केल्यानंतर तो प्रथम गंगापार होअून श्री. नानांना मिळाला नि त्यांची आज्ञा होताच त्वरित यमुना अुतरून काल्पीला आला. चरखारीच्या राजाने पेशव्यांनी मांडलेल्या देशसंगरात मदत देण्याचे नाकारताच तात्या त्याच्या राजधानीवर तुटून पडला. त्या कृतघ्नाला यथान्याय रणशासन केले. त्याच्यापासून तीन लक्ष रूपये नि चोवीस तोफांची खंडणी अुकळली आणि हा मराठा गडी पुन्हा काल्पीला परतु लागला. तो त्याला लक्ष्मीराणीची चिठ्ठी आली की आपण त्वरीत येअून झाशीची मुक्तता करावी. ती चिठ्ठी त्याने काल्पीला मुख्य अधिकारस्थित रावसाहेबांकडे धाडली नि त्यांची अनुज्ञा मिळताच तो तात्या आता अिंग्रजांच्या पाठीवर तरवार अुपसून धावला. ब्रह्मावर्ताचे वाड्यात लहानपणी अेकत्र खेळणारी, कोणाच्या विशेष लक्षात न भरणारी ही दोन बालके आज रणांगणात अेकत्र खेळत आहेत-अेक झाशीच्या तटावर अग्निप्रलयात विराजत आहे- दुसरा बावीस हजार सैन्यासह बेटवानदीवर तरवार परजतो आहे! कोणाच्याच लक्षात न भरणारा त्यांचा खेळ आज जगाचे लक्ष्य झाला आहे!

तात्यांच्या हाताखाली या क्षणी जितके सैन्य होते तितके केव्हाही नव्हते नि म्हणून त्याला पाहताच अिंग्रजांची मनातल्या मनात तारांबळ अुडाली, आणि ती रणातही अुडणारच अुडणार. कारण पुढे झाशीची ती रणलक्ष्मी आणि मागे हा मराठी वाघ-- बावीस हजार नखे ज्याच्या पंजाला! तेव्हा सर ह्यू रोजला आता त्याने फाडून का खाअू नये? तो खाण्यात पुढे सरसावलाही -पण कोण चमत्कार? ती बावीस हजार नखे सर्व लुळी - वर अुचलली जाअीनात- मांजराच्या नखांअितकी ती ताठ करता येअीनात आणि नखे अशी लुळी पडताच वाघ झाला तरी काय करणार! छे, छे, ह्या बेटवा नदीवर बंडवाल्यांच्या सैन्याने अत्यंत लाजिरवाणा पळपुटेपणा केला. झाशीच्या सैन्याने अिंग्रजांच्या पाठीवर मारा धावा नि तात्यांनी त्याच वेळेस तोंडावर मारा धावा हा अत्युत्कृष्ट बेट. अिंग्रजांनी ही निराशेची कैची पाहून तात्यांवर चाल केली नि झाशीवर मारा चालविला म्हणजे काय तर त्यांचे दोन्ही मारे पोकळ झाले. अशांत अेक नेटाचा शिवाजीच्या मावळ्यांचा किंवा कुंवराच्या खास पथकाचा हल्ला व्हावा तसा हल्ला केला असता तर रणांगणात युनियन जॅकचे तुकडे गिधाडांनी फाडले असते! परंतु अिंग्रजी हल्ला नीट 'सरळ धडक' देत असलेला पाहताच अेशियाटिक लढलेच नाहीत- आणि कोण गफलत वा फितूर झाला असेल तो असो-झाशीच्या तोफा त्याच वेळी मुक्त्या राहिल्या! तेव्हा आपली सेना अुधळलेली पाहून तात्या अुधळून गेला. अिंग्रजांनी त्यांची युद्धसामुग्री पाडाव केली, मोठमोठाल्या तोफा काबीज केल्या नि पंधराशे लोक ठार केले-- पंधराशे लोक ठार झालेच तर शेवटी! मग वेड्यांनो, भ्याडासारखे पळून मरण्यापेक्षा जर पंधराशे बरेलीच्या गाझीसारखे मरणासाठी शत्रूवर तुटून पडले असते तर सर ह्यू रोज सुद्धा सगळ्या अिंग्रजी सेनेला ठार मारून तुम्ही चिरंजीव झाला नसता काय? परंतु तुम्हांला परमेश्वर क्षमा करो! कारण कसेही मेलात तरी देशस्वातंत्र्यासाठी तुम्ही मेलात! आदराला नसलात तरी सहानुभूतीला तुम्ही पात्र आहात! जगण्यासाठी लढणारे जे असतात ते मरतात नि मरणासाठी लढणारे जगात अितकेच नाही त्रिलोकात जगतात-चिरंजीव होतात!

आणि मरणासाठीच रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी लढत आहे. मग सरदार ठाकूर सैनिकहो निराश का? तात्या टोपे यांची मदत येअील ह्या आशेने आज ११ दिवस नि ११ रात्री विस्तवाच्या वर्षावात काढल्यात. तात्या टोपे आलेला पाहताच आनंदाची वीरगर्जना केलीत. तात्या टोप्याच्या पराजयाने तुमचा तो आनंदच नव्हे तर ती तुमची यशाशाही ठार झाली आणि शत्रूला ज्याची आपण तूट पाडली होती तो दारू गोळा नि तोफा नि रसद ही आयतीच मिळाली हे खरे आहे.

^३ श्री. पारसनीस कृत 'झाशींच्या राणीचे चरित्र' पृ. १८७-१९३.

पण म्हणून निराशा का? यशस्वी जगणे जरी शत्रूला अशक्य करता आले आहे तरी यशस्वी मरणे त्याला कालत्रयी तरी अशक्य करता येतील काय? मग निराशा का? अँका, रणलक्ष्मीची गर्जना अँका. "आजपर्यंत झांशी लढली ती पेशव्यांच्या बळावर लढली नाही नि आता पुढेही तिला त्यांच्या मदतीची जरूर नाही. आजपर्यंत तुम्ही आपला स्वाभिमान, आपली हिंमत, आपले धैर्य नि आपले शौर्य जसे अतुल्य प्रकारे व्यक्त करून आपले नाव मला दिले तसे आता यापुढेही हिऱ्याचे युद्ध करा," जय रणलक्ष्मी जय! हरहर महादेव- चला वाजवा रणनौबती, फुंका रणशिंगे, ठोका रणगर्जना, गडगडू घा रणतोफा! आज अँग्रेज झाशीवर चहूंबाजूंनी शेवटचा हल्ला चढवीत भिडला आहे तर अुसळू घा बेसुमार रणधुमाळी! पहा पहा, ती लक्ष्मीबाअी कमरेला तरवार लटकावून कोणाला सुवर्ण वलय, कोणाला पोषाख, कोणाला हस्तस्पर्श, कोणास वीरस्मित आणि सर्वास वीरस्फूर्ति देत चमकत आहे! तर गुलाम घोषखान नि कुंवर खुदाबक्ष, तोफांच्या मारगिरीची शर्थ करा. शत्रू झांशीच्या मुख्य दरवाज्याला नि तटाला लगटला- आठ ठिकाणी आठ शिड्या लावून तो वर येत आहे- हरहर महादेव! लाल गोळ्या, पेटते गोळे, तोफांचे घनगर्ज, बंदुका झडल्याच्या फेरी, विस्तीर्ण शिला, आगीचे डोंब, किल्ल्यावरून, तटावरून, घरांवरून हरहर महादेव! रणलक्ष्मी का -ती रणघोरा कालिका! हरहर महादेव! अरे हा कोण! लेफ्टनंट डिक नि ले. मेकिलजॉन! तटावर शिड्या चढून आले नि बाकीचे अँग्रेजी वीर आपल्यामागे येण्यास चेतवीत आहेत! धडाड धडाड -तत्क्षणी त्यांची प्रेते काळाच्या जबड्यात धडाडून कोसळली आणि तेथे त्यांच्या मागे येण्यास कोणी अँग्रेज तयार आहे का? ले. बोनस नि ले. फाक्स, तुमची अिच्छा दिसते तशी तर जा तुम्हीही त्याच्यामागे काळाच्या जबड्यात! हे चार शूर अधिकारी तटावर कापले जाताच अँग्रेजी शिड्या लटपटल्या- भाराखाली काही शिड्या मोडून गेल्या -अँग्रेजी सेना हटू लागली, हटली, दगडादगडामागे दडत चालली! आंगल सेनेने पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले.^४

परंतु तिकडे तटाचे दक्षिण बाजूला ही भयसूचक किंकाळी कोण फोडीत आहे? अधम फितुराने तो वोरछा दरवाजा तर गमावला नाही ना? होय, होय, वोरछा दरवाजा अँग्रेजांनी हस्तगत करून ते तटावर भराभर चढले आहेत! मग काय मारणमरणावाचून नाव घेणे नको! रक्ताचा शिळंधार पाअूस पडू लागला. झांशी अँग्रेजांनी घेअून राजवाड्यापर्यंत कत्तलीचा, आगीचा, नाशाचा झेंडा नाचवीत आणला. किल्ल्याचे तटावर अुभे राहून राणी लक्ष्मी शून्य दृष्टीने झाशीकडे पाहू लागली तो आगीचे लोळ, मरणाऱ्या नि मारल्या जाणाऱ्या बायकांचे आक्रोश, अर्भकांची छटलेली डोकी! हाहाकार! प्रेतांचे ढीग! शंकराचा तिसरा नेत्र प्रलयकाली पेटत नसेल असे तिचे नेत्र संतापाने लालभडक झाले. तिने तरवार अुपसली नि दीड हजार तरवारबंद लोकांसुद्धा ती किल्ल्याखाली धावत चालली. पिले पळविणाऱ्यांवर पिसाळलेली वाघीण जशी धावत नसेल! दक्षिणचे तटावर जे गोरे लोक आले होते त्यांना पाहताच तिने तरवार अुपसली नि ती पिछाडीस असता अेकदम मध्ये चालून गेली आणि पाहा, पाहा, तरवारीचा चकचकाट होअून दोन्ही सैन्ये अेकमेकांत मिसळली. पाचपन्नास अंक मोजण्याचा अवकाश तो तरवारीवर तरवार झडली. पुष्कळ युरोपियन लोक कापले गेले, बाकी राहिलेले शहराकडे पळून आडून बंदुका झाडू लागले. शत्रूच्या रक्ताने तिचा कोप किंचित शांत झाला. तेव्हा तिला अुमगले की, किल्ला सोडून येथे लढणे अयोग्य आहे. तिच्या असल्या धाडसी चपेट्यांचे प्रतिध्वनी प्रत्येक

---

⁴ "No Sooner did we turn into the road leading towards the gate, than the enemy's bugle sounded, and a fire of indescribable fierceness opened upon us from the whole line of the walls and from the tower of the fort overlooking this site. For a time it appeared like a sheet of fire, out of which burst a store of bullets, round shots and rockets destined for our annihilation... But the fire of the enemy waxed stronger, and amidst the chaos of sounds of volleys, of musketry and roaring of cannon hissing and bursting rockets, stink-pots, infernal machines, huge, it seemed as though pluto and the Furies had been loosened upon us, carrying death amongst us fast. At this instant a bugle sounded on our right for the Europeans to retreat." -Lowe's Central India, page 254.

रस्त्यात होत आहेत. राजवाड्यात ५० मोतदारांनी सर्व शहर नि खुद्द तो वाडा अंग्रजी क्रूर तरवारीने रक्तात भिजविला असताही -आपली पागा सोडण्याचे नाकारले! शरण हा शब्दच त्यांच्या कोशातच नव्हता! त्यांच्यातील अकूण अक मनुष्य शत्रूला छाटीत छाटीत छटला गेला तेव्हाच पागा पाडाव झाली! आता लक्ष्मीराणी पुन्हा किल्ल्याच्या गच्चीवर चढली आहे आणि - हाहा धैर्यदेवी, हे काय तुझ्या नेत्रातून संतापाचे जाळ आणि अनुकंपेचे पाणी-पाणी आणि जाळ अकसमयावच्छेदाने वाहताहेत!

आता किल्ला शत्रूच्या हाती पडणे हा फक्त वेळेचा प्रश्न अुरला! लक्ष्मी राणीने आता काय बेत योजावा! बेत अकच बेत की, वाड्यात दारूगोळा घालून तो पेटवून देअून मी आपला शेवट करण्याचा संकल्प केलेला आहे! त्या माझ्या जरिपटक्यासह गादीवर नाहीतर आता चितेवर पण मी सहगमन करणार! हे अकताच अक वृद्ध सरदार प्रशांत वाणीने म्हणतो, "महाराज किल्ल्यात राहणे आता सुरक्षित नि निर्भयपणाचे नसेल तर आपण आज रात्री शत्रूचा घेर फोडून शहराबाहेर निघून जावे नि पेशव्यांचे सैन्यास मिळावे. मध्यंतरी मृत्यु आला तर -धारातीर्थी शयन करून स्वर्ग जिंकणे हे फार चांगले आहे! लक्ष्मीराणी म्हणते, "युद्ध करून रणात मरणे मलाही अिष्टतर वाटते. पण स्त्रीदेह आहे, शत्रू विटंबना करतील." विटंबना! दरबार गर्जला 'आम्ही ती होअू देणार नाही!'

बस्स तर, रात्र पडली आहे, आता माझ्या प्रियजनांनो, ही माझी शेवटची भेट मानून घ्या! प्रिय प्रजानन डोळ्यात आसवे आणून तिच्या पायांवर नमस्कार घालू लागले. मोरोपंत तांबे, तुम्ही हत्तीवर जामदारखान्याचे द्रव्य भरून तो ह्या निवडक दोनशे रणबहादुरांचे मध्यभागी घ्या, झाली सर्व सद्धिता? चला तर, बोला हरहर महादेव! हरहर महादेव झाला आणि लक्ष्मीराणी किल्ल्यावरून खाली अुतरू लागली. तिने पुरुषवेष धारण केलेला आहे, अंगात तारेचे चिलखत, कंबरेस जंबिया म्यानात अक अुमदी समशेर, अक रुप्याचा पेला पदराशी, अक अल्पवयी लहान बालक अका राजरत्नासारखा तिचा दत्तक पुत्र दामोदर, रेशीमकाठी धोतरात पाठीशी, -पांढऱ्या खंघा घोड्यावर चढून ती देवी लक्ष्मी किल्ल्यावरून खाली अुतरू लागली!

किल्ल्याचा अुतरेचा दरवाजा आला, समोर असलेला तेहरी संस्थानचा देशद्रोही पहारा विचारतो, 'कोण चालले आहे? ही तेहरीचीच फौज सर ह्यू रोज साहेबांचे मदतीस चालली आहे! असे अुत्तर मिळाले. लक्ष्मीराणी, दे घोड्याला टाच! अक दासी, अक बारगीर आणि दहापंधरा स्वार काय ते आपल्या घोड्याशी घोडा ठेवीत शत्रूचा गोट फोडून थेट काल्पीच्या रस्त्यापर्यंत आले खरे, परंतु बाकीचे ते शूर मकराणी स्वार का बरे आले नाहीत? अंग्रजी सैन्याने संशय येताच राणीचा पाठलाग चालविला असल्यामुळे रणांगणाची वाट आपल्या रक्तामांसाने अडवून टाकण्यात ते गुंतले आहेत! लेफ्टनंट बौकर तर काही स्वारीनिशी त्यांना टाळून पुढेही निघाला म्हणतात. तर चल, सहभाग्यशाली अश्वा, वायूचे पंख लावून अुडत चल! भारतीय मनुष्ये देशद्रोही वोहोत, परंतु हे भारतीय अ-मानुषीयहो, तुम्ही तरी देशद्रोही होअू नका. हे अश्वा, कमलाहूनही कोमल असलेल्या लक्ष्मीराणीला अलगत रीतीने तोलून धर. हे रात्री, काळोखाचा पडदा राणी लक्ष्मीच्या नि शत्रूच्यामध्ये अकसारखा लटकत ठेव. हे मार्गा, तिच्या घोड्याला कोठेही ठेचाळवू नकोस नि हे तारकांनो, शत्रूला दिसेल अितके प्रकाशू नका. पण ह्या वीर तरुणीवर तुमच्या अमृतशीतल किरणांनी राणीचे श्रमपरिहार होण्यापुरते प्रकाशल्यावाचून राहू नका! प्रभात झाली आहे, तेव्हा सर्व रात्र पवन वेगाने चालल्यामुळे वीरांगने, तू आता ह्या भांडेर गावाजवळ विश्रांती घे. गावचा महालकरी परमप्रिय दामोदरास फराळास देअील-फराळ झाला, चल आता पुन्हा काल्पीच्या रस्त्याला लागा- पण हा धुळीचा लोट कसला? बौकर नि त्याचे घोडेस्वार आपला सुगावा काढीत हे आले पहा! टाच, घोड्याला टाचा मारा- राणी लक्ष्मी दामोदरास पाठीशी बांध नि घोड्यावर चढ, तरवार अुपस, हा पहा लगटला बौकर तुझ्या घोड्याला? घे तर तुझ्या लगटण्याला बक्षीस- अधम, बायलीला धरू पाहतो!- तिच्या तरवारीचा वार बोकरवर दणकन आदळला, तिचा घोडा त्याच्या हातातून सुटला, तो बाणासारखा पुढे कोसळून सोसावत गेलाही! तिच्या बरोबरच्या पंधरावीस स्वारांची नि अंग्रजी स्वारांची अशीच निकराची चकमक अुडून जे अुरले ते आपल्या लक्ष्मीच्या रक्षणासह सुरक्षित पुढे गेले- नि जखमी झालेला बौकर नि त्याचे मूठभर स्वार पाठलाग सोडून मटकन खाली बसले! भूमातेची तरवार चालली चमकत चमकत पुढे सूर्य आकाशात नि राणी लक्ष्मी पृथ्वीवर-सकाळ झाली, मध्यान्ह झाला, सूर्य थांबला पण ती थांबली नाही-दुपार झाली, तिसरा प्रहर झाला, संध्याकाळ झाली,

सूर्य समुद्रस्नानाची बुडी मारता झाला, तरी राणी लक्ष्मी थांबेना, तारे अुगवले, त्यांनी तिला काल जशी पाहिली होती तशीच आज त्यांच्या ह्या लांब निद्रेनंतरही पुन्हा पाहिली. रात्रीचे बारा घटकांचे सुमारास ती वीर लक्ष्मी काल्पीमध्ये थांबली! अेकशे दोन मैलांचा प्रवास क्षणभर न थांबता तिने केलेला होता नि तेही बौकरसारख्याशी दोन हात करून नि पाठीशी मुलाचे ओझे वाहून! काल्पीला येताच तिचा तो देशाभिमानी घोडा अतिश्रमाने जमिनीवर धाडकन अंग टाकून पडला- सात आठ शिपाओी त्या घोड्याच्या शिरा मळण्यास लागले. बाओीचे सुखरूपपणे पोचण्याचे श्रेय त्याच्यावरच विशेष, देशमातेच्या प्रेमासही असला घोडा पात्र आहे. सकाळपर्यंत लक्ष्मीराणीने शय्या केली.

सकाळी रावसाहेब पेशव्यांनी नि लक्ष्मीराणींची भेट झाली. त्या स्वराज्यासाठी रक्ताचा शेवटचा बिंदु गळेपर्यंत नि शेवटचा श्वास सुटेपर्यंत स्वदेशाला भ्रष्ट करणाऱ्या शत्रूशी अखंड युद्ध चालू ठेवावे असा कृतनिश्चय ठरला. रावसाहेब, आपल्या पूर्वजांचे वेळी शिंदे, होळकर, गायकवाड, बुंदेले, विंचुरकर, रास्ते, पटवर्धन, असले असले सरदार स्वराज्याकरिता आपले प्राण खर्ची घालण्यास तत्पर होते म्हणून मराठेशाहीचा झेंडा अटकेपर्यंत फडकला! अेतदर्थ त्या स्वराज्यासाठी काल्पीला बंडवाल्यांच्या सैन्यामध्ये निकराची युद्धरचना चालू झाली.^५

ती रचना तिकडे चालली आहे तोपर्यंत आपण मागे सोडून दिलेला ब्रिगेडियर जनरल व्हिटलॉक काय करीत आहे ते अेकदा भरकन पाहून यावे. नर्मदेपासून गंगायमुनापर्यंतचा प्रदेश पुनर्जित करण्यासाठी अंग्रजांच्या निघालेल्या दोन फौजांपैकी सर ह्यू रोजची फौज झाशीपर्यंत येऊन आता झाशीत अमानुष कत्तल नि नादिरशाही लूट करीत आहे. त्याने राणीचे वडील मोरोपंत तांबे यांना पकडून फाशी दिले. ते पवित्र कार्य तडीस नेल्यानंतर तो काल्पीपर्यंत जाऊन, यमुनेला मिळून, युद्ध कार्यक्रमाचा अर्धाअधिक भाग लवकर पूर्ण करील. सर ह्यू रोजकडे म्हूपासून काल्पीपर्यंत कार्यक्रमाचा हा भाग जो देण्यात आला तसाच बाकीचा ब्रिगेडियर व्हिटलॉकचे हाताखालील फौजेकडे देण्यात आला होता. त्याप्रमाणे व्हिटलॉक जगदीशपुराहून ता. १७ फेब्रुवारी रोजी युरोपियन रेजिमेंट, मद्रासचे नेटिव्ह रेजिमेंटस्, घोडेस्वार, तोफखाना वगैरे सर्वांगपूर्ण अशा आपल्या हजारो सैनिकांसह निघाला नि सागरशहरात विजयासह शिरला. अुच्छीचा राजनिष्ठ राजा तिथे त्याला मिळाल्यानंतर तेथून त्या प्रांतातील बंडखोरांचा मुख्य धुरीण जो बांधाचा नबाब त्याच्या वर तो चालून गेला. झाशी, नौगाव वगैरे ठिकाणी बंडाचे आरंभी जेव्हा क्रूर कत्तली होऊन त्यातून जीव बचावीत गोरे लोक रानोमाळ पळत होते तेव्हा त्यांना या नबाबाने फारच अुदार आश्रय नि जीवदान दिलेले होते. हे जीवदान देण्यात अंग्रजी गुलामगिरीचे जू बंडाचे दंडुक्याखाली कडकडून मोडताना पाहून त्याने आपलीही मान त्यातून काढून घेतली नि त्या प्रांतात स्वातंत्र्याची ग्वाही फिरविली. अंग्रजी फौज आपल्यावर चालून येत आहे हे कळताच त्यानेही त्यांच्याशी युद्ध देण्याची तयारी केली. त्याच्या नि अंग्लिश सैन्याच्या बऱ्याच झटपटी झाल्या. अेक निकराची लढाओी होऊन तो नबाब काल्पीकडे निघून गेला नि व्हिटलॉकने बांदा शहरात प्रवेश केला नि ता. २७ मेपर्यंत तो बांदा शहरीच तळ देऊन राहिला. आता त्याची पुढची झडप किर्वीच्या राजावर पडणारी होती.

किर्वी येथील रावमाधव हा या वेळेस केवळ दहा वर्षांचा बालक असून त्याचे पालकत्व खुद्द ब्रिटिशांच्या हातात होते. त्यांनी त्यांच्या खात्रीचा रामचंद्रराव म्हणून अेक गृहस्थ त्या कामी नेमलेला होता. किर्वीचे राव हे पेशव्यांचेच संबंधी होते. १८२७ साली अमृतरावाने अंग्रज सरकारपाशी विश्वासाने दोन लक्षांची ठेव म्हणून दिलेली रक्कम त्याच्या पश्चात खाऊन टाकण्यात आली. त्याच्यामागे त्याचा पुत्र विनायकराव ह्याने पुन्हा दिलेली लाखो रुपयांची रक्कमही तो मरताच गिळंकृत करण्यात आली. तरी माधवराव हा दत्तक पुत्र असल्याने नि त्याचे पालकत्व खुद्द ब्रिटिशांचेकडे असल्याने किर्वी संस्थानात बंडाची फारशी भीती नाही असा संभव होता. परंतु सत्तावन साली हिंदुस्थानातील राव किंवा महाराव काय करतात याची फारच थोडी किंमत अुरलेली होती. अस्पष्टतेने वा स्पष्टतेने पण लोकशक्ती-हिंदुस्थानची देशशक्ती- हुंकार करू लागली नि तिच्या त्या हुंकाराचा नि गंभीर गर्जनेचा मेघगर्ज अैकताच क्रांतीच्या ज्वाला अुठू लागल्या! स्वातंत्र्याची अुत्कट चेतना नि देशत्वाची अुच्च कल्पना या अुदात्त स्फूर्तीने देशाच्या अंगात संचार झालेला असताना राव वा महाराव त्याच्यापासून अलिप्त राहणार किती? अलिप्त राहून करणार काय?

⁵ ग्रंथविस्तारास्तव ही माहिती येथे देता येत नाही. चौकस वाचकांनी ती पारसनिसांचे पुस्तकातून वाचावी.

किर्वीच्या संस्थानात जमिनदार, धर्माधिकारी, व्यापारी, वगैरे झाडून साऱ्यांच्या अंगात हे स्वातंत्र्याचे वारे भरलेले, अंग्रजी सत्तेचा नामोच्चार होताच सहस्र विंचू डसल्याप्रमाणे लोकपदाला असह्य वेदना होत असता नि त्यातून आता आज झाशी अुठली तर अुघा कानपूर अुठले तर परवा दिल्ली अुठली तर तेरवा लखनौ अशा स्फूर्तिदायक वार्ता निघून क्षणोक्षणी येअून आदळत असता ते संस्थान, राव काय म्हणतो याची वाट न पाहता, द्वाही फिरविते झाले यात काय नवल आहे? परंतु लोकपदाने स्वातंत्र्यद्वाही फिरविली असताही रावाने नअू वर्षांचे बालक - अंग्रजांचे विरुद्ध कोणतेही कृत्य केलेले नव्हते. अितकेच नव्हे तर अंग्रजी सैन्य आले आहे असे कळताच तो त्यास सामोरा आला नि त्यांना शहरात बोलविता झाला. त्या बोलावण्याप्रमाणे अंग्रजी सैन्य शहरात आलेही. पण ते रावपणाचा, त्याच्या राजधानीचा नि त्याच्या राजवाड्याचा खून करण्यासाठी होय! भयंकर लुट, भयंकर जाळपोळ, भयंकर अनीतीचा सूड! नंतर ते संस्थान खालसा झाले.^६ व्हिटलॉक जिंकलेल्या प्रदेशात शांतता ठेवण्यासाठी महोबा येथे जाअून अुतरला. आता वास्तविक पाहता त्याचा कार्यक्रम पूर्ण होअून त्याचेकडचा प्रांत ब्रिटिशांनी पुनर्जित केलेला आहे. व्हिटलॉकबद्दल अितकी चौकशी करून काल्पीला सोडलेल्या राणी लक्ष्मीच्या पदपद्मदर्शनासाठी हे नयनांनो, जलदीने तिकडे चला!

राणी लक्ष्मी आता पेशव्यांचे सैन्याबरोबर काल्पीपासून ४२ मैलावर असलेल्या कुंच नावाच्या गावाजवळ येअून अुभी राहिलेली आहे. परंतु तिच्या मनाप्रमाणे त्या सैन्याची व्यवस्था रावसाहेबांनी केलेली नाहीसे दिसते. रावसाहेब किंवा तात्या टोपे तरी व्यवस्था कशी करणार? तिथे बांदेवाले नबाब, शहागडचे राजे, बाणापूरचे राजे हे सर्व स्वराज्याच्या अेका निशाणाखाली जरी जमलेले आहेत तरी अेका मताने किंवा अधिकृत रचनेने जमलेले नाहीत. त्यामुळे धड कोणाचीच अक्कल काम करू शकणार कशी? परंतु समोरून चालून येणाऱ्या ह्या शत्रूसैन्यात मात्र अशा बेसुमार अकलींचा गोंधळ नसून सर्व रचना सूत्रबद्धतेने झालेली दिसते! सर ह्यूला सेनापतीत्वावर नेमण्याचे आधी यथेच्छ चर्चा नि मतवैचित्र्य, परंतु अेकदा तो सेनापती झाला म्हणजे सर्व मतभिन्नता त्याच्या मनात अेकलीनता पावलीच. तो हुकूम देअील तोच बरोबर - नव्हे तो चुकीचा असला तरी तोच मान्य आणि सेनेच्या अशा आज्ञाधारक शौर्याने सेनापतीचे चुकीचे हुकूमही यशस्वी होतातच. झालेच पाहिजेत. परंतु सेनेच्या आज्ञाभंजक लहरीपणाने सेनापतीचे अुकृष्ट हुकूमही निकृष्ट अपयशाला पोचतात नव्हे पोचलेही!

नाहीतर कुंचगावाला जी धुळधाण अुडाली ती कधीच अुडाली नसती. सर ह्यू रोज झाशीहून येताच बंडवाल्यांनी त्याच्याशी कुंचगावजवळ सामना दिला. दुपारचा प्रखर सूर्य अंग्रजांना चांगलाच तापदायक नि असह्य असतो हे लक्षात घेअून बंडवाल्यांच्या अेका तुकडीच्या नायकाने अशी आज्ञा दिली होती की, 'सकाळी १० वाजण्यापूर्वी कोणीही अंग्रजांविरुद्ध रणात अुभे राहू नये. लढाअीला प्रारंभ नेहमी १० च्या पुढेच व्हावा आणि हीच आज्ञा त्या दिवशी सर्वांनी पाळली. त्यामुळे १० नंतरच्या प्रखर अुन्हात अंग्रिशांचे चांगलेच बारा वाजले! परंतु अितके होअूनही कुंचगावला बंडवाल्यांचा पराभव होअून त्यांना काल्पीकडे माघार घ्यावी लागली. अर्थात ज्या कौशल्याने त्यांनी अत्यंत शिस्तीत नि संघटित रीत्या माघार घेतली त्याविषयी त्याचे शत्रूने सुद्धा कौतुकच केले आहे.^७ परंतु दुर्दैव असे की ही

⁶ With regard to this injustice done to Rao, Malleson has to confess: "Not a shot had been fired against him (Whitlock) but he resolved nevertheless to treat the young Rao as though he had actually opposed the British forces. The reason for this perversion of honest dealing lay in the fact that in the palace of Kirvi was stored, the wherewithal to compensate soldiers for many a hard fight and many a broiling sun. In its vaults and strong rooms were special jewels and diamonds of priceless value. The wealth was coveted." Kaye and Malleson's Indian Mutiny Vol. V, pages 140-141.

⁷ Then was witnessed action on the part of the rebels which impelled admiration from their enemies. The manner in which they conducted their retreat could not be surpassed. They remembered the lessons which the European officers had well taught them. There was no hurry, no disorder, no rushing to the rear. All was orderly as on a field day. Though their line of skirmishes was two miles in length, it never wavered in a single

सर्व संघटना नि शिस्त, ही पराभवापूर्वी दिसावयास पाहिजे होती ती पराभवानंतर दिसून आली. यानंतर बंडवाले काल्पीला येऊन पोचले. त्या ठिकाणी आल्यावर जो तो पराभवाचे खापर दुसऱ्याच्या डोक्यावर फोडून त्याला दोषी ठरवू लागला. पायदळाने पराजयाकरिता घोडदळाला दोष दिला; घोडदळाने झाशीच्या सैन्यावर शब्द ठेवला, नि सर्वांनी मिळून तात्यावर तोंडसुख घेतले!

परंतु हा दोषारोप अकण्यास आता तात्या टोपे काल्पीत पुन्हा येणार नाही- तो सध्या आपल्या वडिलांस भेटण्यासाठी जालवणाजवळ असलेल्या चरखारी गावी गेलेला आहे आणि तेथून तो पुढे कुठे जाणार की तेथेच राहणार हे अजून कोणासही नक्की कळलेले नाही. अितके खरे की ग्वालोर शहर त्याच्याच मार्गावर वसलेले आहे! त्या अद्वितीय पुत्राची नि त्याच्या त्या 'धन्यबीज' बाबांची भेट प्रेमाने ओथंबलेली होती! त्या प्रेमभेटीनंतर ह्या अलौकिक क्रांतिदूताला ज्यांची मुख्य भेट घेणे आहे त्यांच्या अनुरोधाने तो तिकडे त्वरीत गमन करो! त्यांचे ते विशिष्ट गमन तिकडे त्वरेने चाललेले असता अिकडे काल्पीला राणी लक्ष्मीही रावसाहेबांचे वाड्याकडे गमन करीत आहे. रावसाहेबांची कुंच येथील पराजयाने आलेली खिन्नता दूर करून ही वीरलक्ष्मी म्हणते की सैन्याचा बंदोबस्त कच्चा नसेल तर शत्रूला यश का म्हणून मिळेल? तिच्या म्हणण्याने बांदेवाले नबाबही अुत्साही होतात, बंडवाल्यांच्या सेनेत पुन्हा क्रुद्धभाषेचे जाहिरनामे प्रसिद्ध होतात. ती अफाट सेना, ते त्यांचे स्वराज्यभूषण जरिपटके, श्रीयमुनेच्या काठावर लोटू लागतात. देशमातेच्या नि देशधर्माच्या जयजयकाराने यमुनेचे तीर दुमदुमून जाते. तिचे ते पवित्र पाणी हातात घेऊन आम्ही शपथ घेतो की "फिरंग्यांचा नायनाट करू, स्वदेशाला, स्वतंत्र्याला नि स्वधर्माला प्रतिष्ठापण देऊ तरच, हे यमुने, ह्या जगामध्ये प्राण धारण करू! जर हे घडले नाही तर रणांगणातील धारातीर्थांत रक्तसमाधी घेऊ! हे कालिंदी, आम्हाला तुझीच त्रिकाल शपथ आहे!" वीरांनो, चला तर आता रणाकडे ती रणलक्ष्मी तुम्हांस तिकडे अुत्तर बाजूकडे पाचारीत आहे. रावसाहेब, तुम्ही स्वतः सर्व सैन्याचे अधिपत्य घ्या. सर ह्यू रोजची २५ वी नेटिव्ह अिन्फंट्री आली-चोपा आणि घा पिटाळून त्या देशद्रोह्यांना-मेजर आर पुढे आला त्यालाही त्याच्या तुकडीसह करा अपयशाचे वाटेकरी. आज ह्या काल्पीसमोरील मैदानात आपली रणभूमी अुंच सखल अशा डोंगराळ प्रदेशांनी शत्रूस अजिंक्य आहे. परंतु हाय हाय, आपले आघाडीवरचे लोक मागे पडले पाहा-अवसानाचे भरात पुढे गेल्याने त्यांची अशी निराधार स्थिती झाली असावी! तर धाव-हे रणलक्ष्मी तू धाव! ह्या प्रबल सेनेचे, हे अबले, तूच आता रक्षण कर! 'आले मी आले' असे गडगडत ती रणलक्ष्मी लालवर्दीच्या घोडेस्वारांसह विजयी अिंग्रजांचे अुजव्या बाजूवर तुटून चालली. ती विजयी अुजवी बाजू या वीर चढाअीपुढे दबकली, गांगरली, मटकन खाली बसली. त्या विशीबावीशीच्या तरुण रणलक्ष्मीचा हा आवेश, तिचा बेफाम सुटलेला घोडा, ही तिची सपासप लवलवणारी रक्त रक्त तरवार, तिला पाहून कोण रणावणार नाही? वीर स्फूर्तीच्या विजेने काय प्रकाशणार नाही? सर्व बंडवाले तिच्या तेजाने प्रस्फुरित झाले- रणधुमाळीचा कळस झाला. लाअिट फील्ड तोफांवरचे अिंग्रजी गोलंदाज पटापट मरू लागले-राणी नि तिचे घोडेस्वार अिंग्रजी तोफांच्या आगीचे डोंबावर अुड्या घेत गेले नि त्या आगीच्या डोंबाला चटके देऊ लागले! अिंग्रजी गोलंदाजानी तोफा सोडल्या, अिंग्रजी घोड्यावरचा तोफखाना घोड्यांसह अुधळून चालला, बंडवाल्यांचे वीर गर्जना करीत फारा दिवसांचा दुष्मन फिरंगी सापडला रे सापडला म्हणून चोहोबाजूंनी तुटून चालले आहेत-आणि सर्वांच्या पुढे ती रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी चमकत आहे! असा हा भयंकर चमचमाट पाहून दिपलेला सर ह्यू रोज आता आपले राखलेले अुंटावरचे सैन्य घेऊन पुढे घुसला नि त्या सैन्याच्या नवीन जोमानेच अिंग्रजाचा त्या दिवशी प्राण बचावला. अिंग्रजी लेखक म्हणतो, "अेक पंधरा मिनिटे अुशीर की बंडवाल्यांनी आमची कत्तल अुडविली असती! ताज्या दमाच्या दीडशे अुंटांनी तो दिवस पालटविला. "Ever since that day I have

---

point. The men fired. then ran behind the relieving men and loaded. The relieving men then fired and ran back in their turn. They even attempted, when they thought the pursuit was too rash to take up a position, so as to bring on it an enfilading fire. - Malleeson's Indian Mutiny Vol. V. page 124. शत्रूने केलेल्या या गुणगौरवामुळे 'पांडे' सैन्यांचे श्रेष्ठत्व अधिकच स्पष्ट होते.

looked upon a camel with eyes of affection.” त्या दिवसापासून अजूनपर्यंत माझे प्रेम अंटावर जडलेले आहे! ह्या परमप्रिय अंटा वीरांच्या असह्य बाणवृष्टीने पेशव्यांची सेना हट्टू लागली-हटली-छाटली-काल्पी सोडून दशदिशांना फाकली! आणखी अेक-दोन दिवसांनी काही छोट्या चकमकी होऊन ता. २४ मे रोजी अिंग्रजी सैन्याने काल्पी शहरात प्रवेश केला. काल्पीच्या किल्ल्यात श्रीमंत रावसाहेब पेशवे नि तो जवानमर्द मराठा तात्या टोपे ह्यांनी अेक वर्षपर्यंत अश्रांत श्रम करून अपार युद्धसाहित्य तयार केलेले होते. ते सर्व अिंग्रजांचे हातात पडले-बंदुकीची दारू साठ हजार पौंड पुरलेली सापडली, अुत्तम रीतीने जडविलेल्या मस्केट बंदुका, मातीच्या साच्यात तोफेसाठी ओतलेले पितळी गोळे, युरोपमध्ये तयार केलेली शस्त्रे, तोफा, हाविट्झर, गोळे, गोळ्या नि तोफा नीट करण्याचे नि बनविण्याचे कारखाने, लष्करी पोषाखांचे प्रचंड ढीग, निशाणे, दुंदुभी, ध्वज, फ्रेंच शिंगे, अित्यादी अित्यादी अशी अखंड नि अत्यंत अुपयुक्त अशी लूट सापडली!

जे सापडले नाही ते फक्त बंडवाल्यांचे अमर्त्य धैर्यपुढारी हे होत. कारण ते शहर पडल्यानंतर आठवड्यातच युक्तीने रावसाहेब, बांदेवाले नबाब, राणीलक्ष्मी अित्यादी धुरीण काल्पीहून निसटून पुढे कुठे तरी गेलेले होते. परंतु आता वनवासात दुष्काळाने वा शत्रुशस्त्राने मृत्युचे दाढेत पडण्यापलीकडे त्या असैन्य, अशस्त्र, अनाथ, अयशी लोकांचे हातून काहीही घडणे नाही. सर कोलिनने यमुनेच्या अुत्तर तीरापासून आरंभ करून थेट हिमालयापर्यंतचा प्रदेश जिंकून घेतला नि सर ह्यू रोज नि व्हिटलॉक ह्यांनी नर्मदेपासून आरंभ करून यमुनेच्या दक्षिण तीरापर्यंत सर्व प्रदेश जिंकून घेतला. तेव्हा आपल्या सैन्याचे अेका वक्तृत्वपूर्ण भाषेत अभिनंदन करून नि ‘सोलजर्स, तुम्ही अेक हजार मैलांवर चाल करीत आलेत, शंभरावर तोफा काबीज केल्यात, नद्यांचे आलोडन, पर्वतांचे आरोहण, अरण्यांचे पर्यटन, प्रचंड शत्रूचा पराजय, विस्तीर्ण प्रदेशाचा पुनर्जय नि स्वपक्षाचा विजय, ही सर्व महत्कार्ये करण्यात तुम्ही यश मिळविलेत आणि ती करताना तुम्हांस अपयश म्हणून शिवले नाही! तुम्ही धैर्यवान तर आहातच परंतु तुम्ही शिस्तही अुकृष्ट पाळलीत. शिस्तीशिवाय धैर्य हे निष्फळ असते. अडचणीत. मोहात नि संकटात तुम्ही तुमच्या सेनापतीचे हुकूम शब्दशः पाळलेत नि तुम्ही केव्हाही बेबंद वर्तन केलेले नाही. नर्मदेच्या पाण्यापासून यमुनेच्या पाण्यापर्यंत तुमचे यश तुमच्या शिस्तीने आणलेले आहे!” असे सानंद प्रदर्शन करून प्रकृती अत्यंत अस्वस्थ असल्यामुळे नि बंडवाल्यांचा पूर्ण निःपात केल्यामुळे सर ह्यू रोजने आपला चार्ज सोडून दिला नि ते कृतकृत्य आंग्ल सैन्य आता विसावा घेण्यासाठी हुश्र करून खाली बसू लागले.

पण खबरदार कोणी असे हुश्र करीत बसले तर! तात्या टोपे आणि राणीलक्ष्मी जिवंत असताना त्यांच्या शत्रूने हुश्र करीत खाली बसू लागावे-कोण हा अुद्धामपणा! खडे रहो! आणि मुकाट्याने खडे रहात नसाल तर हा केला पहा अिकडे भयंकर बखेडा ग्वालोरला! अैका हे तोफांचे जयनाद! तोफा घडाडत आहेत, सनयांचे यशोगीत तनतनत आहे, वीर जनांचे नाच थयथया नाचत आहेत, भालदारांची ललकारी, ब्राह्मणांची वेदगीते, वृद्धांचे आशिर्वाद, तरुणांचे रणनाद, आणि त्या सर्वांवर चढत जाणारा त्या सर्व गर्जनांचा आत्मा-त्या सर्व गर्जनांची अेकवाक्यता असा हा अद्भुत सिंहानाद “आम्ही रावसाहेब पेशवे आहोत, आम्ही स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी लढत आहोत, अखिल चराचरहो, नीट ओळखा आम्ही रावसाहेब पेशवे आहोत! आणि अितिहासा, अैक आम्ही स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी लढत आहोत!” ही ओळख पटली सर ह्यू रोजला! जिला वनवासाच्या दाढेत ढकलून दिले म्हणून मी समजत होते तोच ही गर्जना तर नसेल? आम्ही स्वराज्यासाठी लढत आहो, आम्ही स्वधर्मासाठी लढत आहो!

होय, तीच ही गर्जना आहे. काल्पीच्या किल्ल्याचा आश्रय सुटताच ती प्रथम गोपाळपुराच्या वातावरणात घुसली. त्या वेळेस आशेचे चिन्ह अुरलेले नव्हते. नर्मदेपासून यमुनेपर्यंत नि यमुनेपासून हिमालयापर्यंत अिंग्रजांनी सर्व प्रदेश जिंकलेला आहे, जवळ सैन्य अुरले नाही, अेका किल्ल्याचाही आधार राहिलेला नाही, पराजयाने नवीन सैन्य मिळण्याची आशा अुरली नाही-अेक तात्या टोपे काय तो अुरलेला आहे! होय ना? तात्या टोपे! चांदण्या अुरल्या नाहीत, दिवे अुरले नाहीत, आगपेट्या अुरल्या नाहीत- पण सूर्य अुरलेला आहे ना? आणि त्याची दीप्ती ती लक्ष्मीराणी? मग

^४ रावसाहेब पेशव्यांचे भाषण-पारसनीस पृ. २९५.

आकाशाला प्रकाशाची विवंचना नको. गोपाळपुराला तात्या परतही आला आहे. लोक म्हणतात तो फक्त आपल्या वडिलांस भेटून परत आला आहे-लोक म्हणोत पण अतिहास तसे म्हणत नाही. काल्पीला सर ह्यू रोजचा पेच पडला नि ती हातची सुटणार असे दिसू लागले तेव्हा त्यांना अेकदम पितृवात्सल्याची अितकी अनिवार अुकळी फुटली की रणवात्सल्य सोडून ते चरखालीला वडिलांस भेटण्यास गेले! कारण? कारण कानपूर पडताच जशी त्यांनी काल्पी बगलेत मारली तसेच काल्पी पडताच दुसरा अेखादा नवीन किल्ला नि सैन्य नि तोफा बगलेत मारणे अवश्य झालेले होते! अेतदर्थच वडिलांच्या भेटीगाठी तर खरेच-पण ग्वाल्हेरची भेट घेण्यास हा क्रांतिदूत पसार झालेला होता. आणि पहा तो त्या शहरात गुप्तरूपाने कसा वावरून राहिलेला आहे तो! सैन्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यांची वचने घेतो आहे, दरबारी नि सरदारी पुढाऱ्यांचेपासून लागेल ते साह्य देऊ म्हणून अभिवचन घेतो आहे, ग्वालेरची खडानखडा टिपणे करून नि ते सिंहासन अगदी वरच्या पृष्ठापर्यंत पोखरून भुसभुशीत करून भुंगा पुन्हा गुंगत झाला परत अुडता! वडिलांची भेट घेऊन गोपाळपुरला तात्या पुन्हा रावसाहेबांपुढे तयार!

गोपाळपुरला तात्या येताच नि त्यांनी ग्वालेर पोखरल्याची वार्ता कळविताच राणीलक्ष्मी म्हणाली, 'तर मग चला, वळवा मोर्चा ग्वालेरकडे! ता. २८ मेला ते बंडवाल्यांचे सैन्य आमेल महालात येऊन थडकले. शिंद्याला त्यांनी पत्रही धाडलेले होते. "आम्ही तुमच्याकडे स्नेहभावाने येतो आहो. तुम्ही आमचा पूर्वीचा संबंध ध्यानात ठेवून आता साह्य व्हावे, म्हणजे आम्हांस दक्षिणेकडे जाता येतील." पण त्या कृतघ्नाला त्या पूर्वीच्या संबंधाचा अेकदम विसर पडला आहे. ठीक तर अेक, तुझा संबंध पूर्वीचाही नि आताचाही. "शिंद्यांच्या पूर्वजांनी आमची हुजरेगिरी केलेली आहे"- पूर्वीचा संबंध झाला- "त्याचे सर्व सैन्य आम्हांस मिळाले असून तात्यांनी ग्वालेरीस जाऊन नि सर्व मंडळींची भेट घेऊन अेकंदर हालहवाल माहीत करून घेतली आहे"- हा झाला आताचा संबंध. -- "मग तुम्हांस आम्हांबरोबर युद्ध करण्याची अजूनही अिच्छा आहे काय? या अुदार लेखाला प्रत्युत्तर म्हणून ता. १ जूनला सकाळीच शिंदा आपली खास बालेघाटी पलटण घेऊन नि आपले सर्व सैन्य सज्ज करून श्रीमंतांवर ग्वालेरीजवळ चालून आला. त्या स्वदेशवंध श्रीमंतांना वाटले की, आपल्या स्वदेशाध्वजाला वंदन करीत शिंदा समोरा आला आहे! परंतु रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी म्हणाली 'वंदन नव्हे, शिंदा तो जरतारी ध्वज भंजन करावयास आला आहे' - तिने आपले तीनशे स्वार अेकदम पुढे काढले नि समशेर अुपसून शिंद्यांच्या तोफांवर तुटून पडली तोच तिला जयाजी शिंदा नि त्याची बालेघाटी फौज दिसली! पृच्छावर ताडन करणाऱ्याला विखारी नागीण जितकी फणफणून झडपीत नसेल- तितकी फणफणून ती लक्ष्मीराणी त्या प्राण्यावर सपकन अुलटली. अलिजा बहादर शिंदे-अहो महादजीचे वंशज, ही बावीस वर्षांची झनान्यातली अेक अनाथ मुलगी आपल्यापाशी रणदान मागते आहे. पाहू आता त्या देशनिष्ठ महादजीचे कितीसे तेज आंगल राजनिष्ठ जयाजीत अुतरले आहे! क्रोधाने भडकलेली ही धावती वीज मस्तकावर तडाडकन येथून आदळताच शिंदा नि त्याची बालेघाटी फौज रणांगणात चिरडून गेली आणि बालेघाटी सैन्याचा असा अिकडे जरी बोजवारा अुडत असला तरी तिकडे शिंद्यांचे ते अफाट सैन्य नि त्या भयंकर तोफखान्यांनी तरी लढाओची शर्थ केलेली असावी! शर्थ खरीच. कारण तात्याला पाहताच त्या सर्व सैन्याने लढण्याचे नाकारले नि त्या सर्व तोफांनी गडगडण्याचे नाकारले. पूर्वीच्या बेताप्रमाणे सर्व सैन्य तात्यास जाऊन मिळाले! तेव्हा जयाजी अुर्फ भागोजीराव शिंदे नि त्यांचे दिवाण दिनकरराव ह्यांनी ग्वाल्हेरचे रणच नव्हे तर ग्वाल्हेरचे सिंहासनही सोडून आगऱ्याकडे धूम पळ काढला.

ग्वाल्हेर शहराने आता मंगलवाद्यांचा कडकडाट सुरू केला, ग्वाल्हेरचे सैन्याने श्रीमंतांस तोफांची सलामी दिली, ग्वाल्हेरच्या द्रव्यभांडाराचा अधिकारी अमरचंद भाटिया यांनी ते अपार भांडार श्रीमंतांस अर्पण केले. ग्वालेरमध्ये बंडवाल्यांना सहानुभूती दाखविणारे जे जे स्वदेशभक्त पूर्वी तुरुंगात पडले होते ते आता तुरुंगातून लोकजयजयकारात मुक्त झाले. ग्वाल्हेरमध्ये अिंग्रजांस मिळावे म्हणून ज्यांनी शिंद्यांस मसलत दिली ते जरी पळाले तरी त्यांचे हाती पडलेले वाडे नि घरे सुद्धा जमिनदोस्त झाली! 'राजा आणि प्रजा यांचे नाते अेशियाटिकांस कळत नाही' हा काळाकुट्ट कलंक ग्वाल्हेरने रक्ताची पुटांवर पुढे देऊन पार होता नव्हता असा केला. कारण स्वदेशाच्या नि स्वधर्माच्या विरुद्ध जो जातो तो राजा कसला? पुण्याने कुलकलंक रावबाजीला वेळीच पदच्युत न करण्यात जो राष्ट्रद्रोह केलेला होता तो ग्वाल्हेरने केला नाही. अेतदर्थच ५७ सालची क्रांती ही अितिहासात लोक शक्तीचा प्रथम हुंकार म्हणून मोडली पाहिजे. शिंदा

स्वदेशास मिळत नाही तर स्वदेशही त्यास मिळणार नाही. तोफा स्वदेशाकडे, पायदळ स्वदेशाकडे, घोडेस्वार स्वदेशाकडे, सर्व सरदार, सर्व मानकरी, सर्व देव, सर्व देवालये, सर्व ग्वाल्हेर स्वदेशाकडे-आता तू स्वदेशाकडे नसशील तर? ओढा त्याला फरफर सिंहासनाखाली, राजवाड्याबाहेर, शहराबाहेर, हद्दीबाहेर घा हुसकून! अितःपर राजा 'प्रजारंजनलब्धवर्णः'!

तर हा ता. ३ जून सन १८५८ चा शुभदिन बिलकूल टळता अपयोगी नाही. स्वदेशाच्या जरतारी पटक्याला आज स्वराज्याचा दिव्याभिषेक केलाच पाहिजे "फुलबागेत जंगी दरबार भरला. सरदार, मुत्सद्दी, शिलेदार, सेनाधिकारी जे जे म्हणून श्रीमंतांना येऊन मिळाले होते ते ते सर्व आपापल्या अितमामाप्रमाणे आसनांवर विराजमान झाले. कारण अरब, रोहिले, पठाण, रजपूत, रांगडे, परदेशी आणि अितर वीरश्रेष्ठ आपापल्या सैनिकी पोषाखात कमरेला तरवारी लटकावून स्थानापन्न झाले. श्रीमंतानी स्वतः पेशवाओची वस्त्रे परिधान करून मस्तकावर शिरपेच नि कलगीतुराही चढविला. कानामध्ये पाणीदार मोत्यांची भिकबाळी आणि गळ्यात मोत्यांचे मौल्यवान सरही त्यांनी घातले. आणि अशा रीतीने पेशवाओच्या सर्व लवाजम्यासह भालदार चोपदारांच्या ललकाच्यात नि वरून मोर्चले ढाळली जात असता, श्रीमंतांचे दरबारात आगमन झाले. त्याबरोबर नेहमीप्रमाणे सर्वांनी अुत्थापन देऊन श्रीमंतांना मुजरे केल्यावर श्रीमंत सिंहासनावर चढले. श्रीमंतांच्या डोळ्यात आनंदाश्रू आले नि सद्गदित होऊन त्यांनी वक्तृत्वपूर्ण शब्दांत सर्व सरदारांचे अभिनंदन केले. रामराव गोविंदांना मुख्य प्रधानकीची वस्त्रे देण्यात आली. तात्या टोपेची सरसेनापती-पदावर नेमणूक करून अेक रत्नजडित तरवारही त्याला देण्यात आली. त्यानंतर अष्ट प्रधानांचीही निवड झाली. सैन्यामध्ये वाटण्यासाठी वीस लाख रुपये देण्यात आले. आणि हा संपूर्णतया यशस्वी झालेला समारंभ संपला. प्रत्येकाचे मुखमंडल टवटवीत झाले होते नि जिकडे तिकडे तोफांच्या सरबत्त्या होअू लागल्या.^९

त्या सरबत्त्यांचे आवाज अैकूनच सर हू रोज तिकडे पचकला होता आणि हे आवाज अैकून सर्व पांगापांग झालेल्या बंडवाल्यांस पुन्हा आवेश नि संमेलनकेंद्र मिळाले नि आजपर्यंत अुदू की नको म्हणून दचकणाऱ्या महाराष्ट्रास त्याचा जरिपटका असा डौलत असलेला पाहताच नवस्फूर्ति नि क्रांतिचेतना अुत्पन्न व्हावी म्हणून नानासाहेब पेशव्यांचा प्रतिनिधी श्रीमंत रावसाहेब ह्याचा हा राज्यारोहण समारंभ घडवून आणलेला होता. भर युद्धाच्या रणधुमाळीत या राज्यारोहण समारंभात श्रीमंतांना मुजरे करीत बसण्याला तात्या टोपे काही महामूर्ख नव्हता. अुभ्या जगाने क्रांतीचा मृत्यु अुभ्या डोळ्याने पाहिलेला होता; पण ह्या घटनेने नैराश्याच्या थडग्यातून तात्याने क्रांतीला नवचैतन्य दिले. जगातील काही लोक -काही आनंदाने तर काही नैराश्यमय दुःखाने ओरडले होते- "अरे हे तर प्रेतच अुरले आहे; यात प्राण असा मुळी नाहीच!" पण काय चमत्कार सांगावा! तात्याने गोपाळपुरास मृत झालेली माती हाती घेतली आणि तीवर फुंक मारताच काय चमत्कार -सारे जग आश्चर्याने तोंड पाहातच राहिले! त्या चिमूटभर मातीतून लक्षावधी रुपयांचा छनछनाट करीत अेक सिंहासन प्रकट झाले! खरोखरच महदाश्चर्य! पहा ते हजारो खड्गधारी योद्धे धावून पुढे घुसत आहेत. अैका त्या वीर नेत्यांच्या सन्मानार्थ अुडविलेल्या तोफांचे गडगडाट! अेक नवीन सैन्य अुभे ठाकले, नवीन तोफा धडाडू लागल्या, तात्याने अशा प्रकारे अेक नवीन राज्यच हस्तगत केले! परंतु आपल्या या अद्वितीय पराक्रमाने जगाला दिपविणे अेवढाच तात्याचा अुद्देश नव्हता. तो निश्चितपणे हे जाणून होता की, मराठी साम्राज्याच्या पेशवे पदावर श्रीमंत रावसाहेबांना बसविण्यात आल्याचे शुभ वर्तमान, सर्वांना जाहीर करून सांगणाऱ्या तोफांचा गडगडाट अैकून रानोमाळ अितस्ततः पसरलेल्या बंडवाल्यांमध्ये अेक नवीन आशा, नवीन अुत्साह नि नवीन स्फूर्ति संचरेल. तात्या हेही जाणून होता की, ग्वाल्हेरला फडफडत असलेल्या विजयी जरिपटक्याला पाहून अनेकांच्या मनात दुर्दम्य रणोत्साह नि वीरश्री यांना भरती येतील. तसेच तो हेही जाणून होता की, ज्याच्या भोवती गोळा व्हावयाचे ते मूळ सत्ताकेंद्रच नष्ट झाल्यामुळे बंडवाल्यांमध्ये निर्माण झालेला मोकाट बेशिस्तशीरपणा या नवीन स्थापन केलेल्या सत्ताकेंद्राच्या स्फूर्तिने नष्ट होअून जाअून त्यांना शिस्त लागेल. आणि तात्यांचे हे सर्व अंदाज तंतोतंत खरे ठरले. कारण पांडे सैनिकांच्या संघटनेत

अेकदम नवे वारे खेळू लागले, आणि अिकडे अशा रितीने तात्यांचे देशबांधव जसे अुत्साहित झालेले होते, तसे तिकडे ज्या अिंग्लिश सैन्याने सुटकेचा निःश्वास सोडला होता त्या आंगलसेनेला या नवीन प्रकट झालेल्या सिंहासनाच्या स्थापनेने पुन्हा आश्चर्याचा धक्का बसला. हेच अुद्दिष्ट साधण्यासाठी तात्याने नि क्रांतिकारक नेत्यांनी पेशव्यांच्या राज्यारोहणाचा डिंडिम अितक्या प्रकटपणे वाजविलेला होता. त्यांनी टाकलेला डाव संपूर्ण यशस्वी झाला. कारण तात्याच्या तोफांच्या गडगडाटासरशी सर ह्यू रोजच्या विश्रांतीला तडा जाअून तो दचकून अकस्मात जागा झाला.¹⁰

पण आता सर ह्यू रोजला अेकदा दचकविल्यावर मग रणसमारंभाशिवाय दुसरे सर्व समारंभ बंद करावेत हे लक्ष्मी राणीचे म्हणणे जो कोणी ध्यानात घेणार नाही त्याचा मात्र वाअीट परिणाम! परंतु सैन्याची व्यवस्था तिच्या म्हणण्याप्रमाणे लावण्याअितकी बंडवाल्यांची धुंदी, दुर्दैव अुतरवून देणार नाही! ते अैषारामात अव्यवस्थेत, भोजन समारंभात, अप्रासंगिक दारूकामात, फुलबाज्या अुडविण्यात नि हलगर्जीपणात दंग होणारच होणार- कारण नाहीतर मग स्वराज्य मिळविल्याचा अुपयोग तो काय? तात्याने नि राणीने हा लखलखाट 'चल चल चल' म्हणताच निर्माण केला! पण ह्या दारूकामास तोफांच्या दारूकामावाचून नि गोळीबारावाचून स्थिरता येणार नाही! सरसर करीत हा जाज्वल्य विस्तार झाला- क्षणभर जळणार -दुसऱ्याच क्षणी आपला आपणच राख होअून खाली येणार! अितक्यात बेहतर आहे आलास तर. कारण अशा जळत्या द्रव्याचा अेक क्षणही मुळीच न जळणाऱ्या मातीपेक्षा वंदनीय नसता तर हा अितिहास नसता!

दचकलेला सर ह्यू रोज आपल्या अुकृष्ट सेनेचे अधिपत्य पुन्हा स्वीकारून ताबडतोब ग्वाल्हेरवर चालून आला. विजयरंगात दंग झालेल्या बंडवाल्यांना अखेर जागे करण्यात यश येअून तात्या टोपे मुरारकडे येतो तो ता. १६ जून १८५७ ला दोन तास हातघाअीची लढाअी होअून ती छवणी अिंग्रजांनी जिंकून घेतली. शिवाय सर ह्यू रोजचे बरोबर पळून गेलेला शिंदाही आलेला होता. आपण केवळ त्याच्यासाठीच लढतो आहोत असे दाखवून ग्वाल्हेरीतील भोळ्या लोकांना स्वामिनिष्ठेच्या आवरणाखाली फुटविण्याचाही प्रयत्न त्यांनी केलेला होता. मुरारची छवणी जाताच मग ग्वाल्हेरच्या बंडवाल्यांना पुन्हा अवसान भरले! अपयशाची चिन्हे दिसू लागताच फाटाफूट होत चालली. रावसाहेब बांध्याच्या नबाबाकडे, नबाब रावसाहेबाकडे, अेकच धावपळ सुरू झाली.

परंतु असल्या बिकट प्रसंगीही रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी अंचंचल निश्चयाने तरवार पारजीत आहे. तिला आता धास्ती कसली? आशा आणि निराशा ह्यांना तिने पायाखाली तुडविले आहे. अैहिक वैभवाची तिला किळस आलेली आहे. आता अेकच महत्त्वाकांक्षा अुरलेली आहे की, लढत लढत रणात मरेतोपर्यंत हा स्वातंत्र्यध्वज माझ्या तरवारीने ताठ तोललेला असो! ती किंवा तो (लक्ष्मी राणी किंवा ध्वज) धुळीत न पडता रणात पडावे! अेतदर्थ तिने रावसाहेबास धीर दिला, त्या बेबंद सैन्याची शक्य तितकी व्यवस्था केली नि आपण पूर्व बाजूचे संरक्षण करण्याचे काम अंगावर

¹⁰ Malleson, writing about the cleverness and diplomacy which Tatia and Laxmibai showed in taking Gwalior, says:- "How the 'impossible' happened has been told... He (Sir Hugh Rose) realised, moreover, the great danger which would inevitably be caused by delay. No one could foresee the extent of evil possible if Gwalior were not promptly wrested from rebel hands. Grant them delay, and Tatia Tope, with the immense acquisition of political and military strength secured by the possession of Gwalior and with all its resources in men, money and material at his disposal, would be able to form a new army on the fragments of that beaten at Kalpi, and to provoke a Mahratta rising throughout India. It might be possible for him using the dexterity of which he was a master, to unfurl the peshwa's banner in the Southern Mahratta districts. Those districts were denuded of troops, and a striking success in central India would probably decide their inhabitants to pronounce in favour of the cause for which their fathers had fought and bled." -Malleson's Indian Mutiny Vol. V, pages 149-150.

घेतले. ती रणदेवी म्हणाली, “मी स्वतः आपले कर्तव्य करण्यास अेका पायावर तयार आहे. तुमचे कर्तव्य तुम्ही करा म्हणजे झाले.”

तिने नेहमीचा लष्करी पोषाख अंगावर चढविला. अुमद्या घोड्यावर ती स्वार झाली, तिने म्यानातून आपली रत्नखचित समशेर बाहेर काढली नि ती आपल्या सैन्याची कडक कवाओत घेअू लागली! तिने कोटा की सराओीच्या बाजूने आपले मोर्चे अुकृष्ट तऱ्हेने सज्ज केले. अशा या युद्धदेवीच्या सैनापत्याखाली तिच्याच तेजाचे अनुरूप असे अतुल सैन्य असते तर! अतुल नसलेले ते सैन्यदेखील तिच्या या रणोत्साहाने वीरावून गेले. कारण अंग्रजी सैन्य दिसताच जिकडे तिकडे कर्णे, तंबूर, भेरी, रणबहिरी वाजू लागून आकाशमंडळ दणाणले नि राणी तिच्या निवडक स्वारांसह रणात समशेर चमकावीत तळपू लागली. तिच्या बरोबर मंदर नि काशी ह्या तिच्या जिवलग दासीही तळपत आहेत. स्वरूपाने खूबसूरत, पोषाख मर्दानी, रणात रंगलेल्या-ह्या दासींची त्यांच्या स्वामिनीबरोबरच अतिहासाच्या आकाशात आचंद्रार्क स्मृति चकाकत असो!

राणी लक्ष्मीबाओी आज शौर्यस्फूर्तीच्या शिखरास पोचली. आकाश धुराने नि धुळीने नि रक्ताने नि निनादाने नि गर्जनेने जरी खचून भरलेले होते तरी तितक्यातूनही ती विजेसारखी चमका मारून निराळी पडत होती! तिच्या फळीवर स्मिथचा वारंवार मारा झाला, पण तिने तिच्या सैन्याची फळी फुटू दिली नाही. सर्व दिवसभर ती लढत होती. तिचे सैन्य जोषास चढून तिच्या तरवारीबरोबर सपासप शत्रूंना कापीत होते. अखेर स्मिथ हटला.त्याने तिची फळी फोडण्याचा नाद सोडून दिला, त्या काळसर्पिणीच्या बिळाची दिशा सोडून देअून दुसऱ्या बाजूला तो वळू लागला.

जूनची १८ तारीख अुजाडली. अंग्रजी सेनेचा आजचा कार्यक्रम अमोघ होता. निरनिराळ्या दिशांनी ग्वाल्हेरवर चढाओी करीत आज ग्वाल्हेर घेण्यासाठी त्यांनी शिकस्त चालविली. अितर दिशांकडे खुद्द सर ह्यू रोज गेलेला होता नि झांशीच्या राणीच्या दिशेला तो कालचा परतवलेला परंतु आज हट्टास पेटलेला नि नव्या कुमकीने सबळतर झालेला योद्धा स्मिथच चालून आला. राणी आपल्या दळभारासह सिद्धच होती. ‘मी माझे कर्तव्य करण्यास अेका पायावर तयार आहे!’ आज डोक्यास भरजरीची चंदेरी बत्ती, अंगात तमामी अंगरखा, पायात पायजमा, आणि गळ्यात मोत्यांचा कंठा रुळत आहे, तिची दासी नि ती ह्या दोघीजणी मर्दानी पोशाखात आपल्या तंबूत सरबत पीत आहेत तोच अंग्रजी हल्ला झाल्याची वर्दी पोचली. भात्यातून बाण, मेघातून वीज, गुहेतून सिंहीण, तशी तंबूतून लक्ष्मी सपकन बाहेर घुसली, घोड्यावर चढली, समशेर अुपसली नि सैन्यासह आपल्या शत्रूवर जाअून घसरली, अंग्रजी योद्धे मी मी म्हणणारे, पण रणलक्ष्मीने बेजार केले. “तिने आपले सैन्यासह तत्काल, अखंडित नि भयंकर हल्ले चालू केले आणि जरी तिचे सैन्य पुनःपुन्हा धारातीर्थात बुडून अेकसारखे कमी कमी होत चालले. तरी राणी सर्वांच्या पुढे तळपत चाललेली दिसे! तिच्या भंगलेल्या सैन्यास पुन्हा गोळा करीत नि शौर्याचे अुत्कर्ष गाजवीत रणावलेली दिसे!” असे अंग्रज अतिहास लेखक म्हणतो. तिची बाजू अशी अतुल शौर्याने झुंजत असता अितर बाजूंनी बंडवाल्यांना भंगवून अंग्रजी सैन्य तिच्या पिछाडीवर गर्जत आलेले तिला दिसले. तोफा बंद झालेल्या, सैन्य अुधळून गेलेले, जवळ १५-२० घोडेस्वार काय ते शिल्लक, चोहोबाजूंनी अंग्रजी विजयी लगट-राणी लक्ष्मीने आपल्या त्या सुंदर दासीसह तो शत्रूचा कोट फोडून बंडवाल्यांच्या मुख्य भागास मिळण्यासाठी घोड्यास टाच दिली. मागोमाग हुसार्स पलटणीचे आंगल स्वार चित्याप्रमाणे गोळ्या सोडीत तुटून पडले. तरी ती झांशीची राणी तरवारीने सपासप मार्ग काढीत पुढे चालली आहे. ‘मेल्ये, बाओीसाहेब, मेल्ये!’ हाय, हाय, हा करुण रव कोणाचा? लक्ष्मी मागे वळून पाहते तो तिची ती सुंदर दासी फिरंग्याने यमपुरीस धाडलेली दिसली!! चवताळून ती राणी त्या फिरंग्यावर धावली, तिचा वार त्याच्या अधम मस्तकावर दणाणला, सुंदर दासीचा सूड घेअून तिचा घोडा पुन्हा भरधाव पुढे चालला. अेका लहानशा ओढ्याला ती भिडली. अेक अुडी नि राणी शत्रूच्या टप्यातून निसटलीच! परंतु घोडा ती अुडी घेओीना! तिचा तो रणप्रथित जुना घोडा आज जर असता! मांत्रिकाच्या विस्तवाचे वर्तुळ जणू त्याचे भोवती पसरलेले आहे असा तो घोडा त्या ओढ्याच्या भोवती भोवती फिरे पण अुडी घेअून पलिकडे निघेना. तो दृष्टिपाताच्या अवकाशात अंग्रजी घोडेस्वार तिच्या अंगावर कोसळले. तरी झांशीच्या राणीचे तौडून शरणाचा शब्द नाही! त्यांच्या अनेक तरवारीशी तिची अेक तरवार भिडली. समोरच्या आघाताशी तिने खडाखड खडका अुडविला, पण अेकाने तिच्या मस्तकावर पाठीमागच्या बाजने वार केला! त्या

वारासरशी तिच्या मस्तकाचा दक्षिण भाग विच्छिन्न होऊन तो नेत्रही बाहेर आला- तितक्यात तिच्या छातीवर पण वार झाला! लक्ष्मी, लक्ष्मी! तुझ्या शरीरातला शेवटचा रक्तबिंदु गळू लागला- आणि म्हणून समरदेवते, हा घे तुला शेवटचा बळी!

तसल्या आसन्नमरण स्थितीतही त्या मानिनीने आपल्यावर वार करणाऱ्या त्या गोऱ्या सार्जटाचा चुराडा केला आणि ती शेवटचे श्वासोच्छ्वास करू लागली. अिमानी सेवक रामचंद्रराव देशमुख हे जवळच होते. त्यांनी संग्रामस्थानातून त्या विकलित राणीला शेजारच्या पर्णकुटिकेत नेले; गंगादासबाबांनी तिला तृषाशांत्यर्थ शीतजल सादर केले. रक्ताने लालभडक पडलेली ती रणलक्ष्मी रणशय्येवर पहुडली आणि तिच्या मृण्मय पिंजऱ्यातून अडून तिचा तो दिव्य आत्मा चिन्मयरूपी सारुष्य पावता झाला. तिचे निधन होताच तिच्या आज्ञेप्रमाणे शत्रूचा डोळा चुकवून रामचंद्ररावाने जवळच्या गंजीतील गवताची अेक चिता तयार केली नि तिच्या त्या मृण्मय पिंजऱ्यालाही रिपुस्पर्शाने अपवित्रता येण्याचे आधीच ज्वालामालीच्या दीप्त ज्वालांवर आरूड केले! गादीवर नाही, तर चितेवर! पण ती राणी स्वतंत्र राणीसारखीच लढता लढता अमरत्वाच्या मंदिरात विराजमान झाली! अिंग्रजांच्या पाठलागा, आता तुझी अिच्छा असेल तर सरणाच्या दारातून प्रवेश कर आणि त्या चितेच्या अग्नीतच राख होऊन जा!

सत्तावनच्या स्वातंत्र्य समरातील अग्निकल्लोळाची ही शेवटली ज्वाला स्वर्गाकडे चढत आहे! अशी रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी कृतकीर्ती, कृतप्रतिज्ञ, कृतकृत्य झाली! असली अेक विभूती राष्ट्राच्या अस्मितेला सफलता देते. अत्युत्तम सदगुणांची ही मंजूषा होती. जातीने स्त्री, वयाने पंचविशीचे आत, रूपाने खूबसूरत, वर्तनाने मनमोहक, आचरणाने सच्छिल, राज्याचे नियमनसामर्थ्य, प्रजेची प्रिती, स्वदेशभक्तीची जाज्वल्य ज्वाला, स्वातंत्र्याची स्वतंत्रता, मानाची माननीयता, रणाची रणलक्ष्मी! रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी, तुझ्यासारख्यांच्या, संभवान ह्या जड पृथ्वीला कवी वसुंधरा म्हणतात. 'लक्ष्मीराणी आमची आहे' हे म्हणण्याचा मान मिळणे परम दुष्कर आहे. अिंग्लंडच्या अितिहासाला तो मान अजून मिळालेला नाही! अिटलीतील राज्यक्रांती अितकी वीररसयुक्त असताही तसल्या अुदात्त प्रसंगातही अिटलीच्या गर्भात राणी लक्ष्मीसारखा गर्भसंभव झालेला नाही! 'लक्ष्मीच्या अंगात जे रक्त खेळत होते ते रक्त, ते बीज, ते तेज आमचे आहे ही यथार्थ गर्वोक्ती करण्याचे भाग्य, हे भारतभू, तुझे आहे! वीरप्रसव भरतभू, तुला दृष्ट न पडो-तुझी सर्व अिडापीडा टळो!

पण भारतभूलाही हे रत्न सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराशिवाय अन्य प्रसंगी संभविता आले नसते. समुद्रातील चतुर्दश रत्ने काही सपाटीवर तरंगत नसतात. भात्यांतून ब्रह्मास्त्र काही रोज निघत नाही. सूर्यकांतातून तेजाचा ओघ काही निशाशांततेत लोटत नाही, त्याला सूर्याचा खरोखरच चटका बसावा लागतो. अन्यायांनी हृदय खरोखरच तळमळावे लागते-पोळावे-जळावे लागते. खरोखरच वरपांगी नव्हे तर रक्ताचा बिंदू नि बिंदू खरोखरच कढावा लागतो. राष्ट्राच्या वृत्ती अशा तळच्या खळखळसुद्धा पेटल्या, लाल, कढत तत्परसाची लाट गुरगुरत ढवळू लागली, अन्यायांच्या सर्पणांचा ढेकळा त्यात अखंडित वेगाने भरभरत चालला, अग्नीच्या घुमसण्यांनी नि फुत्कारांनी नि कडकडाटांनी ज्वाला अेकावर अेक अुंच अुड्या मारीत चालल्या, म्हणजे मग अशा या भट्टीत राष्ट्रीय गुणांचे हिणकस कण पेटू लागतात, हिण पेटू लागले आणि कसकसू लागले नि त्या भयंकर ज्वालाकल्लोळांची पूर्ण रसतप्ततेची परमावधी झाली की, त्या सर्व गुणांची निष्कर्षमूर्ती रसरसत वरती चढू लागते. सत्तावनच्या साली भरतभूमीच्या अंतःकरणाला खरोखरीच आग लागली. त्या ज्वालामुखीचा दिग्गजांची कंठाळी बसेल असा भयंकर स्फोट झाला आणि पहा त्याचे अग्निकल्लोळ कोणीकडून कोणीकडे नि कोटून कोठपर्यंत धडधडत फोफावताहेत ते! अुंच अुंच ज्वालांवर ज्वाला! मीरतला ठिणगी पडली आणि जी नुकतीच डलहौसीने तुडविली होती ती भूमि वरून मातीचे मैदान वाटत होती ती दारूचे ज्वालामुखी पेव ठरली! भराभर तिच्या तत्परसांची रसायने बनू लागली! अेखाद्या दारूच्या नळ्यातून हवेमध्ये जसे बाण, झाडे, चित्रविचित्र अद्भूत देखावे सरसरत, जळत, जळजळत सुटत चालतात तसे ह्या नळ्यांतून कोपायमान रक्तवर्षाव, रणे, शस्त्रास्त्रे सरसरत वर अुसळली! केवढा नळा! मीरतपासून विंध्याद्रीपर्यंत जाडी नि पेशावरपासून डमडमपर्यंतची रुंदी! आणि तो पेटला! ज्वालांचा स्फोट सणाणत त्या कल्लोळाच्या अुदरात कोण ही रक्ताची शिळंधार निर्मिती! दिल्ली पेटली, प्लासीचा सूड, कानपूरच्या कत्तली, लखनौचा संग्राम, हजारो वीर लढत लढत मरतात, जरिपटके सरासर वर

चढतात, शहरे पेटतात, बालके जळतात, कुंवरसिंह येतो, झगडतो, पडतो, मौलवी येतो, झगडतो, पडतो. मिनपुरीचे सिंहासन, दिल्लीचे सिंहासन, लखनौचे सिंहासन, कानपुराचे सिंहासन, बांधाचे सिंहासन, फरुकाबादचे सिंहासन, त्यांचे ध्वज, पताका, सेनाश्रेणी, मत्त गज, भराभर सरसरत बाहेर पडतात, ज्वालांच्या लालभडक कल्लोळात तळपतात, कोणी या ज्वालेच्या, कोणी त्या ज्वालेच्या शिखरावर चढतात, लढतात, पडतात! असल्या अुष्णतेत भारती जळू लागली! असे भयंकर दारुकाम जळत आले!

आणि ही गंगागीर बोवांच्या पर्णकुटिकेच्या शेजारी भडकलेली चिता त्या सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराच्या अग्निकल्लोळांची शेवटची ज्वाला आहे!!